

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Навчально-науковий інститут права

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Навчальний посібник

Рекомендовано вченою радою Сумського державного університету

Co-funded by
the European Union

Суми
Сумський державний університет
2026

УДК 341.645:341.231.14(4)

Є24

Рецензенти:

Пасічник А.В., к.ю.н., доцент, Голова Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

Лук'янець Д.М., професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор, Член науково-консультативної ради при Верховному Суді;

Малетова О.С., Доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства ННІ права Сумського державного університету

Рекомендовано до видання вченою радою Сумського державного університету як навчальний посібник (протокол № ___ від 29 червня 2026 року)

Є24 Європейські стандарти доступу до правосуддя : навчальний посібник / О. А. Швагер, М. В. Плотнікова, В. М. Завгородня, А. Л. Чернявський. За заг. ред. О. А. Швагер – Суми : Сумський державний університет, 2026. – 282 с.

ISBN

Навчальний посібник присвячено огляду європейських стандартів доступу до правосуддя. Навчальний посібник підготовлено в рамках виконання проєкту виконання міжнародного проєкту в сфері освіти 101175484 – EUJustice4U – ERASMUS-JMO-2024-HEI-TCH-RSCH «Доступ до правосуддя: кращі практики ЄС для України» (спільний проєкт СумДУ, Еразмус+ Жан Моне Фонду та Виконавчого агентства з питань освіти та культури за підтримки ЄС). Підтримка Європейською комісією випуску цієї публікації не означає схвалення змісту, який відображає лише думки авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ній. The tutorial was prepared within the framework of the international project in the field of education 101175484 – EUJustice4U – ERASMUS-JMO-2024-HEI-TCH-RSCH “Access to Justice: Best EU Practices for Ukraine” (a joint project of Sumy State University, Erasmus+ Jean Monnet Foundation and the Education and Culture Executive Agency with the support of the EU). Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the authors only and do not necessarily reflect those of the European Union or the European Education and Culture Executive Agency (EACEA). Neither the European Union nor EACEA can be held responsible for them.

Видання орієнтоване на викладачів, студентів закладів вищої освіти III–IV рівнів акредитації, випускників, абітурієнтів, практичних працівників, працівників і активістів неурядових організацій.

Co-funded by
the European Union

УДК 341.645:341.231.14(4)

© Швагер О. А., Плотнікова М. В., Завгородня В. М., Чернявський А. Л., 2026

© Сумський державний університет, 2026

ISBN

ЗМІСТ

	С.
Перелік скорочень.....	6
Передмова.....	7
§ 1. Судові інституції Європейського Союзу	11
1.1. Засади побудови та функціонування судової системи ЄС	11
1.2 Провадження у Суді справедливості	18
1.2.1 Провадження щодо забезпечення примусового виконання зобов'язань державами-членами	20
1.2.2 Преюдиціальні провадження по розгляду справ за запитами національних судів	23
1.2.3 Провадження щодо правомірності акту Європейської Ради або Ради щодо встановлення факту порушення цінностей ЄС	27
1.2.4 Провадження пов'язані із діяльністю Європейського інвестиційного банку та Європейської системи центральних банків	29
1.2.5 Провадження на підставі угоди між державами-членами	30
1.2.6 Апеляції на рішення Загального суду	32
1.3 Провадження у Загальному суді	32
1.3.1. Провадження по справах про скасування нелегітимних актів інституцій ЄС (ст. 263 ДФЄС)	34
1.3.2. Провадження щодо встановлення бездіяльності інституцій ЄС при порушенні Договорів (ст. 265 ДФЄС)	36
1.3.3. Провадження у зв'язку з відшкодуванням збитків (ст. 268 ДЄФС)	37
1.3.4. Провадження у спорах службовців ЄС та Союзом (ст. 270 ДФЄС).....	38

1.3.5. Провадження, пов'язані з виконанням господарських зобов'язань.....	39
1.3.6. Преюдиціальні провадження по розгляду справ за запитами національних судів (ст.267 ДФЄС)	40
1.4 Національні суди у системі правосуддя ЄС.....	40
1.5 Взаємодія права Ради Європи та права Європейського Союзу у сфері реалізації права на справедливий суд.....	44
Питання для самоперевірки	51
§ 2. Європейський простір свободи, безпеки та правосуддя: правові механізми та їх вплив на правосуддя держав-членів	53
2.1 Правові засади простору свободи, безпеки і правосуддя.....	53
2.2 Підвищення ефективності та якості систем правосуддя у державах-членах ЄС	66
2.3 Діджиталізація правосуддя в ЄС.....	78
Питання для самоперевірки.....	88
§ 3. Судова кооперація.....	89
3.1. Загальні питання співробітництва в сфері юстиції в межах ЄС	89
3.2 Співробітництво органів юстиції держав-членів ЄС у кримінальних справах	92
3.3 Судова співпраця держав-членів ЄС у цивільних справах.....	107
Питання для самоперевірки.....	113
§ 4. Транскордонні спори в Європейському Союзі	114
4.1. Загальні питання вирішення транскордонних суперечок у рамках Європейського Союзу.....	114
4.2. Транскордонні спори, які виникають із сімейних та спадкових відносин	129

§ 5. Право на доступ до правосуддя в контексті європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод	141
5.1. Правова природа та зміст права на доступ до правосуддя у практиці ЄСПЛ та національній судовій практиці.	142
5.2. Посильність судових витрат як елемент права на доступ до правосуддя.....	152
5.3. Доступність професійної правничої допомоги як умова реалізації права на доступ до правосуддя.....	162
§ 6. Правосуддя перехідного періоду: європейський досвід, Україна та політики ЄС	174
6.1. Поняття правосуддя перехідного періоду.....	174
6.2. Елементи перехідного правосуддя.....	184
6.2.1 Покарання винних.....	185
6.2.2. Репарації.....	192
6.2.3 Право на правду	202
6.2.4. Меморіалізація	205
6.2.5 Інституційні реформи та гарантії неповторення.....	211
6.3. Досвід перехідного правосуддя в європейських країнах	219
6.4. Політика ЄС щодо підтримки перехідного правосуддя.....	244
ДОДАТОК А.....	253
Короткий словник латинських термінів та юридичних принципів.....	253

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- ДЄС – Договір про Європейський Союз.
- ДФЄС – Договір про функціонування Європейського Союзу.
- ЄЕС – Європейське економічне співтовариство.
- ЄС – Європейський Союз.

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник підготовлено в межах реалізації проєкту 101175484 – EUJustice4U – ERASMUS-JMO-2024-HEI-TCH-RSCH «Доступ до правосуддя: кращі практики ЄС для України» (спільний проєкт СумДУ, Еразмус+ Жан Моне Фонду та Виконавчого агентства з питань освіти та культури за підтримки ЄС).

Основними цілями проєкту 101175484 – EUJustice4U – ERASMUS-JMO-2024-HEI-TCH-RSCH «Доступ до правосуддя: кращі практики ЄС для України» є:

- сприяння досконалості у викладанні та підвищенню якості професійної підготовки студентів-бакалаврів СумДУ спеціальностей правознавство, міжнародне право;
- сприяти освіті в галузі європейських студій під час війни та післявоєнної реконструкції, залучаючи студентів та інших осіб, чий освітні можливості постраждали від російського вторгнення в Україну (включно з тими, хто був змушений залишити свої домівки та навчатися та ті, хто залишився на територіях, близьких до бойових дій та/або окупації, а також на пост-окупаційних територіях);
- сприяти досконалості в дослідницькій діяльності, генерувати знання та ідеї для підтримки формування політики ЄС, підвищувати обізнаність про найкращі практики ЄС для України щодо доступу до правосуддя; актуалізувати обговорення цих питань в науковому середовищі, представниках державного управління, громадянського суспільства;
- охопити широку громадськість і поширити знання про ЄС серед широких верств суспільства (за межами академічної та спеціалізованої аудиторії), наблизивши ЄС до громадськості.

Згідно з міжнародним та європейським правом прав людини держави-члени ЄС повинні гарантувати кожному

право звернутися до суду або альтернативного органу вирішення спорів, а також отримати засіб правового захисту у разі порушення його прав. Зазначені гарантії змістовно наповнюють право на доступ до правосуддя. Згідно із законодавством ЄС, кожен також має право на ефективний засіб правового захисту в суді для забезпечення дотримання прав, які надає йому законодавство ЄС.

Без реалізації права на доступ до правосуддя жертви не можуть захистити свої права чи відшкодувати завдану їм шкоду.

У статті 47 Хартії основних прав Європейського Союзу «Право на ефективний засіб правового захисту та на справедливий суд» зазначено, що кожен, чії права та свободи, гарантовані правом Союзу, порушені, має право на ефективний засіб правового захисту в суді відповідно до умов, викладених у цій статті. Кожен має право на справедливий та публічний розгляд справи протягом розумного строку незалежним та безстороннім судом, попередньо створеним законом. Кожен має можливість отримати консультацію, захист та представництво. Правова допомога надається тим, хто не має достатніх ресурсів, тією мірою, якою така допомога необхідна для забезпечення ефективного доступу до правосуддя.

Право на доступ до правосуддя закріплено також в статтях 6 і 13 ЄКПЛ, які гарантують право на справедливий суд і ефективний засіб правового захисту. Ці права також передбачені міжнародними документами, такими як стаття 2 (3) і 14 Міжнародного пакту ООН про громадянські та політичні права та статті 8 і 10 Загальної декларації прав людини ООН. Основні елементи цих прав, як їх тлумачить ЄСПЛ, включають ефективний доступ до суду (або органу вирішення спорів), право на справедливий судовий розгляд

і своєчасне вирішення спорів, право на адекватне відшкодування, а також загальні застосування принципів ефективності та результативності до здійснення правосуддя.

При підготовці цього навчального посібника ми зосередили увагу на таких актуальних питаннях: «Судові інституції Європейського Союзу», «Європейський простір свободи, безпеки та правосуддя: правові механізми та їх вплив на правосуддя держав-членів», «Судова кооперація», «Транскордонні спори в Європейському Союзі», «Право на доступ до правосуддя в контексті Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод» та «Правосуддя перехідного періоду: європейський досвід, Україна та політики ЄС», яким присвячені однойменні розділи.

Оскільки концепція проєкту 101175484 – EUJustice4U – ERASMUS-JMO-2024-HEI-TCH-RSCH «Доступ до правосуддя: кращі практики ЄС для України» розроблена таким чином, щоб за рахунок викладання та проведення наукових досліджень цілісно охопити всі зазначені вище питання, донести до широкої аудиторії ключові європейські стандарти доступу до правосуддя, то наш навчальний посібник може бути корисним для студентів та викладачів юридичних закладів вищої освіти (факультетів), практичних працівників, працівників і активістів неурядових організацій, а також усіх тим, хто цікавиться питаннями доступу до правосуддя.

До кожного розділу додаються контрольні питання, які дозволять самостійно закріпити опрацьований матеріал, виявити прогалини в розумінні та застосувати здобуті знання на практиці. З огляду на важливість використання латинської термінології у судовій практиці також складено короткий словник основних максим та понять (ДодатокА).

Навчальний посібник підготували: *Передмова* – канд. юрид. наук О. А. Швагер; *Розділ 1 та 2* – канд. юрид. наук М. В. Плотнікова; *Розділ 3* – канд. юрид. наук

М. В. Плотнікова та канд. юрид. наук. О. А. Швагер у спів-
авторстві; *Розділ 4* канд. юрид. наук О. А. Швагер ; *Роз-
діл 5* – канд. юрид. наук А.М. Чернявський; *Розділ 6* –
канд. юрид. наук В.М. Завгородня.

§ 1. Судові інституції Європейського Союзу

1.1. Засади побудови та функціонування судової системи ЄС

Досліджуючи європейські стандарти доступу до правосуддя визначимо спочатку за якими принципами здійснюється правосуддя у Європейському Союзі (далі – ЄС, Союз), для цього насамперед охарактеризуємо правові засади ЄС, оскільки вони складають ієрархічний фундамент усієї системи.

Інституційна структура ЄС є складною та багаторівневою системою, яка поєднує наднаціональні та міжурядові елементи і забезпечує формування, реалізацію та контроль права ЄС. Її основи закріплені в установчих договорах – Договорі про ЄС (далі – ДЄС), Договорі про функціонування ЄС (далі – ДФЄС).

Відповідно до ст. 13 ДЄС¹, інституційна система включає: законодавчо-політичний рівень (Європейський парламент, Рада ЄС, Європейська рада), виконавчий рівень (Європейська комісія), судовий рівень, фінансовий контроль (Європейський суд аудиторів) і монетарна політика (Європейський центральний банк). Судовий рівень забезпечується Судом справедливості ЄС, який виступає ключовим елементом інституційної архітектури, що гарантує функціонування ЄС як правового порядку. Він виконує функцію арбітра та забезпечує однакове тлумачення й застосування права ЄС, контролює дотримання установчих договорів і гарантує верховенство права Союзу.

Еволюція судової системи ЄС пройшла шлях від вузько-спеціалізованого Суду Європейського співтовариства вугілля

---

¹ Consolidated version of the Treaty on European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/teu_2016/art_3/oj.

та сталі до багатofункціональної структури. Важливими етапами розвитку стало розширення юрисдикції на три Співтовариства (ЄСВС, ЄЕС, Євратом) та створення Суду Європейських Співтовариств, а також та створення у 1987 році Суду першої інстанції для розгляду позовів від приватних осіб. Згодом Ніщський договір запровадив третю ланку – спеціалізовані суди (Трибунал з питань цивільної служби, що діяв до 2016 року). Після Лісабонських реформ судова система ЄС набула сучасного вигляду².

Сьогодні Суд ЄС (Суд справедливості ЄС) є гарантом цілісності правового порядку, перетворюючи спільні європейські цінності на дієві юридичні механізми захисту прав громадян та держав-членів. Правовою основою його діяльності є ст. 19 ДЕС³, ст. 251–281 ДФЕС⁴ та Протокол № 3 Про статут Суду ЄС⁵.

Неполітичний характер діяльності Суду ЄС є основою європейського правопорядку. Це означає, що Суд виступає не як інструмент реалізації політичних інтересів окремих держав чи органів ЄС, а як охоронець договорів, що керується виключно принципом верховенства права.

Важливою характеристикою Суду справедливості ЄС є його **інституційна автономія**: Судді та генеральні адвокати призначаються за спільною згодою урядів держав-членів, проте після призначення вони стають повністю незалежними. Їм заборонено приймати вказівки від національних урядів чи будь-яких інституцій Союзу.

---

² Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС : монографія. Харків : Право, 2018. С. 9-10.

³ Consolidated version of the Treaty on European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/teu_2016/art_3/oj.

⁴ Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12016E/TXT>.

⁵ Protocol (No 3) on the statute of the Court of Justice of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/pro_3/oj/eng.

Статут Суду ЄС (Протокол № 3 до установчих договорів) деталізує організацію та функціонування *Суду справедливості ЄС (Court of Justice of the European Union)*, конкретизуючи положення установчих договорів щодо його структури, порядку формування та здійснення правосуддя. Відповідно до ст. 1 Статуту, Суд ЄС має дворівневу структуру і включає *Суд Справедливості (Court of Justice)* та *Загальний суд (General Court)*.

Офіційний сайт Суду справедливості ЄС – <https://curia.europa.eu/>

До складу Суду справедливості входить по одному судді від кожної держави-члена. Суду допомагають генеральні адвокати. На даний момент, з виходом Великої Британії з ЄС, Суд справедливості складається із **27 суддів та 11 генеральних адвокатів**.

Судді та генеральні адвокати призначаються строком на шість років із можливістю повторного призначення (ст. 19 Статуту), при цьому передбачено механізм часткового оновлення складу кожні три роки, коли замінюється частина суддів і генеральних адвокатів, що гарантує інституційну стабільність і безперервність діяльності Суду (ст. 9 Статуту). Вони призначаються за спільною згодою урядів держав-членів з числа осіб, які відповідають найвищим вимогам професійної компетентності та незалежності, тобто можуть обіймати найвищі судові посади або є юристами з визнаним авторитетом (ст. 19 Статуту). Додатково застосовується процедура оцінки кандидатів спеціальним консультативним органом – Комітетом 255⁶, що функціонує на підставі ст. 255 ДФЄС і надає висновки щодо їхньої придатності. Судді зі свого складу обирають Президента Суду строком на три роки з можливістю переобрання (ст. 14 Статуту).

---

⁶The Committee Provided for in Article 255 of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://comite255.europa.eu/en/>.

Організаційно Суд може засідати у палатах, Великій палаті або, у виняткових випадках, у пленарному складі, що забезпечує гнучкість у розгляді справ різної складності (ст. 16 Статуту).

Діяльність Суду ЄС, врегульована Статутом, охоплює розгляд різних категорій справ, передбачених установчими договорами, включаючи спори щодо порушення державами-членами своїх зобов'язань, позови про визнання недійсними актів інституцій ЄС, а також процедуру попередніх рішень, яка забезпечує взаємодію з національними судами (процедурні аспекти визначені, зокрема, у ст. 23 Статуту). Статут також встановлює основні елементи судового провадження, включаючи письмову та усну стадії, правила представництва сторін і участь держав-членів та інституцій у процесі (ст. 19, 20 Статуту). Особливу роль у забезпеченні якості судочинства відіграють генеральні адвокати, які шляхом підготовки мотивованих висновків сприяють формуванню обґрунтованої та послідовної судової практики.

До складу Загального суду згідно з ст. 19 ДФЄС входить щонайменше один суддя від кожної держави-члена. Проте у 2015 році згідно з рішенням Європейського Парламенту та Ради були внесені зміни до Протоколу № 3 Статуту Суду правосуддя ЄС⁷ і кількість суддів у Загальному суді була встановлена на рівні 56 (по два судді від кожної держави-члена), проте після виходу Великої Британії їх кількість складає 54 особи.

В установчих ДФЄС зазначено, що положення договорів щодо Суду справедливості застосовуються до Загального суду, якщо Статутом Суду ЄС не передбачено інше.

---

⁷ Regulation (EU, Euratom) 2015/2422 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2015 amending Protocol No 3 on the Statute of the Court of Justice of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32015R2422&qid=1773834021455>.

У Статуті Суду визначено, що Загальний суд засідає у палатах по три і п'ять суддів або у складі Великої палати (15 суддів), або одноособово. У ст. 29(3) Правил процедури Загального суду встановлено виключний перелік випадків, коли справа може бути делегована до одноособового розгляду судді⁸. У межах Загального суду існує усталена практика спеціалізації палат за певними позовами. Кожна палата обирає з свого складу голову строком на п'ять років.

Генеральні адвокати не представляють національні правові системи держав-членів ЄС (на відміну від суддів Суду ЄС) і їх кількість не має прив'язки і до кількості держав-членів Союзу.

У ст. 252 ДФЄС визначено, що генеральних адвокатів має бути 8 осіб. Проте при підписанні Лісабонського договору Декларацією щодо ст. 252 Договору про функціонування ЄС були вирішено збільшити їх кількість до 11 осіб⁹. Оскільки Генеральних адвокатів менше, ніж держав-членів, не кожна країна може призначити Генерального адвоката одночасно. П'ять найбільших держав-членів – Іспанія, Німеччина, Франція, Італія та Польща – мають постійне право призначати Генерального адвоката. Решта шість посад по черзі розподіляються між 22 іншими державами-членами. Кожна держава-член призначає Генерального адвоката на один шестирічний період. Право призначати Генерального адвоката потім переходить

---

⁸ Rules of Procedure of the General Court of 4 March 2015 (OJ L 105, 23.4.2015, p. 1): Consolidated Version.

URL: https://curia.europa.eu/site/upload/docs/application/pdf/2024-08/version_consolidated_en.pdf.

⁹ Declaration on Article 252 of the Treaty on the Functioning of the European Union regarding the number of Advocates-General in the Court of Justice.

URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/>

[tent/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2016.202.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2016%3A202%3ATOC#C_2016202EN.01033501](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2016.202.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2016%3A202%3ATOC#C_2016202EN.01033501).

до наступної держави-члена у списку. Цей порядок визначається алфавітним порядком назви держави-члена її рідною мовою¹⁰.

Роль генеральних адвокатів у системі Суду справедливості ЄС є специфічною та не має прямого аналога в більшості національних правопорядків. Відповідно до Статуту Суду ЄС (зокрема ст. 19 і 20), генеральні адвокати є незалежними учасниками судового процесу, які не представляють жодну зі сторін і не захищають публічний інтерес, а виконують функцію надання об'єктивного, неупередженого та юридично обґрунтованого висновку щодо справи.

У Суді справедливості генеральні адвокати відіграють важливу роль у забезпеченні якості судової практики та розвитку права ЄС. Хоча їхні висновки не є юридично обов'язковими, Суд часто враховує їх аргументацію, що на практиці надає їм значну авторитетність. Водночас Суд може відступити від позиції генерального адвоката, що підкреслює консультативний, а не вирішальний характер їхньої функції.

У 2024 році відбулася реформа в діяльності Суду ЄС та Загальному суду розширили його юрисдикції щодо попередніх рішень¹¹, тому у Загальному суді з'являються генеральні адвокати як процесуальна роль, пов'язана з конкретними справами. Призначення Генеральних адвокатів у Загальному суді (особливо у справах, переданих з вищих інстанцій) полягає у підвищенні фахового рівня розгляду. Разом із суддею-доповідачем вони визначають, як саме вести справу та чи потребує вона офіційного висновку. Коли закон дозволяє кілька

---

¹⁰ About the Court of Justice.

URL: https://curia.europa.eu/site/jcms/d2_5093/en/the-court-of-justice.

¹¹ Regulation (EU, Euratom) 2024/2019 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 amending Protocol No 3 on the Statute of the Court of Justice of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R2019&qid=1773835161297>.

варіантів тлумачення, Генеральний адвокат допомагає суду обрати найбільш обґрунтований шлях¹².

Особливістю статусу судових інституцій ЄС є повноваження *самостійно ухвалювати свої процедурні правила* (ст. 253, 254 ДФЄС). Правила процедури Суду справедливості¹³ та Загального суду¹⁴ мають подібну структуру і визначають ключові аспекти судового провадження. У них закріплено порядок ініціювання справи, вимоги до процесуальних документів, правила представництва сторін, а також стадії провадження – письмову та усну. Значна увага приділена процедурі ухвалення попередніх рішень, включаючи механізм повідомлення держав-членів та інституцій ЄС, строки подання зауважень і порядок розгляду таких справ, визначені правила щодо доказів, проведення слухань, винесення рішень і їх оприлюднення. Окремо врегульовано внутрішню організацію роботи судів: формування палат, розподіл справ, повноваження президента суду, функції судді-доповідача, участь генеральних адвокатів. Також передбачено спеціальні процедури, зокрема прискорене провадження, термінові процедури (наприклад, у справах, що стосуються простору свободи, безпеки та правосуддя), а також можливість застосування тимчасових заходів.

Юрисдикція Суду ЄС визначається установчими договорами, зокрема ст. 256–280 ДФЄС. Суд ЄС відіграє визначальну роль у процесі європейської інтеграції, оскільки забезпечує не лише вирішення спорів, але й формування єдиного правового простору через механізми судового співробітництва.

---

¹² Tamara Čapeta The Advocates General at the General Court. URL:

<https://www.europeanpapers.eu/e-journal/advocates-general-general-court>.

¹³ Consolidated version of the Rules of Procedure of the Court of Justice of 25 September 2012.

URL: <https://curia.europa.eu/site/upload/docs/application/pdf/2024-08/rdp-court-en.pdf>.

¹⁴ Rules of Procedure of the General Court of 4 March 2015 (OJ L 105, 23.4.2015, p. 1): Consolidated Version.

URL: https://curia.europa.eu/site/upload/docs/application/pdf/2024-08/version_consolidee_rp_en.pdf.

Юрисдикція Суду ЄС має унікальний характер порівняно з класичними міжнародними судами. Т.В. Комарова характеризує такі аспекти юрисдикції Суду ЄС:

- *міжнародна юрисдикція* полягає у розгляді спорів між державами-членами Союзу;

- *функції адміністративного суду* здійснюються через захист прав приватних осіб та держав-членів від неправомірних дій (нелегітимних актів чи бездіяльності) інститутів, органів, агентств ЄС;

- *конституційна і федеральна юрисдикція Суду ЄС* передбачає перевірку Судом актів Союзу на відповідність установчим договорам і сумісності з установчими договорами запланованої міжнародної угоди. У межах конституційної функції Суду вчена виокремлює його преюдиціальну юрисдикцію¹⁵.

Аспекти юрисдикції Суду ЄС доцільно розглядати через аналіз основних категорій справ, віднесених до його компетенції, а також процесуальних форм, у яких здійснюється судовий контроль у правопорядку ЄС. У наступних підрозділах будуть охарактеризовані типи проваджень у Суді справедливості та Загальному суді.

1.2 Провадження у Суді справедливості

Процедура розгляду справи у Суді справедливості визначена Правилами процедури¹⁶, які встановлюють основні етапи різних проваджень.

---

¹⁵ Т. В. Комарова Організація судової системи Європейського Союзу. Вісник Національної академії правових наук України. 2018. Том 25, № 1. С. 79–96.

URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vapny_2018_25_1_7.pdf.

¹⁶ Consolidated version of the Rules of Procedure of the Court of Justice of 25 September 2012.

URL: <https://curia.europa.eu/site/upload/docs/application/pdf/2024-08/rdp-court-en.pdf>.

Письмова стадія врегульована ст. 57–58 Правил, зокрема порядок подання процесуальних документів та їх обсяг. Ця стадія починається з подання заяви, її обов'язковий зміст (предмет спору, вимоги, підстави й аргументи) визначено у ст. 120. Після надходження справи Секретаріат присвоює їй номер та вносить до реєстру. Повна заява вручається відповідачеві, який має право надати відзив з запереченнями згідно з ст. 124 (відповідач має на це 2 місяці та 10 днів); якщо Суд дозволить, то може відбутися другий раунд письмових аргументів.

Після закриття письмової стадії суддя-доповідач готує попередню доповідь відповідно до ст. 59(1) Правил, яка містить зведену таблицю пропозицій доповідача, резюме фактів і аргументів сторін, а також власні спостереження доповідача щодо ведення справи. На підставі цієї доповіді загальні збори Суду (ст. 60) вирішують, яким складом розглядатиметься справа. Суд запитує сторони, чи бажають вони проведення слухання. Якщо Суд вирішує провести слухання, президент палати, якій доручено справу, призначає дату.

Статтями 76–85 Правил процедури Суду справедливості визначено порядок проходження *усної стадії*. Усна стадія починається зі слухання і завершується виголошенням висновку Генерального адвоката. Слухання та проголошення рішення є публічними; деякі з них транслюються онлайн.

Між письмовою та усною стадіями Суд може вживати заходів з організації провадження (ст. 61–62) та слідчих заходів (ст. 63–74), зокрема, заслуховування свідків (ст. 66–68), призначення експертизи (ст. 70–71), огляд місця події тощо.

Правила процедури Суду справедливості визначають *особливості розгляду окремих справ*, зокрема це преюдиційна процедура (ст. 93–104), прискорена преюдиційна процедура (ст. 105–106), термінова преюдиційна процедура (ст. 107–114), пряма позовна процедура (ст. 119–166), прискорена процедура у прямих позовах (ст. 133–136), апеляційна процедура

(ст. 167–190), тимчасові заходи (ст. 160–166), спрощена процедура (ст. 99, 181).

Компетенція Суду справедливості визначається системою установчих, статутних і процесуальних актів ЄС. Установчі договори ЄС, Статут Суду ЄС, Правила процедури Суду справедливості визначають категорії справ, підвідомчих суду, межі його юрисдикції та процесуальні механізми здійснення правосуддя.

Оснoву компетенції Суду справедливості становлять положення ст. 19 ДЄС та ст. 256, ст. 251–281 ДФЄС. Суд справедливості виконує функцію міжнародного суду, конституційного та верховного суду в межах правопорядку ЄС.

Розглянемо види проваджень Суду справедливості ЄС детальніше.

1.2.1 Провадження щодо забезпечення примусового виконання зобов'язань державами-членами

Згідно з установчими договорами держави-члени ЄС добровільно передали частину своїх суверенних повноважень на наднаціональний рівень. Це створило систему взаємних зобов'язань, дотримання яких є необхідною умовою існування Союзу. У ч. 3 ст. 4 ДЄС закріплено принцип щирої (сумлінної) співпраці (principle of sincere cooperation) держав-членів ЄС. Це означає, що всі держави-члени повинні вживати всіх заходів для виконання обов'язків, що випливають із договорів або актів інституцій ЄС; утримуватися від будь-яких заходів, що можуть поставити під загрозу досягнення цілей Союзу та забезпечувати імплементацію норм ЄС у національне законодавство та їхнє реальне застосування¹⁷. У випадку, коли держави-члени ЄС не виконують покладені на них зобов'язання, має

---

¹⁷ Roes, Timothy; De Baere, Geert (Supervisor); Lenaerts, Koenraad (Co_supervisor) Sincere cooperation and European integration: a study of the pluriformity of loyalty in EU law. URL: <https://lirias.kuleuven.be/retrieve/700a378e-ae4-4829-ba8d-0d06490abc26>.

функціонувати ефективний механізм виявлення такого порушення та забезпечення їх дотримання. Такий механізм реалізується через діяльність Суду справедливості ЄС, який уповноважений встановлювати факт невиконання зобов'язань і забезпечувати примусове приведення поведінки держави у відповідність до права ЄС.

Правовою основою порушення такого провадження є статті 258-260 ДФЄС.

Винести на розгляд Суду питання про забезпечення примусового виконання зобов'язань державами-членами може:

Комісія відповідно до вимог ст. 258 ДФЄС;

держава-член ЄС згідно з ст. 259 ДФЄС.

Таке провадження потребує досудового етапу. На досудовому етапі мають відбутися такі адміністративні формальності, що охоплюють декілька фаз – розслідування Комісії, надіслання офіційного повідомлення державі-члену для можливості представити власну позицію по справі й підготовка Комісією мотивованого висновку. По звершенні досудової стадії відбувається судова, яка закінчується винесенням рішення Судом ЄС.

Відповідно до ст. 260 ДФЄС, держава зобов'язана негайно вжити заходів для виконання рішення Суду. Якщо вона цього не робить, Комісія може повторно звернутися до Суду з вимогою накладення фінансових санкцій у вигляді одноразової суми або періодичних штрафних платежів.

Можна навести *такі приклади* справ з практики Суду справедливості щодо забезпечення примусового виконання зобов'язань державами-членами:

Рішення у справі *Commission v Germany C-116/22*¹⁸ – Комісія подала позов проти Німеччини за неналежне виконання

---

¹⁸ Judgment of the Court (Second Chamber) of 21 September 2023. *Commission v Germany*. Case C-116/22. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62022CJ0116>.

зобов'язань щодо охорони спеціальних природоохоронних територій (щодо формування мережі Natura 2000). Суд встановив порушення, оскільки Німеччина не забезпечила достатніх заходів збереження та не конкретизувала цілі охорони для відповідних територій;

Рішення у справі *Commission v Malta C-304/23*¹⁹. Справа стосувалася невиконання Мальтою вимог щодо очищення міських стічних вод. Суд встановив, що держава не забезпечила належного рівня очищення у визначених агломераціях, що порушує екологічні стандарти ЄС;

Рішення у справі *Republic of Austria v Federal Republic of Germany C-591/17*²⁰. Австрія оскаржила німецьку систему зборів за користування автомобільними дорогами, яка фактично покладала фінансовий тягар на іноземних водіїв. Суд визнав, що така система є дискримінаційною та порушує принцип вільного руху товарів і послуг, запровадженого Договорами. Ключовим аргументом стало те, що компенсаційні механізми для німецьких громадян нейтралізували їхні витрати, створюючи нерівність для громадян інших держав-членів.

А. Штефан слушно зазначає, що специфіка рішень Суду ЄС у цій категорії справ полягає в індивідуальному характері, оскільки «стосуються конкретних фактів й обставин, які навряд чи повторяться у випадку з іншою державою-членом»²¹.

---

¹⁹ Judgment of the Court (Tenth Chamber) of 17 October 2024. European Commission v Republic of Malta. Case C-304/23. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62023CJ0304>.

²⁰ Judgment of the Court (Grand Chamber) of 18 June 2019. Republic of Austria v Federal Republic of Germany. Case C-591/17. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0591>.

²¹ Штефан А. Прецедентне право суду ЄС: проблема визначення юридичної сили. *Наука і правоохорона*. 2025. Том 3 № 69. С. 70.

URL: <https://naukaipravoohorona.navs.edu.ua/index.php/naukaipravoohorona/article/view/1897/1886>.

Таким чином, це провадження поєднує елементи політичного та судового контролю. З одного боку, ініціатива належить Комісії або державам-членам, з іншого остаточне рішення ухвалює Суд ЄС як незалежний судовий орган. Це забезпечує баланс між суверенітетом держав і необхідністю дотримання спільних правил. Провадження про порушення зобов'язань є фундаментальним інструментом забезпечення ефективності та обов'язковості права ЄС, який гарантує, що держави-члени виконують свої зобов'язання не лише формально, а й на практиці.

1.2.2 Преюдиціальні провадження по розгляду справ за запитами національних судів

Правовою основою для розгляду справ за запитами національних судів є ст. 267 ДФЄС. Це так звана процедура ухвалення попередніх (преюдиціальних) рішень (The Preliminary Ruling Procedure), яка означає можливість національних судів держав-членів звернутися до Суду з клопотанням щодо тлумачення права ЄС.

Слід погодитися з Я. Костюченко, що попередні (преюдиціальні) рішення Суду ЄС є ефективним інструментом забезпечення верховенства права ЄС. Завдяки преюдиціальним зверненням здійснюється уніфіковане тлумачення й застосування норм права в усіх державах ЄС, що зміцнює єдність і авторитет правопорядку Союзу. Саме ця процедура стала визначальною для практичного утвердження принципу верховенства права ЄС, завдяки чому національні суди, взаємодіючи з Судом справедливості, реалізують пріоритет норм права ЄС над національним правом²².

---

²² Костюченко Я. Попереднє звернення національних судів до суду єс як інструмент забезпечення верховенства права європейського союзу. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2025. Вип. № 5. ч. 3. с. 340. URL: <https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/342877/330822>.

Суд може ухвалити рішення в преюдиціальному порядку з питань, що стосуються:

1) Тлумачення положень установчих договорів ЄС.

Наприклад, ухвалюючи Рішення у справі *Rechtsanwältin und Notarin v Präsidentin des Oberlandesgerichts Hamm C-408/23* (Адвокатка та нотаріус проти Голови Вищого регіонального суду міста Гамма)²³ Суд Справедливості тлумачив ст. 6(1) Директиви Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року про встановлення загальних рамок для рівного ставлення у сфері зайнятості та професій у світлі статті 21 Хартії основоположних прав ЄС (недискримінація). Запит було подано в рамках провадження між *Rechtsanwältin und Notarin* та *Präsidentin des Oberlandesgerichts Hamm* (Голова Вищого регіонального суду Гамма, Німеччина) щодо відхилення останнім заяви про призначення на посаду адвоката, уповноваженого виконувати функції нотаріуса. Відповідно до національного законодавства заявка було відхилено, оскільки на момент закінчення терміну подання заявок адвокатці виповнилося 60 років. Суд розглянувши справу постановив, положення права ЄС не перешкоджають національному законодавству встановлювати верхню вікову межу у цій ситуації, за умови, що це законодавство переслідує законну мету політики зайнятості та ринку праці, а вжиті заходи є пропорційними.

2) Дійсності та тлумачення актів, прийнятих інституціями ЄС, органами, службами та агенціями Союзу.

Наприклад, у справі *SPAR Magyarország Kft. v Bács-Kiskun Vármegyei Kormányhivatal C-557/23*²⁴ (СПАР Мадьярорсаг Кфт. проти Управління округу Бач-Кишкун) Суд Справедливості тлумачив положення Регламенту № 1308/2013/ЄС. У

---

²³ Judgment of the Court (Seventh Chamber) of 17 October 2024. *Rechtsanwältin und Notarin v Präsidentin des Oberlandesgerichts Hamm*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62023CJ0408>.

²⁴ Judgment of the Court (Third Chamber) of 12 September 2024. *SPAR Magyarország Kft. v Bács-Kiskun Vármegyei Kormányhivatal*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62023CJ0557>.

Регламенті встановлювалися стандарти маркетингу для типів продукції, а також визначалися заходи проти порушень на ринку. Спир виник у зв'язку з тим, що Управління ухвалило рішення накласти штраф на SPAR Magyarország на підставі урядового акту, яким визначено нормативи та обов'язок продавати певні види сільськогосподарської продукції. Підприємство оскаржило накладений штраф та звернуло увагу національного суду на невідповідність положень угорського законодавства нормам Регламенту № 1308/2013/ЄС. Розглядаючи поставлені питання Суд Справедливості розтлумачив положення Регламенту як такі, що виключають зазначені національні міри.

Слід відмітити, що рішення Суду ЄС у частині тлумачення ним норм права ЄС за процедурою преюдиціального розгляду є *обов'язковими для національних судів*.

Згідно з Розділом III Статуту Суду ЄС процедура складається з таких стадій:

1) Письмова стадія.

Національний суд подає до Суду питання щодо тлумачення або чинності положення права ЄС, як правило, у формі судового рішення відповідно до національних процесуальних норм. Служба перекладу Суду перекладає це прохання на всі офіційні мови ЄС, Секретаріат повідомляє про нього сторонам національного провадження, а також усім державам-членам та установам ЄС. Також відповідне повідомлення публікується в Офіційному журналі ЄС (The Official Journal of the European Union). Сторони, держави-члени та установи мають два місяці, щоб подати письмові зауваження до Суду.

2) Усне слухання.

Справа розглядається на публічному слуханні, перед колегією та генеральним адвокатом. Судді та генеральний адвокат можуть поставити сторонам будь-які запитання. Через декілька тижнів генеральний адвокат виносить свій висновок пе-

ред Судом у відкритому судовому засіданні. Генеральний адвокат детально аналізує правові аспекти справи та абсолютно незалежно пропонує Суду відповідь, яку, на його думку, слід надати на порушену проблему. Судді розглядають справу на основі проекту рішення, складеного суддею-доповідачем та більшістю ухвалюють рішення.

Суд може використовувати спрощену процедуру, якщо питання національного суду ідентичне питанню, на яке Суд вже відповів, або відповідь є чіткою. У таких випадках Суд дає свою відповідь у вигляді обґрунтованого рішення, посиляючись на свої попередні рішення²⁵.

У ст. 267 ДФЄС передбачено можливість подання запитів про попереднє рішення, які потребують особливо оперативного розгляду:

– прискорена процедура (The Expedited Procedure), застосовується якщо коли справа потребує швидкого вирішення через економічну важливість, значні практичні наслідки чи суспільний інтерес;

– термінова процедура (The Urgent Procedure), застосовується лише у справах, що стосуються простору свободи, безпеки та правосуддя.

Суд справедливості ЄС підготував Рекомендації національним судам та трибуналам щодо порушення провадження у справі про преюдиційне рішення²⁶. У документі визначено особливості процедури попереднього рішення та питання, які мають враховувати національні суди та трибунали перед зверненням за попереднім рішенням, а також містять практичні вказівки щодо форми та змісту запитів про попереднє рішення.

---

²⁵ The Court of Justice – how the procedure works.

URL: https://curia.europa.eu/site/jcms/d2_5108/en/how-the-procedure-works.

²⁶ Recommendations to national courts and tribunals in relation to the initiation of preliminary ruling

proceedings (C/2024/6008).

URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C_202406008

Слід погодитися, що процедура, закріплена у статті 267 ДФЄС, суттєво вплинула і продовжує впливати на правовий порядок ЄС та відносини між ЄС і державами-членами²⁷. Процедура ухвалення попередніх рішень забезпечує єдність тлумачення права ЄС, забезпечує ефективність та верховенство права ЄС, створює можливості для судового діалогу національних судів та трибуналів і Суду справедливості ЄС, і в цілому сприяє формуванню європейського правового простору.

1.2.3 Провадження щодо правомірності акту Європейської Ради або Ради щодо встановлення факту порушення цінностей ЄС

Згідно з положеннями ст. 269 ДФЄС Суд ЄС перевіряє дотримання процедурних положень, передбачених у ст. 7 ДЄС.

Провадження, передбачене ст. 269 має особливе значення в системі права ЄС, оскільки воно поєднує політичний механізм захисту фундаментальних цінностей Союзу і є спеціальним різновидом судового контролю, який здійснює Суд справедливості щодо актів ухвалених у межах процедури, встановленої ст. 7 ДЄС. Ця процедура стосується визначення наявності ризику серйозного порушення або факту серйозного і тривалого порушення державою-членом фундаментальних цінностей ЄС, зокрема верховенства права, демократії та поваги до прав людини.

Юрисдикція Суду ЄС у цьому випадку є суттєво обмеженою, тому що Суд не оцінює матеріальну обґрунтованість рішення про наявність порушення цінностей. Його повнова-

---

²⁷ Gallo, Daniele; Cecchetti, Lorenzo (Eds.). (2023). The Preliminary Ruling Procedure, Today: Revisiting Article 267 TFEU's Constitutional Backbone. EUI (European University Institute). P. 2. URL: https://iris.luiss.it/retrieve/215a7f92-49cf-42e0-8c26-b8e44514734a/Gallo_Cecchetti_EJLS_2023_Special%20Issue%20CJEU-Final-PDF.pdf.

ження зводяться виключно до перевірки дотримання процедурних вимог, передбачених ст. 7 ДЄС. Це означає, що Суд може встановити, чи було дотримано необхідних етапів процедури, чи були належним чином залучені інституції, чи забезпечено право держави-члена бути вислуханою, а також чи дотримано вимог щодо голосування (кваліфікованої більшості або одностайності залежно від стадії).

Позов може подати лише держава-член, щодо якої прийнято відповідне рішення в межах процедури за ст. 7 ДЄС впродовж місяця з моменту ухвалення акту, що обумовлено необхідністю оперативно вирішувати такі питання.

Ще однією важливою рисою є те, що навіть у разі встановлення Судом порушення процедурних вимог наслідком є лише скасування відповідного акту, але не перегляд по суті питання щодо наявності чи відсутності порушення цінностей. Таким чином, Суд не підміняє політичну оцінку, здійснювану Європейською радою або Радою, а лише забезпечує дотримання правових рамок цієї процедури.

Так, у 2017 році була ухвалена Резолюція Європарламенту, який доручив своєму Комітету з питань громадянських свобод, юстиції та внутрішніх справ розпочати провадження та підготувати спеціальний звіт, щоб ініціювати розгляд питання про порушення Угорщиною цінностей ЄС²⁸. Як наслідок у 2018 році Європейський Парламент ухвалив Резолюцію щодо пропозиції, що закликає Раду встановити ризик серйозного порушення Угорщиною цінностей, на яких засновано

---

²⁸ European Parliament resolution of 17 May 2017 on the situation in Hungary (2017/2656(RSP)). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2018.307.01.0075.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2018%3A307%3ATOC

Союз²⁹. Угорщина звернулася до Суду ЄС з вимогою скасувати цю резолюцію Європейського Парламенту³⁰ у зв'язку з процедурними порушеннями при голосуванні за резолюцію та недотримання принципу правової визначеності. Цей позов був відхилений у повному обсязі, тому до порядку денного засідання Ради ЄС (у форматі Ради з загальних питань) було включено розгляд питання поваги до цінностей ЄС в Угорщині³¹, однак остаточного рішення ухвалене не було.

У підсумку слід зазначити, що провадження за ст. 269 ДФЄС відображає баланс між політичним і правовим вимірами захисту цінностей ЄС.

1.2.4 Провадження пов'язані із діяльністю Європейського інвестиційного банку та Європейської системи центральних банків

Провадження, передбачене ст. 271 ДФЄС, охоплює специфічну категорію юрисдикції Суду справедливості, пов'язану з діяльністю Європейського інвестиційного банку та Європейської системи центральних банків (включаючи Європейський центральний банк).

Суд ЄС у цьому провадженні здійснює контроль за дотриманням права ЄС у діяльності зазначених інституцій, але в чітко визначених формах. По-перше, щодо Європейського інвестиційного банку Суд розглядає спори між державами-членами, між державами-членами та Банком, а також між самим

---

²⁹ European Parliament resolution of 12 September 2018 on a proposal calling on the Council to determine, pursuant to Article 7(1) of the Treaty on European Union, the existence of a clear risk of a serious breach by Hungary of the values on which the Union is founded (2017/2131(INL)).

URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0340_EN.html.

³⁰ Judgment of the Court (Grand Chamber) of 3 June 2021. Hungary v European Parliament. Case C-650/18. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62018CJ0650>.

³¹ General Affairs Council, 16/10/2018, 16 October 2018.

URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/gac/2018/10/16/>.

Банком і його контрагентами у випадках, коли це прямо передбачено Статутом ЄІБ. Крім того, можливий контроль за рішеннями органів Банку (зокрема Ради директорів) щодо їх відповідності установчим актам і праву ЄС. По-друге, у межах Європейської системи центральних банків Суд має юрисдикцію щодо спорів, пов'язаних із виконанням зобов'язань національними центральними банками, а також щодо актів Європейського центрального банку. Також Суд може здійснювати контроль за санкціями, накладеними Європейським центральним банком, або за його регуляторними рішеннями у сфері банківського нагляду.

Важливо, що провадження за ст. 271 ДФЄС має інституційно-функціональний характер, воно спрямоване не на загальний контроль актів (як у ст. 263 ДФЄС), а на забезпечення належного функціонування специфічних фінансових органів ЄС. Саме тому юрисдикція Суду тут чітко обмежена і деталізована.

Наприклад, рішення у справі Європейський інвестиційний банк та Європейська комісія проти ClientEarth (C-212/21 P, C-223/21 P)³². У цій справі екологічна організація вимагала перегляду рішення Банку через порушення екологічного права ЄС. Суд підтвердив, що акти Європейського інвестиційного банку можуть підлягати перегляду, а також визнав можливість доступу неурядових організацій до механізмів контролю за діяльністю Банку.

1.2.5 Провадження на підставі угоди між державами-членами

Провадження, передбачене ст. 273 ДФЄС, є особливим різновидом юрисдикції Суду справедливості, який дозволяє

---

³² Judgment of the Court (Third Chamber) of 6 July 2023. European Investment Bank and European Commission v ClientEarth. Joined Cases C-212/21 P and C-223/21 P. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62021CJ0212>.

державам-членам передавати на розгляд Суду спори між собою на підставі спеціальної угоди, тобто воно виникає лише за взаємною згодою сторін спору. Держави-члени можуть домовитися передати до Суду спір, який пов'язаний із предметом Договорів ЄС, навіть якщо він прямо не підпадає під інші категорії юрисдикції Суду.

Обов'язковими умовами у цьому випадку є наявність спору між державами-членами, його зв'язок із правом ЄС та існування угоди про передачу спору до Суду.

Суд може повноцінно вирішувати міждержавний спір по суті, реалізуючи в цьому провадженні свою юрисдикцію міжнародного суду. При цьому рішення Суду є обов'язковим для сторін і має силу, аналогічну рішенням у інших видах проваджень.

Наприклад:

Рішення у справі Republic of Slovenia v Republic of Croatia C-457/18³³. Словенія звернулася до Суду через спір із Хорватією щодо рибальства у спірних територіальних водах після арбітражного рішення про кордон. Суд визнав, що не має юрисдикції розглядати справу, оскільки вона фактично стосується питання делімітації державного кордону, яке не врегульоване правом ЄС. У цьому рішенні окреслено межі юрисдикції Суду ЄС у міждержавних спорах;

Справа Republic of Austria v Federal Republic of Germany C-648/15³⁴ розглядалася Судом на підставі спеціальної угоди між державами та стосувалася тлумачення двосторонньої додаткової угоди. Суд розглянув питання подвійного оподаткування та тлумачення положень угоди у світлі права ЄС.

---

³³ Judgment of the Court (Grand Chamber) of 31 January 2020. Republic of Slovenia v Republic of Croatia. Case C-457/18. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62018CJ0457>.

³⁴ Judgment of the Court (Grand Chamber) of 12 September 2017 Republic of Austria v Federal Republic of Germany C-648/15. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015CA0648>.

1.2.6 Апеляції на рішення Загального суду

Рішення Загального суду можуть бути оскаржені до Суду ЄС, обмежуючись питаннями права (абз. 2 ч. 1 ст. 256 ДФЄС). Це означає, що Суд справедливості не проводить нового дослідження доказів, не переоцінює фактичні обставини, а лише перевіряє правильність застосування та тлумачення права ЄС. Строк апеляційного оскарження – два місяці визначений у ст. 56 Статуту Суду ЄС, підстави для оскарження деталізовані у ст. 58, а у ст. 61 визначено повноваження Суду ухвалювати рішення скасовувати рішення Загального суду.

Наприклад, Рішення Суду (Велика палата) від 23.11.2021 р. Рада Європейського Союзу проти ХАМАС Case C-833/19 P (апеляція на рішення Загального Суду стосовно визнання Хамас терористичною організацією та запровадження санкцій)³⁵.

1.3 Провадження у Загальному суді

Процесуальна реалізація компетенції Загального суду регулюється Правилами процедури Загального суду³⁶. Ці Правила передбачають, що процедура у Загальному суді складається з письмової та усної стадій.

Письмова стадія регламентується ст. 72–86 Правил. Зокрема, вимоги до змісту та порядку подання заяви визначені у ст. 76. На основі надісланої до Секретаріату Суду заяви відкривається провадження у справі. Далі секретаріат вручає позов відповідачу (ст. 80). Відповідач має право впродовж двох

---

³⁵ Case C-833/19 P: Judgment of the Court (Grand Chamber) of 23 November 2021 – Council of the European Union v Hamas. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62019CA0833>.

³⁶ Rules of Procedure of the General Court of 4 March 2015 (OJ L 105, 23.4.2015, p. 1): Consolidated Version. URL: https://curia.europa.eu/site/upload/docs/application/pdf/2024-08/version_consolidee_rp_en.pdf.

місяців подати відзив на позов, строки та зміст його заперечень визначені в ст. 81. Порядок надання додаткових письмових пояснень закріплений у ст. 83 Правил. Будь-яка особа, яка може довести свою зацікавленість у результаті справи, держави-члени та інституції ЄС можуть вступити у процес. Для цього подається заява на підтримку або заперечення вимог однієї зі сторін, на яку сторони можуть потім відповісти.

Усна стадія регламентується ст. 106–115 Правил. Суд вирішує, чи є необхідність у слуханнях (ст. 106). Безпосередньо порядок проведення засідання регламентований у ст. 107). Під час усної фази провадження проводяться публічні слухання. Після заслуховування адвокатів судді можуть ставити запитання представникам сторін. Суддя-доповідач підсумовує у звіті про слухання факти, на які він спирався, та аргументи кожної сторони, а також, якщо це доречно, осіб, що вступають у справу. Якщо у справі призначено генерального адвоката на цій стадії заслуховується його висновок (ст. 112). Потім судді обговорюють проект рішення, підготовлений суддею-доповідачем, і рішення виноситься на відкритому слуханні.

Якщо справа вимагає негайного вирішення Правила передбачають умови та порядок подання заяви про прискорений розгляд (Глава 16 Правил). Наприклад, у справі *RT France v Council of the European Union*³⁷ з огляду на виняткові обставини, суддя першої інстанції, на підставі статті 151(2) Регламенту, вирішив винести рішення за прискореною процедурою.

Компетенція Загального суду формується через поєднання положень установчих договорів, Статуту Суду ЄС, Процедурних правил та окремих актів вторинного права ЄС. У Статуті Суду ЄС деталізовано розмежування компетенції

---

³⁷ Order of the President of the General Court of 30 March 2022. *RT France v Council of the European Union*. Case T-125/22 R. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62022TO0125>

між Судом справедливості та Загальним судом; правила передачі справ; порядок апеляцій; окремі процесуальні повноваження Загального суду. Проте основою компетенції Загального суду є насамперед є ДЄС, зокрема ст. 19. Безпосередньо компетенція Загального суду визначається передусім ст. 256 ДФЄС. Ці положення у поєднанні зі ст. 263–268, 270 та 272 ДФЄС визначають основні категорії справ, підвідомчих Загальному суду.

Розглянемо їх детальніше.

1.3.1. Провадження по справах про скасування нелегітимних актів інституцій ЄС (ст. 263 ДФЄС)

У цьому виді провадження Загального суду реалізується право держав-членів, інституцій ЄС, фізичних і юридичних осіб звертатися до Суду ЄС для визнання недійсними актів, прийнятих спільно Європейським Парламентом і Радою, актів Ради, Комісії та Європейського Центрального Банку, які не є рекомендаціями й висновками, а також актів Європейського Парламенту, спрямованих на створення правових наслідків для третіх сторін.

Підставою для такого позову Т.В. Комарова називає: відсутність компетенції установи щодо ухвалення оскаржуваного акту, порушення важливої процесуальної вимоги, порушення установчих договорів чи інших норм права ЄС або зловживання владою³⁸.

Наприклад:

- Рішення Суду у справі *Hungary v Commission* T-499/22³⁹. Заявником виступила Угорщина, яка оскаржувала

---

³⁸ Комарова Т.В. Проблема захисту прав приватних осіб у Суді Справедливості Європейського Союзу. *Forum Prava*, 2018. (1). С. 68.

URL: <https://forumprava.pp.ua/files/066-072-2018-1-----11-.pdf>

³⁹ Case T-499/22: Judgment of the General Court of 9 October 2024 – Hungary v Commission. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=OJ%3AC_202407023.

імплементаційне рішення Європейської комісії про скорочення фінансування з фондів ЄС у зв'язку з порушенням принципів верховенства права та ризиками для бюджету Союзу. Загальний суд підтвердив правомірність дій Комісії;

- Рішення Суду (Велика палата) у справі Microsoft Corp. v Commission of the European Communities T-201/04⁴⁰ стосується оскарження індивідуального акту. Компанія Microsoft звернулася до Загального суду з позовом про скасування рішення Європейської Комісії, яким компанію було визнано такою, що зловживає домінуючим становищем на ринку програмного забезпечення. Комісія наклала на компанію штраф, зобов'язала розкрити певну технічну інформацію та вимагала випуску версії Windows без Media Player. Загальний суд перевіряв законність акту Комісії, проаналізував межі дискреції інституцій ЄС, оцінив дотримання принципу пропорційності та ухвалив рішення, яким переважно підтвердив законність рішення Комісії;

- Справа Microban International Ltd and Microban (Europe) Ltd v European Commission T-262/10⁴¹ стосувалася оскарження нормативного акту. Компанії Microban оскаржували рішення Європейської Комісії, яким фактично заборонялося використання триклозану при виробництві виробів, що контактують із харчовими продуктами. Загальний Суд визнав, що рішення є актом загального застосування, заявників слід вважати такими, що безпосередньо стосуються оскаржуваного рішення, а також порушення Європейською комісією порядку рішення ухвалення та скасував його.

---

⁴⁰ Judgment of the Court of First Instance (Grand Chamber) of 17 September 2007. Microsoft Corp. v Commission of the European Communities. Case T-201/04. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62004TJ0201>.

⁴¹ Judgment of the General Court (Fourth Chamber, Extended Composition) of 25 October 2011. Microban International Ltd and Microban (Europe) Ltd v European Commission. Case T-262/10. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62010TJ0262>.

Завдяки положенням ст. 263 ДФЄС реалізується судовий контроль за законністю актів інституцій, органів та установ ЄС. Цей вид проваджень Загального суду є важливим елементом принципу верховенства права в ЄС, який забезпечує, щоб інституції Союзу діяли лише в межах наданих їм повноважень і з дотриманням установчих договорів, а також однією з гарантій захисту прав фізичних та юридичних осіб.

1.3.2. Провадження щодо встановлення бездіяльності інституцій ЄС при порушенні Договорів (ст. 265 ДФЄС)

Інституції Союзу наділені не лише повноваженнями, а й обов'язками діяти у визначених Договорами випадках, тому бездіяльність може бути такою ж небезпечною для функціонування правопорядку ЄС, як і ухвалення незаконного акту. Через процедуру, закріплену у ст. 265 ДФЄС Суд ЄС забезпечує, щоб інституції не могли уникати виконання покладених на них функцій шляхом пасивності або політичного затягування.

Ініціатором позову можуть бути держави-члени та інші установи Союзу, а також будь-яка фізична або юридична особа. Умовою прийнятності позову є досудова попередня процедура⁴². Заявник повинен попередньо звернутися із закликом діяти до відповідної установи, органу, служби або агенції. Якщо впродовж 2 місяців не було одержано відповіді, він має право звернутися до Суду ЄС.

Наприклад, Рішення Загального суду у справі Republic of Latvia v European Commission T-293/1⁴³ стосувалася заяви про бездіяльність Європейської Комісії у зв'язку з невжиттям

---

⁴² Комарова Т.В. Проблема захисту прав приватних осіб у Суді Справедливості Європейського Союзу. *Forum Prava*, 2018. (1). С. 69.

URL: <https://forumprava.pp.ua/files/066-072-2018-1-----11-.pdf>

⁴³ Order of the General Court (Fourth Chamber) of 30 January 2020. Republic of Latvia v European Commission. Case T-293/18. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62018TO0293>.

заходів щодо захисту прав на рибальство та інтересів ЄС в рибальському районі Свальбард (Норвегія). Позов було відхилено як неприйнятний.

Це провадження має особливе значення для реалізації принципу ефективного врядування в ЄС, для підтримання інституційного балансу в ЄС, для забезпечення принципу ефективного судового захисту.

У практиці Суду ЄС такі справи трапляються рідше, ніж позови про скасування актів за ст. 263 ДФЄС, однак вони мають важливе системне значення, оскільки забезпечують повноту механізму судового контролю в ЄС.

1.3.3. Провадження у зв'язку з відшкодуванням збитків (ст. 268 ДФЄС)

Положення ст. 268 ДФЄС передбачають, що Суд ЄС має юрисдикцію у спорах щодо відшкодування шкоди, передбаченої у другому та третьому абзацах ст. 340 ДФЄС. При цьому сама ст. 340 ДФЄС встановлює матеріально-правові підстави відповідальності Союзу.

У ч. 2 ст. 340 ДФЄС закріплено засади позадоговірної відповідальності ЄС. Так, ЄС згідно з загальними принципами, спільними для правових систем держав-членів, повинен відшкодовувати шкоду, заподіяну його інституціями або службовцями під час виконання ними своїх обов'язків. У ч. 3 цієї статті врегульовано відповідальність Європейського центрального банку за шкоду завдану ним або його службовцями під час виконання своїх обов'язків.

Юрисдикція за ст. 268 ДФЄС має особливе значення, оскільки вона забезпечує судовий захист осіб, які зазнали збитків унаслідок діяльності ЄС. Це важливий елемент принципу верховенства права та права на ефективний судовий захист в ЄС.

Наприклад, згідно з Рішенням Суду (Великої палати) від 5 березня 2024 р. у справі *Marián Košner v European Union*

Agency for Law Enforcement Cooperation C-755/21 P⁴⁴ пану Маріану Коchnerу виплатили компенсацію в розмірі 2000 євро за завдану немайнову шкоду через розголошення стенограм розмов інтимного характеру з його дівчиною.

1.3.4. Проведення у спорах службовців ЄС та Союзом (ст. 270 ДФЄС)

Відповідно до положень ст. 270 ДФЄС Суд має юрисдикцію у спорах між ЄС та його службовцями в межах і за умов, встановлених у Штатних правилах посадовців та в Умовах працевлаштування інших службовців ЄС.

1 вересня 2016 року спори між ЄС та його службовцями були передані до Загального суду та ліквідовано Трибунал з питань публічної служби ЄС, створеного у 2004 році. Регламентом 2016/1192 про передачу Загальному суду юрисдикції першої інстанції у спорах між ЄС та його службовцями⁴⁵ було скасовано рішення Ради про створення Трибуналу.

Однією з найважливіших особливостей цього провадження є обов'язкова досудова процедура. Перш ніж звернутися до суду, службовець зобов'язаний пройти двоступеневу адміністративну процедуру за ст. 90–91 Регламенту про персонал⁴⁶.

---

⁴⁴ Judgment of the Court (Grand Chamber) of 5 March 2024. Marián Kočner v European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (Europol). Case C-755/21 P. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62021CJ0755>.

⁴⁵ Regulation (EU, Euratom) 2016/1192 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 on the transfer to the General Court of jurisdiction at first instance in disputes between the European Union and its servants. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R1192&qid=1778448849955>.

⁴⁶ Regulation No 31 (EEC), 11 (EAEC), laying down the Staff Regulations of Officials and the Conditions of Employment of Other Servants of the European Economic Community and the European Atomic Energy Community. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A01962R0031-20240101>.

У цьому провадженні розглядаються, зокрема, позови про оскарження результатів конкурсу, розрахунку зарплати та надбавок, пенсії та соціального забезпечення, оскарження дисциплінарних проваджень, оскарження звільнення чи розірвання строкових контрактів тощо.

1.3.5. Провадження, пов'язані з виконанням господарських зобов'язань

Стаття 272 ДФЄС надає Загальному Суду юрисдикцію вирішувати спори на підставі будь-якого арбітражного застереження, що міститься у договорі, укладеному Союзом або від його імені, незалежно від того, регулюється цей договір публічним чи приватним правом.

Юрисдикція Загального суду за ст. 272 виникає виключно за наявності явного договірною застереження, яким сторони передають спір до суду ЄС. Оскільки Договір не встановлює жодного конкретного формулювання для арбітражного застереження, будь-яке формулювання, яке вказує на намір сторін вилучити спір з-під юрисдикції національних судів та передати його до судів ЄС, вважається достатнім для надання останнім юрисдикції за цією статтею. Наприклад, Технічний університет Дрездена подавав позов до Європейської Комісії на підставі арбітражного застереження, яке являло собою пункт у грантовій угоді під назвою «Застосовне право та компетентний суд». Згідно з цим застереженням «бенефіціари можуть подати позови щодо рішень Комісії щодо застосування положень зазначеної угоди та порядку її виконання до [Загального суду] та, у разі апеляції, до Суду Європейських Співтовариств»⁴⁷.

---

⁴⁷ Judgment of the General Court (Second Chamber), 24 October 2014. Technische Universität Dresden v European Commission. Case T-29/11. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62011TJ0029_SUM.

1.3.6. Преюдиціальні провадження по розгляду справ за запитами національних судів (ст.267 ДФЄС)

Відповідно до ч. 3 ст. 256 ДФЄС Статутом Суду може бути визначено перелік рішень, за якими Загальний суд має право виносити попередні рішення.

У 2024 році були внесені зміни до Статуту Суду ЄС і було розширено юрисдикцію у процедурах попереднього розгляду, передбачену ст. 267 ДФЄС. Згідно з ст. 50b Регламенту (ЄС, Євратом) 2024/2019 Загальний суд має юрисдикцію розглядати та вирішувати запити на попереднє рішення, які стосуються виключно однієї або кількох із наступних конкретних сфер: а) спільна система податку на додану вартість; б) акцизні збори; в) Митний кодекс; г) тарифна класифікація товарів за Комбінованою номенклатурою; д) компенсація та допомога пасажиром у разі відмови в посадці або затримки чи скасування транспортних послуг; е) система торгівлі квотами на викиди парникових газів⁴⁸.

Загальний суд при розгляді таких справ застосовує не публічне право ЄС, а право, що застосовується до договору, зазначене у самому договорі (*lex contractus*).

1.4 Національні суди у системі правосуддя ЄС

Система правосуддя ЄС побудована не на централізованій судовій вертикалі, а на партнерстві між Судом справедливості ЄС та національними судами та трибуналами держав-членів ЄС.

---

⁴⁸ Regulation (EU, Euratom) 2024/2019 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 amending Protocol No 3 on the Statute of the Court of Justice of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R2019&qid=1773835161297>.

Е. Кшиштофік зазначає, що в установчих договорах ЄС визначена організаційна структура та юрисдикція Суду Справедливості та Загального Суду, але на рівні Союзу не встановлюється правил, що визначають компетенцію національних судів. При цьому національні суди повинні «гарантувати безпосереднє застосування права Союзу в національній системі, тлумачити національне законодавство відповідно до цілей права ЄС та гарантувати рівний захист прав, що впливають з нього»⁴⁹. Правову основу цієї ролі закладено у ч. 1 ст. 19 ДЕС, яка зобов'язує держави-члени забезпечити засоби судового захисту, достатні для гарантування ефективного правового захисту у сферах, охоплених правом ЄС.

Характеризуючи цю взаємодію у децентралізованій системі застосування права ЄС слід охарактеризувати такі його властивості як *верховенство* та *пряма дія права ЄС*.

Відправною точкою є справа Van Gend en Loos 1963 року, в якій Суд справедливості встановив, що норми права ЄС можуть безпосередньо надавати права приватним особам, які ті можуть захищати в національному суді⁵⁰. Це означає, що вертикальна пряма дія: особа може посилається на норму права ЄС проти держави; горизонтальна пряма дія: у певних випадках і проти інших приватних осіб. Національний суд зобов'язаний застосовувати норму права ЄС з прямою дією навіть без будь-якого імплементаційного акта.

У справі Costa v ENEL 1964 року Суд постановив, що у разі конфлікту право ЄС є «верховним» і національний закон повинен бути відкинутий⁵¹. Верховенство права ЄС повинно

---

⁴⁹ Основи права Європейського Союзу: підручник / за заг. ред. Т. Л. Сироїд ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. С. 147-148.

⁵⁰ 60 years of Van Gend & Loos: Direct effect of EU law and a 'new legal order'. URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2023\)739326](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2023)739326).

⁵¹ Costa v Enel judgment: 60 years on - The making of the doctrine of primacy of EU law.

застосовуватись до всіх національних актів, незалежно від того, чи були вони ухвалені до чи після відповідного акта ЄС⁵². Навіть коли норма права ЄС (зокрема директива) не має прямої дії, національний суд зобов'язаний тлумачити національне законодавство настільки, наскільки це можливо, у відповідності до вимог директиви.

Таким чином, членство держав у ЄС істотно ускладнило діяльність національних судів, оскільки після вступу до ЄС вони перестають бути лише судами власної держави і водночас стають судами права ЄС. Національні суди повинні застосовувати не тільки внутрішнє законодавство, а й норми права ЄС, які мають особливий правовий статус, пряму дію та пріоритет над національним правом держав-членів.

Суди держав-членів виступають судами «першого звернення», оскільки саме вони насамперед розглядають спори, пов'язані із застосуванням права Союзу. Такі справи вирішуються національними судами в межах їхньої юрисдикції, при цьому вони зобов'язані забезпечувати однакове та ефективне застосування законодавства ЄС, керуючись принципами верховенства права ЄС, його прямої дії, а також обов'язком тлумачити національне право у світлі права Союзу⁵³. Способом взаємодії національних судів з Судом ЄС у разі проблем із застосуванням права ЄС є механізм **преюдиційних запитів**. Це забезпечує однакове тлумачення права Союзу в усіх державах-членах і запобігає ситуації, коли суди різних країн по-різному застосовують одні й ті самі норми ЄС.

URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2024\)762361](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2024)762361).

⁵² Primacy of EU law (precedence, supremacy). URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/primacy-of-eu-law-precedence-supremacy.html>.

⁵³ Основи права Європейського Союзу: підручник / за заг. ред. Т. Л. Сироїд ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. С. 167-168.

У статті 267 ДФЄС розмежовується право та обов'язок національних судів звертатися за преюдиційним рішенням. Відповідно до ч. 2 ст. 267 ДФЄС будь-який «суд або трибунал» може направити запит, якщо вважає рішення з цього питання «необхідним» для вирішення справи. При цьому обов'язкове направлення встановлено у випадку, якщо розглядається справа в останній інстанції (ч. 3 ст. 267 ДФЄС). Відповідно до доктрини CILFIT суд останньої інстанції держав-члена може утриматися від направлення запиту, якщо питання тотожне вже вирішеному або якщо правильне застосування права ЄС є настільки очевидним, що не залишає місця для жодного обґрунтованого сумніву⁵⁴. У рішенні від 24 березня 2026 року у справі C-767/23 Суд справедливості уточнив, що суди останньої інстанції зобов'язані наводити належне обґрунтування рішення не направляти преюдиційний запит, навіть за відсутності прямого клопотання сторін. Якщо ж суд вважає справу очевидною, простого декларативного твердження про це недостатньо, суд повинен викласти підстави такого висновку⁵⁵.

Таким чином, національні суди є не просто «виконавцями» права ЄС, а повноправними учасниками **єдиної інтегрованої судової системи**, де Суд справедливості надає тлумачення та встановлює принципи, а національні суди їх реалізують у безлічі конкретних правовідносин щодня. Національні суди та трибунали держав-членів ЄС безпосередньо застосовують право ЄС; не застосовують національні норми, які су-

---

⁵⁴ Imelda Maher The CILFIT Criteria Clarified and Extended for National Courts of Last Resort Under Art. 267 TFEU/

URL: <https://www.europeanpapers.eu/europeanforum/cilfit-criteria-clarified-and-extended-for-national-courts-of-last-resort>.

⁵⁵ The CJEU strengthens control over the refusal of national judicial bodies to refer questions for a preliminary ruling.

URL: <https://blogtributario.garrigues.com/en/ruling-decisions-case-law/the-cjeu-strengthens-control-over-the-refusal-of-national-judicial-bodies-to-refer-questions-for-a-preliminary-ruling>.

перечать праву Союзу; забезпечують ефективний судовий захист прав, гарантованих правом ЄС; взаємодіють із Судом ЄС через механізм попередніх рішень. Механізм преюдиційних запитів виступає і елементом права на ефективний судовий захист в межах права ЄС, тому що через преюдиційні запити будь-який громадянин ЄС може домагатися роз'яснення норм права ЄС, що його стосуються, для вирішення справи, яку розглядає національний суд.

1.5 Взаємодія права Ради Європи та права Європейського Союзу у сфері реалізації права на справедливий суд

Рада Європи та Європейський Союз це дві різні міжнародні організації з власними правовими системами, проте ці дві системи взаємодіють. На території європейських країн створена складна конструкція подвійних стандартів і паралельних механізмів захисту прав людини.

Відносини між Радою Європи та ЄС формально врегульовані Меморандумом про взаєморозуміння 2007 року⁵⁶, який закріпив три стовпи співпраці: політичний діалог, правову кооперацію та спільні програми. Ця заснована на цінностях партнерська програма спрямована на вирішення спільних викликів, забезпечення узгодженості та взаємодоповнюваності між РЄ як загальноєвропейською організацією та інтеграційним процесом ЄС, і, врешті, на побудову спільного правового простору для захисту прав людини⁵⁷.

---

⁵⁶ Memorandum of Understanding between the Council of Europe and the European Union. URL: <https://rm.coe.int/16804e437b>.

⁵⁷ Co-operation with the European Union – Summary report. CM(2016)74. 11 May 2016. URL: <https://rm.coe.int/168064ecd1>.

У Меморандумі Рада Європи визначається як еталонна організація для прав людини, верховенства права та демократії в Європі, а ЄС як головний інституційний партнер Ради Європи у політичному, правовому та фінансовому вимірах⁵⁸.

Фундаментальною точкою перетину можна назвати *спільні цінності*, це насамперед демократія, верховенство права, права людини. У ст. 2 ДЄС ці цінності проголошені підвалинами Союзу, у тому ж формулюванні, що й в Статуті Ради Європи та преамбулі ЄКПЛ. Ця аксіологічна спільність має конкретні правові наслідки. У ч. 3 ст. 6 ДЄС закріплюється, що фундаментальні права, гарантовані ЄКПЛ, є загальними принципами права ЄС. Таким чином, право Ради Європи у сфері прав людини інкорпорований у право ЄС не через формальне членство, а через доктринальне сприйняття.

ЄС досі не є членом ЄКПЛ, хоча Лісабонський договір у ч. 2 ст. 6 ДЄС закріпив юридичний обов'язок ЄС приєднатися до ЄКПЛ. Метою приєднання ЄС до ЄКПЛ є те, щоб ЄС як і всі держави-члени підпав під контроль із боку ЄСПЛ як зовнішнього правозахисного органу щодо дотримання основних прав⁵⁹.

У грудні 2014 року повний склад Суду справедливості у Висновку 2/13⁶⁰ визнав проект Угоди про приєднання несумісним із правом ЄС, висунувши декілька заперечень. Суд наголосив на значенні автономії права ЄС як від права держав-членів, так і від міжнародного права. Ця автономія зберігається завдяки судовій системі ЄС, покликаний забезпечити узгодженість і одноманітність тлумачення права ЄС, центральним

---

⁵⁸ Memorandum of Understanding between the Council of Europe and the European Union. URL: <https://rm.coe.int/16804e437b>.

⁵⁹ The protection of Article 2 TEU values in the EU.

URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/146/the-protection-of-article-2-teu-values-in-the-eu>.

⁶⁰ Opinion 2/13 of the Court (Full Court) 18 December 2014

URL: <https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/document?source=document&docid=160882&doclang=EN>.

елементом якої є процедура преюдиційного запиту за ст. 267 ДФЄС. Також Суд констатував, що проект Угоди вимагає від держав-членів перевіряти, чи дотримуються інші держави-члени основних прав, хоча право ЄС покладає на держав-членів обов'язок взаємної довіри. Тому приєднання до ЄКПЛ становить загрозу порушенню основоположного балансу ЄС і підриву автономії права ЄС.

17 березня 2023 року переговорна група «46+1», яка вела переговори щодо приєднання ЄС до ЄКПЛ, попередньо затвердила консолідований варіант нових проектів інструментів приєднання. У травні 2024 року Комітет Міністрів РЄ з задоволенням взяв до відома попередню угоду та намір ЄС врегулювати питання, що залишаються, на внутрішньому рівні⁶¹. Однак процес приєднання ЄС до ЄКПЛ ще не завершений, тому що це потребуватиме нового висновку Суду справедливості ЄС щодо її сумісності з Договорами.

Не зважаючи на формальне неприєднання до ЄКПЛ стандарти захисту прав людини закріплені та практика ЄСПЛ застосовуються у правовій системі ЄС як джерело принципів права.

У ч. 3 ст. 52 Хартії основних прав ЄС встановлено, що там, де Хартія містить права, що відповідають правам ЄКПЛ, їх зміст і обсяг є щонайменше такими ж. Тобто ЄКПЛ визначає мінімум, але право ЄС може забезпечити більш широкий захист. Це означає, що практика ЄСПЛ є обов'язковим мінімальним стандартом при тлумаченні відповідних статей Хартії.

З 1998 по 2005 рік ЄКПЛ згадувалась Суду справедливості ЄС у 7,5 разів частіше, ніж усі інші міжнародні правоза-

---

⁶¹ EU accession to the ECHR ("46+1" Group).

URL: <https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental-cooperation/accesion-of-the-european-union-to-the-european-convention-on-human-rights>.

хисні інструменти разом узяті, включаючи Хартію. Після набуття Хартією юридичної сили, рівної Договорам, у грудні 2009 року, посилання на неї різко зросло, що певною мірою зменшило питому вагу ЄСПЛ як самостійного джерела⁶². З тих пір Суд справедливості ЄС прагне забезпечити автономію права ЄС, зокрема, Суд ЄС кілька разів використовував ключові поняття з Конвенції, але дещо змінив їх формулювання. Навіть коли Суд ЄС використовує практику ЄСПЛ як правило це робиться один раз, а всі наступні посилання робляться Судом лише на власну практику. Дослідники відмічають, що Генеральні адвокати більш схильні посилатися на рішення ЄСПЛ у своїх висновках, зокрема у справах про притулок, але ці тези нечасто потрапляють до остаточного рішення Суду ЄС. При цьому коли Суд ЄС стикається з тлумаченням погано дослідженого основоположного права або добре встановленого права, яке серйозно оскаржується державами-членами, він схильний покладатися на практику ЄСПЛ для обґрунтування своїх заяв. Наприклад, у справі *European Commission v Republic of Poland C-791/19* Суд ЄС значною мірою застосував практику ЄСПЛ під час тлумачення права на неупереджений суд, встановлений законом⁶³.

Окрім впливу практики ЄСПЛ на застосування права ЄС, шлях між правом ЄС та практикою ЄСПЛ також перети-

---

⁶² Kuijer, M. (2020). The challenging relationship between the European Convention on Human Rights and the EU legal order: consequences of a delayed accession. *The International Journal of Human Rights*, 24(7), 998–1010. <https://doi.org/10.1080/13642987.2018.1535433>.

⁶³ Guillermo Arranz Sánchez A Tale of Two Courts: the relationship between the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights. URL: <https://esthinktank.com/2025/03/19/a-tale-of-two-courts-the-relationship-between-the-court-of-justice-of-the-european-union-and-the-european-court-of-human-rights/>.

нається у низці європейських регламентів та директив, головним чином тих, що стосуються питань притулку, враховуючи велику судову практику ЄСПЛ з цього питання⁶⁴.

Відносини між Судом ЄС та ЄСПЛ регулюються кількома принципами, що впливають з прецедентного права обох трибуналів. ЄСПЛ, розглядаючи справу турецьких авіаліній *Bosphorus*, прийняв концепцію так званого «еквівалентного захисту», який полягає у презумпції того, що ЄС має високі стандарти прав людини⁶⁵. ЄСПЛ переважно розглядає право ЄС як таке, що забезпечує еквівалентний захист, що надається ЄКПЛ, однак, коли держави-члени мають простір для маневру, вони повинні забезпечити, щоб їхні дії відповідали вимогам Конвенції. Це особливо стосується випадків, коли може бути потенційне порушення імперативних прав, таких як заборона нелюдського або принижуючого гідність поводження⁶⁶.

Аналізуючи європейські стандарти доступу до правосуддя слід розглянути і аспекти взаємодії права Ради Європи та права ЄС у цій сфері. Цю взаємодію можна охарактеризувати як складну систему взаємного впливу, координації та часткової інтеграції двох автономних європейських правопорядків.

---

⁶⁴ Guillermo Arranz Sánchez A Tale of Two Courts: the relationship between the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights. URL: <https://esthinktank.com/2025/03/19/a-tale-of-two-courts-the-relationship-between-the-court-of-justice-of-the-european-union-and-the-european-court-of-human-rights/>.

⁶⁵ Комарова Т.В. Практика Суду Європейського Союзу щодо приєднання ЄС до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами І Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семєнова. Харків, 2015. Ч. 1. С. 137. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/9793>.

⁶⁶ Guillermo Arranz Sánchez A Tale of Two Courts: the relationship between the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights. URL: <https://esthinktank.com/2025/03/19/a-tale-of-two-courts-the-relationship-between-the-court-of-justice-of-the-european-union-and-the-european-court-of-human-rights/>.

Попри те, що це різні міжнародні організації, їхні стандарти у сфері прав людини тісно взаємодіють, особливо через практику Європейського Суду з прав людини та Суду справедливості ЄС.

У праві Ради Європи доступ до правосуддя забезпечується положеннями ст. 6 ЄКПЛ щодо права на справедливий судовий розгляд (у визначенні цивільних прав і обов'язків або кримінального обвинувачення) та ст. 13 ЄКПЛ щодо права на ефективний засіб захисту. У праві ЄС це передусім положення ст. 47 Хартії основних прав ЄС (право на ефективний засіб захисту і справедливий судовий розгляд) та ч. 1 ст. 19 ДЕС у контексті зобов'язання держав-членів забезпечити ефективний судовий захист у сферах, охоплених правом ЄС. Ці норми не є тотожними. Відмінності між ст. 47 Хартії та ст. 6 і 13 ЄКПЛ полягають у тому, що ст. 6 ЄКПЛ обмежується справами щодо цивільних прав і обов'язків або кримінального обвинувачення, тоді як ст. 47 Хартії не знає такого обмеження за предметом і поширюється на будь-які права, надані особам правом ЄС⁶⁷.

Сутність фундаментального права на ефективний засіб захисту і справедливий судовий розгляд за ст. 47 Хартії, у тому числі такі його компоненти, як доступ до суду, судова незалежність, правова допомога і правове представництво, формується з урахуванням практики ЄСПЛ та інших джерел⁶⁸.

Важливим аспектом в контексті нашої теми є взаємний вплив практики двох судів. Суд ЄС регулярно посилається на практику ЄСПЛ при тлумаченні права на ефективний судовий

---

⁶⁷ Handbook on the Techniques of Judicial Interactions in the Application of the EU Charter. MODULE 3 – RIGHT TO AN EFFECTIVE REMEDY. P. 7. URL: <https://cjc.eui.eu/wp-content/uploads/2019/03/D1.1.c-Module-3.pdf>.

⁶⁸ Gutman K. The Essence of the Fundamental Right to an Effective Remedy and to a Fair Trial in the Case-Law of the Court of Justice of the European Union: The Best Is Yet to Come? German Law Journal. 2019;20(6):884-903. doi:10.1017/glj.2019.67.

захист. Конкретним прикладом застосування стандартів ЄСПЛ Судом ЄС можна назвати справу *Criminal proceedings against Lluís Puig Gordi and Others* C-158/21⁶⁹, у якій Суд ЄС фактично намагався збалансувати принцип взаємної довіри між державами-членами та необхідність захисту фундаментальних прав особи. Справа стосувалася виконання європейського ордеру на арешт. Ключове значення для рішення мали саме стандарти ЄСПЛ щодо права на суд, «встановлений законом»; незалежності та безсторонності суду; меж перевірки ризику порушення основоположних прав при взаємній довірі між державами; права на ефективний судовий захист.

Водночас ЄСПЛ аналізує особливості правопорядку ЄС і визнає специфіку автономії права Союзу. Як приклад можна навести справу *Avotiņš v Latvia*⁷⁰, яка стосувалася виконання у Латвії судового рішення, винесеного на Кіпрі відповідно до механізмів взаємного визнання рішень у праві ЄС. ЄСПЛ детально аналізував принцип взаємної довіри в праві ЄС, практику Суду ЄС щодо взаємного визнання судових рішень, стандарти ефективного судового захисту в праві ЄС та застосував “*Bosphorus presumption*” щодо еквівалентного захисту прав людини.

Питання незалежності судів є тим полем, де вплив права Ради Європи і права ЄС найбільш відчувається особливо у контексті кризи верховенства права в Польщі та Угорщині. У своїй практиці щодо судової незалежності Суд ЄС спирається на три ключові норми: ст. 2 ДЄС (верховенство права як спільна цінність), ст. 19 ДЄС (зобов’язання забезпечити ефективний правовий захист) та ст. 47 Хартії (право на справедливий розгляд незалежним і неупередженим судом). Суд ЄС розгля-

---

⁶⁹ Judgment of the Court (Grand Chamber) of 31 January 2023. *Criminal proceedings against Lluís Puig Gordi and Others*. Case C-158/21. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62021CJ0158>.

⁷⁰ Case of *Avotiņš v. Latvia* (Application no. 17502/07). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163114>.

дає розроблення спільних мінімальних стандартів судової незалежності як необхідне не лише для гарантування ефективного захисту, а й для збереження взаємної довіри між національними судовими системами⁷¹. Генеральний Секретар Ради Європи у доповіді, прийнятій за спеціальною процедурою відповідно до ст. 52 ЄКПЛ від 9 листопада 2022 року офіційно нагадав польській владі про суворий обов'язок виконувати рішення ЄСПЛ⁷².

Одним з позитивних наслідків співробітництва між Радою Європи та ЄС дослідники називають максимальну інтеграцію держав-членів ЄС у європейський правовий простір⁷³.

Таким чином, у сфері права на справедливий суд право Ради Європи та право ЄС не існують ізольовано. Вони формують взаємопов'язаний європейський простір судового захисту, в якому ЄСПЛ і Суд ЄС, попри автономність своїх правопорядків, поступово виробляють спільні стандарти верховенства права та ефективного правосуддя.

Питання для самоперевірки

1. Які інституції утворюють судову систему ЄС?
2. У чому полягає принцип автономії права ЄС, сформульований у Висновку 2/13, і як він впливає на взаємодію судової системи ЄС з іншими міжнародними судовими механізмами?
3. Поясніть зміст та правові наслідки принципу взаємної довіри між державами-членами.

---

⁷¹ ECJ case law on judicial independence. A chronological overview. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/753955/EPRS_BRI\(2023\)753955_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/753955/EPRS_BRI(2023)753955_EN.pdf).

⁷² The European Court of Justice's jurisdiction over national judiciary-related measures. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/747368/IPOL_STU\(2023\)747368_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/747368/IPOL_STU(2023)747368_EN.pdf).

⁷³ Кузьма В.Ю. Міжнародно-правові аспекти співробітництва Ради Європи з Європейським Союзом: автореф. ... канд.юрид.наук. Одеса, 2018. С. 9. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8bdd17c0-fbcf-4375-b945-71cdc9f17ecc/content>

4. Яку роль відіграє Статут Суду справедливості ЄС у визначенні організації та повноважень судових інституцій, і яким є його місце в ієрархії джерел права ЄС?

5. Опишіть письмову та усну стадії провадження у Суді справедливості відповідно до його Регламенту.

6. У чому полягає відмінність між стандартною, прискореною та терміною преюдиційними процедурами?

7. Розкрийте зміст доктрини *CILFIT* (1982) та її подальший розвиток у практиці Суду.

8. Що таке арбітражне застереження у розумінні ст. 272 ДФЄС, і яка юрисдикційна інстанція є компетентною для розгляду відповідних контрактних спорів у першій інстанції? Яке право застосовує суд при вирішенні таких спорів?

9. Які категорії прямих позовів належать до юрисдикції Загального суду відповідно до ст. 256 ДФЄС і ст. 51 Статуту?

10. Опишіть особливості провадження у Загальному суді у спорах між службовцями ЄС та Союзом: яка обов'язкова досудова процедура передує зверненню до суду відповідно до ст. 90–91 Положення про персонал, і які категорії справ найчастіше є предметом таких спорів?

11. Як Загальний суд здійснює контроль за актами інститутів ЄС у справах про анулювання (ст. 263 ДФЄС)? Поясніть умову прийнятності для приватних осіб («безпосередньо і індивідуально стосується»).

12. Розкрийте зміст доктрини прямої дії та доктрини верховенства права ЄС.

13. Чи зобов'язаний національний суд останньої інстанції направляти преюдиційний запит?

15. Порівняйте ст. 6 ЄКПЛ та ст. 47 Хартії основних прав ЄС як гарантії права на справедливий суд. У чому полягають відмінності щодо предметної сфери застосування, і яким є механізм зв'язку між ними через ст. 52(3) Хартії?

16. Розкрийте зміст доктрини *Bosphorus* (ЄСПЛ, 2005). За яких умов держава-член ЄС користується презумпцією сумісності з ЄКПЛ при виконанні зобов'язань за правом ЄС, і які межі має ця презумпція?

§ 2. Європейський простір свободи, безпеки та правосуддя: правові механізми та їх вплив на правосуддя держав-членів

2.1 Правові засади простору свободи, безпеки і правосуддя

Унікальність ЄС як міжнародної організації проявляється у поєднанні рис класичної міждержавної співпраці з елементами наднаціональності. На відміну від більшості міжнародних організацій, які обмежуються координаційними функціями, ЄС створив власну автономну правову систему, обов'язкову для держав-членів і їхніх громадян. Завдання ЄС у сфері правосуддя не обмежилися лише створенням власного судового органу (Суду ЄС), а й торкнулися сфери яка традиційно належить державі, поступово сформувавши європейський простір свободи, безпеки та правосуддя.

Історія ЄС розпочалася зі створення на основі Римського договору 1957 року⁷⁴ Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), метою якої було формування спільного ринку та усунення митних бар'єрів. Основними завданнями ЄЕС на той час були вільне переміщення товарів, послуг і капіталу, проте з набранням чинності Маастрихтським договором⁷⁵ у

---

⁷⁴ Treaty of Rome / European Parliament. URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome>.

⁷⁵ Treaty on European Union, signed at Maastricht on 7 February 1992. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal->

1993 році об'єднання трансформувалося в Європейський Союз, значно розширивши свої повноваження. Саме в цей період у структурі ЄС з'явився третій «стовп», присвячений правосуддю та внутрішнім справам, що було зумовлено скасуванням внутрішніх кордонів у межах Шенгенської зони та необхідністю спільної боротьби з транскордонною злочинністю. На появу правових завдань в установчих договорах суттєво вплинула потреба захисту прав громадян у єдиному просторі та необхідність координації судових систем для відповіді на глобальні виклики. Пізніше з ухваленням Амстердамського⁷⁶ та Лісабонського⁷⁷ договорів простір свободи безпеки та правосуддя було остаточно закріплено як одну з сфер спільних повноважень держав-членів та ЄС. Як слушно зазначають дослідники, правосуддя та внутрішні справи досить швидко перетворилися з периферійного аспекту на ключовий пріоритет процесу європейської інтеграції, що стало однією з ознак переходу від переважно економічного до політичного Союзу⁷⁸.

Необхідність створення такого простору зумовлена кількома факторами. По-перше, функціонування внутрішнього ринку та свободи пересування осіб неможливе без належного

---

con-
tent/EN/TXT/?uri=uriserv%3A0J.C_.1992.191.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A1992%3A191%3ATOC.

⁷⁶ Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3A0J.C_.1997.340.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A1997%3A340%3ATOC

⁷⁷ Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3A0J.C_.2007.306.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2007%3A306%3ATOC

⁷⁸ Lavenex, S., & Wagner, W. (2007). Which European Public Order? Sources of Imbalance in the European Area of Freedom, Security and Justice. *European Security*, 16(3–4), 225–243. <https://doi.org/10.1080/09662830701753972>

рівня безпеки і правової визначеності: транскордонна мобільність породжує нові виклики, зокрема транснаціональну злочинність і колізії юрисдикцій. По-друге, держави-члени потребують ефективних механізмів співпраці у кримінальних і цивільних справах, які б дозволяли швидко визнавати та виконувати судові рішення, обмінюватися доказами та координувати діяльність правоохоронних органів. По-третє, важливо забезпечити високий рівень захисту прав людини і доступу до правосуддя для всіх осіб, які перебувають на території Союзу.

Слід відмітити, що в Договорах застосовується термін «justice» («Area of freedom, security and justice»), який перекладається або як «справедливість», або як «правосуддя». Зокрема у перекладі установчих договорів ЄС розміщеному на сайті Верховної Ради України використовуються обидва варіанти (ст. 3 ДЕС, ст. 4 ДФЄС)⁷⁹. В українській науковій літературі зустрічаються різні підходи до співвідношення поняття «справедливість» та «правосуддя». Наприклад, К.В. Легких характеризує справедливість як принцип діяльності національних судів⁸⁰. О.О. Кваша цілком слушно аргументує, що правосуддя не буде досягати своєї мети, якщо воно не буде справедливим, тож слід поставити знак « $\Leftrightarrow$ » між цими поняттями⁸¹. Характеризуючи європейські стандарти доступу до правосуддя у цьому посібнику ми будемо брати до уваги і про правосуддя як судову процедуру, і про забезпечення справедливого результату у діяльності суду, поєднуючи ідею справедливості як цінності та правосуддя як інституційної діяльності.

---

⁷⁹ Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text

⁸⁰ Легких К. В. Справедливість як принцип діяльності національних судів. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2020. № 3 (69). Том 2. С. 146–152. DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.3.2.25>.

URL: https://law.stateandregions.zp.ua/archive/3-2_2020/27.pdf

⁸¹ Кваша О. О. Правосуддя & справедливість: співвідношення і фактор корупції. *Правова держава*. 2024. Випуск 35. С. 591. DOI: 10.33663/0869-2491-2024-35-588-596. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/PrDe_2024_35_51.pdf.

На сьогодні відповідно до ч. 2 ст. 3 консолідованої версії *ДЄС забезпечення для громадян ЄС простору свободи, безпеки та правосуддя є одним із завдань Союзу*. При цьому скасовуються всі внутрішні кордони та проголошується вільне пересування осіб, які водночас передбачають здійснення відповідних заходів щодо контролю на зовнішніх кордонах, спільній політиці щодо притулку, імміграції, а також запобігання злочинності та боротьби з нею⁸².

Амстердамський договір передбачав повноваження Європейської Ради ухвалювати політичні стратегічні документи, які не створювали безпосередньо прав і обов'язків, проте визначали пріоритети законодавчої діяльності для інших інституцій Союзу. Пізніше з ухваленням Лісабонського договору згідно з ст. 68 ДФЄС Європейська Рада була наділена правом визначати *Стратегічні настанови законодавчого та оперативного планування* в межах простору свободи, безпеки та правосуддя.

Слід згадати такі програмні документи, у яких визначалися стратегічні напрями розвитку простору свободи, безпеки і правосуддя у ЄС:

Tampere Programme ухвалена Європейською Радою на засіданні в Тампері (Фінляндія) у жовтні 1999 р.⁸³ стала першим таким стратегічним документом та фактично заклала політичні та концептуальні основи формування спільної політики ЄС у сфері простору свободи, безпеки і правосуддя. У програмі визначалися такі ключові принципи: взаємне визнання судових рішень, розвиток спільної міграційної та політики притулку, посилення співробітництва правоохоронних органів;

---

⁸² Consolidated version of the Treaty on European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/teu_2016/art_3/oj.

⁸³ Tampere European Council 15 and 16 october 1999 Presidency Conclusions. URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/tam_en.htm.

Nague Programme (2004–2009) ухвалена у листопаді 2004 р.⁸⁴ була спрямована на зміцнення безпеки в ЄС, розвиток спільної системи надання притулку, управління зовнішніми кордонами та поглиблення судового співробітництва у цивільних і кримінальних справах;

Stockholm Programme (2010–2014) ухвалена Європейською Радою у грудні 2009 р.⁸⁵ визначила подальший розвиток простору свободи, безпеки та правосуддя після набуття чинності Лісабонським договором, зосередившись на захисті прав громадян, доступі до правосуддя, розвитку європейської міграційної політики та посиленні співпраці правоохоронних органів.

У подальшому Європейська Рада не ухвалювала окремих програмних документів спрямованих безпосередньо на вирішення питань функціонування простору свободи, безпеки та правосуддя, натомість інтегруючи ці питання до загальних стратегічних документів. Це насамперед обумовлено змінами до установчих договорів, зокрема тим, що політика у цій сфері після Лісабонського договору стала значно більш інтегрованою у загальну систему права ЄС. Більшість питань у цій сфері тепер можна врегулювати шляхом звичайної законодавчої процедури, тому необхідність у дуже деталізованих програмних документах зменшилася.

Стратегічні настанови Європейської Ради (2014–2019)⁸⁶ ухвалені у червні 2014 р. у Брюсселі стосувалися законодавчого та оперативного планування в межах простору свободи

---

⁸⁴ Press release 2600th Council Meeting: Justice and Home Affairs (Brussels, 19 July 2004).

URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/81504.pdf.

⁸⁵ The Stockholm Programme An open and secure Europe serving the citizen (Brussels, 16 October 2009). URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14449-2009-INIT/en/pdf>.

⁸⁶ European Council: Conclusions (Brussels, 27 June 2014).

URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-79-2014-INIT/en/pdf>

безпеки та правосуддя, передбачені статтею 68ДФЄС. Ці настанови визначили такі пріоритети: зміцнення безпеки, ефективне управління міграцією, захист основних прав та розвиток цифрового співробітництва у сфері правосуддя. Наступні програмні орієнтири розвитку сфери свободи безпеки та правосуддя були інтегровані до Нової стратегічної програми (2019–2024)⁸⁷, які зокрема передбачала посилення боротьби з транснаціональною злочинністю, управління міграцією, а також захист верховенства права. Останній стратегічний документ Європейської Ради «Strategic Agenda 2024–2029»⁸⁸ ухвалений 27 червня 2024 року та визначає три основні напрями: «вільна і демократична Європа», «сильна і безпечна Європа» та «процвітаюча і конкурентоспроможна Європа». Елементи політики простору свободи, безпеки і правосуддя містяться насамперед у перших двох напрямках, адже зміцнення верховенства права, захист фундаментальних прав пов'язані із правосуддям, а другий напрям охоплює питання внутрішньої безпеки, управління міграцією, захисту зовнішніх кордонів та боротьби з транснаціональною злочинністю.

Таким чином, еволюція установчих договорів ЄС свідчить про поступове поглиблення та інституціоналізацію регулювання сфери правосуддя. На початкових етапах інтеграції співробітництво держав у питаннях юстиції та внутрішніх справ мало переважно міжурядовий характер і здійснювалося поза межами наднаціональних механізмів. З прийняттям Амстердамського договору питання юстиції, міграції та судового співробітництва були значною мірою інтегровані до правової системи ЄС і пов'язані з формуванням простору свободи, без-

---

⁸⁷ A New Strategic Agenda 2019 – 2024.

URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/39914/a-new-strategic-agenda-2019-2024.pdf>

⁸⁸ Strategic Agenda 2024–2029. URL:

https://www.consilium.europa.eu/media/4aldqf12/2024_557_new-strategic-agenda.pdf.

пеки і правосуддя. Лісабонський договір істотно змінив інституційну та правову модель цієї політики, розширив використання звичайної законодавчої процедури та посилив роль наднаціональних інституцій у сфері правосуддя. У результаті співробітництво держав-членів у цивільних і кримінальних справах, а також у сфері поліцейської діяльності отримало більш чітке правове оформлення.

Наступним аспектом, на якому слід акцентувати увагу в контексті характеристики правових засад здійснення правосуддя в ЄС, це **територіальна дія простору свободи, безпеки і правосуддя**. Це питання також визначається установчими договорами ЄС та спеціальними протоколами до них. У загальному правилі положення ДФЄС щодо простору свободи, безпеки і правосуддя поширюються на всі держави-члени ЄС, оскільки ця політика є частиною права ЄС. Проте існує два винятки, які обумовлюють спеціальні режими участі окремих держав:

– згідно з Протоколом 22⁸⁹ до установчих договорів Данія не бере участі у прийнятті актів ЄС у цій сфері, а ухвалені ЄС акти не є для неї обов'язковими, якщо вона не вирішить застосовувати їх окремо;

– згідно з Протоколом 21⁹⁰ інший режим передбачено для Ірландії, яка має право вибіркової участі у заходах цієї політики. Це означає, що Ірландія може самостійно вирішувати, чи приєднуватися до конкретного законодавчого акту ЄС у цій сфері чи ні.

Крім того, певні елементи простору свободи, безпеки і правосуддя можуть поширюватися і на держави, які не є членами ЄС, якщо вони уклали відповідні міжнародні угоди з Со-

---

⁸⁹ Protocol (No 22) on the position of Denmark. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FPRO%2F22>.

⁹⁰ Protocol (No 21) on the position of the United Kingdom and Ireland in respect of the area of freedom, security and justice. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/pro_21/oj/eng

юзом. Наприклад, у сфері прикордонного контролю та пересування осіб у межах Шенгенської угоди беруть участь такі держави, як Норвегія, Ісландія, Швейцарія та Ліхтенштейн. Вони не є членами ЄС, але застосовують відповідні правила Шенгенського простору на підставі міжнародних угод⁹¹.

Для визначення **меж і змісту компетенції ЄС у сфері правосуддя** ключове значення має аналіз положень ДФЄС. Саме цей договір встановлює правові основи функціонування простору свободи, безпеки і правосуддя, визначає сфери судового співробітництва у цивільних і кримінальних справах, поліцейського співробітництва, а також процедури ухвалення актів ЄС у цих галузях.

Насамперед варто наголосити, що згідно з положеннями статті 5 ДЄС межі повноважень Союзу визначаються принципом надання повноважень. Відповідно до якого ЄС діє в межах повноважень, наданих йому державами-членами згідно з Договорами заради досягнення визначених в них цілей. При цьому ці повноваження мають здійснюватися з дотриманням принципів субсидіарності та пропорційності.

Згідно з п. 1 ч. 2 ст. 4 консолідованої версії ДФЄС⁹² *простір свободи безпеки і правосуддя належить до сфери спільних повноважень ЄС та держав-членів*. Порядок реалізації різних сфер повноважень ЄС визначено у ст. 2 ДФЄС. Зокрема у сфері спільних повноважень ухвалювати законодавчі акти мають право і ЄС, і держави-члени. Але держави-члени здійснюють свої повноваження лише в тому обсязі, в якому Союз не застосовує свої повноваження. Тобто у разі ухвалення акту Союзу у цій сфері, держави-члени не мають права здійснювати законодавчу діяльність у сфері, уже охопленій регулюванням актів права ЄС.

---

⁹¹ Schengen area. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/schengen/schengen-area_en.

⁹² Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12016E/TXT>.

Таким чином для характеристики меж повноважень Союзу регулювати питання пов'язані зі сферою правосуддя слід звернутися до Розділу V ДФЄС, у якому деталізуються правові засади функціонування простору свободи, безпеки і правосуддя, визначаючи механізми здійснення політик та правові інструменти діяльності інституцій ЄС у цій сфері. У цьому розділі містяться загальні положення, а також окремі глави про політику щодо прикордонних перевірок, надання притулку та імміграції; судове співробітництво у цивільних справах; судове співробітництво у кримінальних справах; поліцейське співробітництво.

Узагальнюючи правові основи функціонування простору свободи, безпеки і правосуддя, які визначені в установчих договорах, слід окремо пояснити, що собою являють складові цього напряму діяльності ЄС.

Простір свободи забезпечується відсутністю контролю осіб на внутрішніх кордонах, а також формуванням спільної політики притулку, імміграції та контролю на зовнішніх кордонах. Так, у ст. 77–80 ДФЄС деталізовані положення щодо реалізації політики Союзу щодо прикордонних перевірок, притулку та імміграції, зокрема визначено перелік питань, за якими ЄС уповноважений ухвалювати обов'язкові для всіх держав-членів законодавчі акти та принципи реалізації цієї політики. Ці питання деталізуються у вторинному праві – директивах і регламентах, у результаті за багато років сформувалася комплексна та багаторівнева система правового регулювання, що охоплює різні аспекти як руху працівників в межах ЄС, так і міграції.

Простір безпеки забезпечується за допомогою таких заходів як: запобігання та боротьба із злочинністю, расизмом та ксенофобією; заходи з координування та співпраці органів поліції, правосуддя та інших компетентних органів; взаємного визнання судових рішень у кримінальних справах; у разі пот-

реби, наближення норм кримінального права (стосується серйозних транскордонних загроз безпеці, наприклад, боротьби з тероризмом чи торгівлею людьми).

Проголошена в межах ЄС свобода створила низку потенційних загроз, зокрема відкриті кордони та інтенсивна мобільність можуть сприяти розвитку транснаціональної злочинності, тероризму або незаконної міграції. Тому безпека у політиці ЄС виступає умовою реалізації свободи. При цьому будь-які заходи на рівні ЄС повинні відповідати принципам пропорційності, верховенства права та поваги до основних прав, закріплених у Хартії основних прав ЄС⁹³.

У ст. 74 ДФЄС передбачено ухвалення *заходів, спрямованих на забезпечення адміністративної співпраці* між компетентними органами держав-членів, а також між ними і Європейською Комісією у межах простору свободи, безпеки і правосуддя. Ця норма має інструментальний (горизонтальний) характер, відповідно вона не регулює окрему політику, а забезпечує ефективність усіх напрямів простору свободи, безпеки і правосуддя. В межах цієї практичної взаємодії реалізуються такі заходи:

– створені інформаційні системи та здійснюється обмін даними (Schengen Information System, Visa Information System, Eurodac);

– формуються мережі національних органів для постійної комунікації (наприклад, Європейська міграційна мережа, що складається з національних контактних пунктів, Європейська мережа запобігання злочинності);

– за участю спеціалізованих органів (Європол, Євроюст, Європейське агентство прикордонної та берегової охорони) здійснюється координація та адміністративна співпраця;

---

⁹³ Marhold, H. (2016). The European “area of Freedom, Security and Justice” : Its Evolution and Three Fundamental Dilemmas. L’Europe en Formation, 381(3), 9-24. <https://doi.org/10.3917/eufor.381.0009>. URL: <https://shs.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2016-3-page-9?lang=en&tab=texte-integral>

– проводяться спільні навчання та обмін досвідом, а також створюються робочі групи чи координаційні платформи, які забезпечують узгодження дій держав-членів.

Безпосередньо підтримання правопорядку та гарантування внутрішньої безпеки згідно з ст. 72 ДФЄС належить до повноважень держав-членів, проте спільні загрози безпеці потребують спільних дій та координації діяльності національних органів відповідальних за безпеку. Тому у ст. 71 ДФЄС прямо передбачено створення *Постійного комітету з оперативної співпраці у сфері внутрішньої безпеки (Standing Committee on Operational Cooperation on Internal Security, COSI)*. Комітет було створено Рішенням Ради 2010/131 від 25 лютого 2010 року⁹⁴, він забезпечує взаємодію між правоохоронними, прикордонними та іншими компетентними органами держав-членів, особливо у транскордонних ситуаціях. При цьому йдеться не про прийняття законів, а про практичну взаємодію: обмін інформацією, спільні операції, координацію дій у боротьбі зі злочинністю. Комітет аналізує, наскільки ефективно працюють механізми безпеки в ЄС (зокрема щодо тероризму, організованої злочинності, кіберзлочинності, міграційних криз тощо), і може пропонувати покращення. До його роботи залучаються представники Європолу, Євроюсту та Європейського агентства прикордонної та берегової охорони (Frontex), що дозволяє забезпечити узгодженість між національним і наднаціональним рівнями у сфері забезпечення безпеки.

Окрім скоординованої в межах ЄС заходів органи безпеки держав-членів можуть здійснювати *прямий обмін інформацією між національними спецслужбами поза формальними механізмами ЄС*, що передбачено ст. 73 ДФЄС. Наприклад, у межах Бельгії, Нідерландів і Люксембургу існує поглиблена

---

⁹⁴ 2010/131/: Council Decision of 25 February 2010 on setting up the Standing Committee on operational cooperation on internal security. ELI: <http://data.europa.eu/eli/dec/2010/131/oj>.

координація поліції на основі окремого договору⁹⁵, між поліцейськими органами Данії, Швеції, Фінляндії, Норвегії та Ісландії також відбувається обмін оперативною інформацією та спільні розслідування⁹⁶.

Регламентування адміністративних заходів щодо запобігання та боротьби проти тероризму та пов'язаної із ним діяльності ЄС здійснюється за звичайною законодавчою процедурою Радою та Парламентом на підставі ст. 75 ДФЄС.

Простір правосуддя передбачає здійснення заходів, спрямованих на формування спільного правового простору, що насамперед охоплює розвиток співпраці судів у цивільних справах, що мають транскордонний характер; судову співпрацю у кримінальних справах.

Принцип взаємного визнання судових рішень у кримінальних та взаємного визнання судових та позасудових рішень у цивільних справах є центральним механізмом регламентації здійснення правосуддя в ЄС. Взаємне визнання означає, що рішення суду однієї держави-члена визнається і виконується в іншій без повторного розгляду справи по суті. Це дозволяє зменшити бар'єри між національними правовими системами; забезпечити швидкість і ефективність правосуддя; сформулювати «європейський простір правосуддя» без повної уніфікації матеріального права. Дія цього принципу проявляється як у кримінальній, так і в цивільній юстиції, але з певними особливостями. У сфері кримінального правосуддя (ст. 82 ДФЄС) взаємне визнання стало основою судового співробітництва. У цивільних справах (ст. 81 ДФЄС) взаємне визнання поширюється як на судові, так і позасудові рішення.

---

⁹⁵ Benelux Police Treaty as best practice for the EU.

URL: <https://www.benelux.int/en/post/benelux-police-treaty-as-best-practice-for-the-eu/>.

⁹⁶ Nordic police cooperation – from policy to reality.

URL: <https://www.nordiclbourjournal.org/nordic-police-cooperation-from-policy-to-reality/>.

Особливий механізм співпраці у межах простору свободи, безпеки і правосуддя, що передбачає проведення *взаємної оцінки діяльності держав-членів щодо реалізації політик ЄС у цих сферах* передбачено у ст. 70 ДФЄС. Норма має на меті забезпечити ефективність, довіру та однакове застосування права ЄС. Держави-члени разом з Європейською Комісією проводять взаємну оцінку того, як на практиці реалізуються політики ЄС (міграція, притулок, прикордонний контроль, кримінальне співробітництво тощо). Рада ЄС встановлює загальні правила і процедури оцінювання (періодичність, критерії, методи). Наприклад, механізм оцінки застосування та виконання на національному рівні міжнародних зобов'язань у боротьбі з організованою злочинністю був запроваджений на підставі рішення Ради 97/827/ЖНА⁹⁷. Регламентом Ради ЄС № 2022/922 від 9 червня 2022⁹⁸ було запроваджено механізм оцінки та моніторингу для перевірки застосування Шенгенського *acquis*. GENVAL (Working Party on General Matters including Evaluation) це робоча група Ради ЄС, яка займається питаннями правосуддя та внутрішніх справ⁹⁹, її ключовою функцією є проведення взаємних оцінювань між державами-членами ЄС. Ці перевірки допомагають визначити, наскільки ефективно країни впроваджують європейські політики у сфері безпеки на практиці.

---

⁹⁷ 97/827/ЖНА: Joint Action of 5 December 1997 adopted by the Council on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union, establishing a mechanism for evaluating the application and implementation at national level of international undertakings in the fight against organized crime. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31997F0827&from=MT>.

⁹⁸ Council Regulation (EU) 2022/922 of 9 June 2022 on the establishment and operation of an evaluation and monitoring mechanism to verify the application of the Schengen *acquis*, and repealing Regulation (EU) No 1053/2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32022R0922>.

⁹⁹ Working Party on General Matters including Evaluation (GENVAL), 7 April 2017. URL: [https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/mpo/2017/4/working-party-on-general-matters-including-evaluation-genva-\(255093\)/](https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/mpo/2017/4/working-party-on-general-matters-including-evaluation-genva-(255093)/).

Підсумовуючи викладене у цьому підрозділі, слід зазначити, що простір свободи, безпеки та правосуддя виконує комплексну функцію він забезпечує баланс між свободою пересування і вимогами безпеки, сприяє формуванню взаємної довіри між правовими системами держав-членів і створює умови для ефективного та доступного правосуддя в транскордонних ситуаціях. У підсумку, саме через поєднання судової системи ЄС із розвиненими механізмами співробітництва в межах Простору свободи безпеки та правосуддя Союз набуває рис не просто міжнародної організації, а інтегрованого правового простору.

Установчі договори ЄС визначають компетенцію ЄС у сфері правосуддя, встановлюють механізми здійснення політик та правові інструменти діяльності інституцій ЄС у сфері правосуддя. У наступних підрозділах розглянемо детальніше яким чином організоване судове співробітництва між державами-членами.

2.2 Підвищення ефективності та якості систем правосуддя у державах-членах ЄС

Правові системи держав-членів залишаються суверенними та різноманітними, кожна має власну процесуальну культуру, судоустрій і традиції. Однак принцип взаємного визнання судових рішень і взаємної довіри, що лежить в основі як судової співпраці у цивільних справах (ст. 81 ДФЄС), так і кримінальній (ст. 82 ДФЄС), створює структурну залежність. Суд, який виконує рішення іноземного суду, не перевіряє його по суті, він довіряє стандарту правосуддя держави-ініціатора. Це означає, що слабкість однієї системи автоматично впливає на ефективність усього правового простору ЄС.

Крім того, ефективні судові системи є необхідними для впровадження права ЄС і дотримання верховенства права та цінностей, на яких ґрунтується ЄС. Вони забезпечують можливість для осіб та підприємств повною мірою реалізовувати свої права, зміцнюють взаємну довіру та сприяють формуванню середовища, сприятливого для громадян, бізнесу та інвестицій¹⁰⁰.

На рівні ЄС вживається багато заходів, спрямованих на підвищення ефективності та якості систем правосуддя у державах-членах ЄС.

Для оцінки стану та моніторингу систем правосуддя держав членів як частина інструментарію ЄС щодо верховенства права в ЄС складається *Таблиця результатів ЄС у сфері правосуддя (EU Justice Scoreboard)*¹⁰¹. Таблиця містить порівняльні дані щодо незалежності, якості та ефективності національних судових систем. Мета її складання полягає в тому, щоб допомогти державам-членам підвищити ефективність їхніх національних судових систем, надаючи об'єктивні, достовірні та порівнянні дані.

У Звіті EU Justice Scoreboard за 2025 рік наголошується на таких параметрах судових системи держав-членів:

А) Цифровізація систем правосуддя. Зокрема зроблені значні кроки: дев'ять держав-членів дозволяють подання доказів у цифровому вигляді у цивільних, комерційних, адміністративних та кримінальних справах, що є помітним зростанням порівняно з шістьма державами-членами у 2024 році. 26 держав-членів дозволяють розпочинати провадження або подавати позов онлайн у цивільних та комерційних справах.

---

¹⁰⁰ Kuijer, M. (2020). The challenging relationship between the European Convention on Human Rights and the EU legal order: consequences of a delayed accession. *The International Journal of Human Rights*, 24(7), 998–1010. <https://doi.org/10.1080/13642987.2018.1535433>.

¹⁰¹ EU Justice Scoreboard. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/eu-justice-scoreboard_en.

Б) Ефективність правосуддя. Порівняно з минулим роком, вісім держав-членів зафіксували коротші терміни розгляду справ у всіх категоріях (цивільні, комерційні, адміністративні та інші справи). У спірних цивільних та комерційних справах тривалість розгляду справ у судах першої інстанції продовжувала скорочуватися або залишалася стабільною у 13 державах-членах.

В) Доступ до правосуддя. У 26 державах-членах існують спеціальні заходи щодо доступу до правосуддя для осіб, які перебувають під загрозою дискримінації. Фізична доступність судових приміщень покращена у 24 державах-членах, тоді як у 19 державах-членах діють ініціативи з підвищення обізнаності осіб, які перебувають під загрозою дискримінації, щодо того, де отримати правову інформацію та допомогу¹⁰².

Європейський семестр – це щорічний захід, яким координуються економічна та соціальна політика ЄС. Впродовж Семестру країни-члени ЄС узгоджують свою бюджетну та економічну політику з цілями та правилами, узгодженими на рівні ЄС. Досягнувши більшої економічної та соціальної координації, Європейський семестр має на меті забезпечити стале економічне зростання, створення робочих місць, макроекономічну стабільність і міцні державні фінанси в усьому ЄС¹⁰³.

Європейський семестр забезпечує спільний аналіз та оцінку національної економічної, соціальної та бюджетної політики, тоді як раніше ці політики розглядалися окремо. Він дотримується певного однорічного циклу. Під час першого етапу країни-члени ЄС обговорюють свої економічні та бюджетні плани та погоджують ключові пріоритети. У другій частині циклу, відомій як «національний семестр», очікується,

---

¹⁰² 2025 EU Justice Scoreboard.

URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1693.

¹⁰³ The European Semester. URL: https://commission.europa.eu/topics/economy-and-euro/european-semester_en.

що держави-члени узгодять національну політику, зокрема національні бюджети на наступний рік. Європейська комісія відіграє важливу роль у Європейському семестрі, оцінюючи проекти бюджетів, подані державами-членами, та надаючи їм вказівки.

Європейський семестр, річний цикл координації економічної політики на рівні ЄС, визначив підвищення ефективності систем правосуддя держав-членів ключовим компонентом структурних реформ. З тієї ж причини національні судові реформи також стали невід'ємною частиною структурних компонентів у державах-членах, які підлягають програмам економічної адаптації. Будь-яка реформа правосуддя має підтримувати верховенство права та відповідати законодавству ЄС та європейським стандартам незалежності судової влади¹⁰⁴.

Європейські структурні та інвестиційні фонди надають підтримку зусиллям країн щодо покращення функціонування їхніх систем правосуддя. Наприклад, *Justice Programme*¹⁰⁵, яка діє з 2021 по 2027 рік. Ця програма надає фінансування для підтримки судової співпраці у цивільних і кримінальних справах, наприклад, навчання суддів та інших практикуючих юристів та ефективний доступ до правосуддя для громадян і підприємств. Вона сприяє подальшому розвитку європейського простору правосуддя, заснованого на верховенстві права, включаючи незалежність і неупередженість судової системи, на взаємному визнанні, взаємній довірі та судовій співпраці.

Згідно з програмою Justice на 2021-2027 роки, ЄС надає понад 305 мільйонів євро для подальшого розвитку європейської зони правосуддя. Це також допоможе підвищити ефективність національних систем правосуддя та зміцнити верхо-

---

¹⁰⁴ European Semester Thematic Factsheet. Effective Justice Systems. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2018-06/european-semester_thematic-factsheet_effective-justice-systems_en_0.pdf.

¹⁰⁵ Justice Programme. URL: https://commission.europa.eu/funding-tenders/find-funding/eu-funding-programmes/justice-programme_en.

венство права, демократію та захист основних прав, у тому числі шляхом забезпечення ефективного доступу до правосуддя для громадян і бізнесу. Програма фінансує заходи, які охоплюють навчання суддів та інших юристів-практиків, взаємне навчання, судову співпрацю та підвищення обізнаності.

*Інструмент технічної підтримки (Technical Support Instrument, TSI)*¹⁰⁶ – це програма ЄС, яка надає спеціалізовані технічні знання державам-членам ЄС для розробки та впровадження реформ. Підтримка залежить від попиту та не вимагає співфінансування з боку держав-членів. Держава-член ЄС, яка бажає отримати технічну підтримку, подає запит до Комісії через національний координаційний орган. Ця програма надає технічну підтримку державам-членам у широкому діапазоні сфер політики, зокрема це цифровий перехід, врядування та публічне адміністрування тощо.

Проекти стосуються спрямовується на скорочення тривалості судових розглядів, покращення рівня розгляду незавершених справ та посилення виконання судових рішень, удосконалення інструментів оцінювання (наприклад, систем інформаційно-комунікаційних технологій для управління справами або судової статистики) та запровадження стандартів своєчасності та якості судових рішень, шляхом вдосконалення процедур призначення, просування по службі та оцінювання суддів і прокурорів, перепланування розподілу справ у судах, створення об'єктивних критеріїв набору та просування по службі суддів. Наприклад, Європейська комісія підтримала Кіпр у створенні об'єктивних критеріїв для найму, оцінки та просування суддів у співпраці з Федеральним міністерством у справах конституції, реформ, дерегуляції та юстиції Австрії та Центром юридичної компетенції.¹⁰⁷

---

¹⁰⁶ Technical Support Instrument (TSI). URL: <https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/portal/screen/programmes/tsi>.

¹⁰⁷ Supporting reforms to reinforce efficient and high quality public administrations. URL: <https://reforms-investments.ec.europa.eu/technical-support-instrument->

Запроваджуються і *спеціальні програми підтримки* для сприяння прогресу в галузі судової реформи та боротьби з корупцією для окремих країн. Так, щоб полегшити вступ Болгарії та Румунії до ЄС і водночас захистити роботу своїх політик та установ, ЄС створив спеціальний механізм співпраці та перевірки для Болгарії та Румунії, щоб допомогти цим країнам усунути недоліки. Фінансування цієї програми розпочалося у 2007 році і завершилося у 2023 році після задовільного виконання всіх контрольних показників¹⁰⁸.

Окрім фінансування зусиль спрямованих на реформування чи покращення судових систем держав-членів в ЄС здійснюється низка заходів, що покликані забезпечити розвиток співпраці у транскордонних справах.

Електронне правосуддя (e-Justice) спрямоване на полегшення доступу до правосуддя і функціонування судових систем, у тому числі у транскордонних справах, для громадян, юридичних фахівців та органів влади. Як практичний інструмент реалізації концепції e-Justice ЄС створив єдину багатомовну точку доступу до всієї системи електронного правосуддя ЄС.

*Європейський портал електронного правосуддя (European e-Justice Portal)*¹⁰⁹ задуманий як майбутнє електронне єдине вікно у сфері правосуддя. Як перший крок, він прагне полегшити ваше життя, надаючи інформацію про системи правосуддя та покращуючи доступ до правосуддя в усьому ЄС 23 мовами.

Ще у 2001 році ЄС заснував Європейську судову мережу у цивільних справах (EJN-Civil, Рішення Ради 2001/470/ЄС), а у 2003 році – EJN у кримінальних справах. Ці мережі надавали

0/public-administration-and-governance/creation-objective-criteria-recruitment-and-promotion-judges_en.

¹⁰⁸ Rule of Law: Commission formally closes the Cooperation and Verification Mechanism for Bulgaria and Romania.

URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pt/ip_23_4456.

¹⁰⁹ European e-Justice Portal. URL: https://e-justice.europa.eu/home_en.

інформацію через національні контактні точки, проте не мали єдиного публічного інтерфейсу. У Плані дій Ради з e-Justice 2009–2013 була поставлена мета покращити доступу до правосуддя та його надання. З огляду на те, що інформаційні та комунікаційні технології можуть відіграти ключову роль у покращенні роботи судових систем було визначено завдання створення Європейського порталу електронного правосуддя¹¹⁰.

Портал було офіційно запущено у 2010 році. На початковому етапі він функціонував переважно як інформаційний ресурс, надаючи правову інформацію для громадян, допомагаючи з пошуком юристів, містив базові відомості про національні правові системи.

Багаторічний план дій 2014–2018 з електронного правосуддя¹¹¹ передбачав розширення тематичного охоплення порталу; першому підключенні до зовнішніх реєстрів (система взаємодії бізнес-реєстрів, реєстри неплатоспроможності); розробці динамічних форм для процедур ЄС; технічній інтеграції з системою e-CODEX для захищеного обміну судовими даними між органами. Стратегія 2019–2023¹¹² була спрямований на подальше покращення доступу до правосуддя шляхом продовження цифровізації у сфері правосуддя. Вона визначає три основні напрями: доступ до правової інформації; безпечний обмін даними; безпечна комунікація між громадянами, фахівцями та судовими органами.

---

¹¹⁰ Patricia R. Waagstein Human Rights Protection in Europe: Between Strasbourg and Luxembourg.

URL: https://spice.fsi.stanford.edu/docs/human_rights_protection_in_europe_between_strasbourg_and_luxembourg

¹¹¹ Multiannual European e-Justice Action Plan 2014-2018. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=planjo:20140606-031>.

¹¹² European e-Justice Strategy and Action Plan 2019-2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/european-e-justice-strategy-and-action-plan-2019-2023.html>.

Пандемія COVID-19 стала несподіваним каталізатором: держави-члени прискорено впроваджували відеоконференцв'язок і цифрові процедури, демонструючи практичну значущість e-Justice інфраструктури¹¹³.

У грудні 2023 року було ухвалено Регламент 2023/2844/ЄС¹¹⁴, яким врегульовано актом прямої дії цифровізацію судової співпраці та доступ до правосуддя у транскордонних цивільних, комерційних та кримінальних справах. Це обумовило остаточний перехід у діяльності порталу від інформаційного ресурсу до обов'язкової операційної платформи. Регламент 2023/2844 встановлює обов'язкове використання децентралізованої ІТ-системи для цифрового обміну між компетентними судовими органами в рамках процедур судової співпраці у цивільних, комерційних та кримінальних справах. Обов'язкове правило підлягає певним обмеженням і чітко визначеним виняткам. Регламент набрав чинності 16 січня 2024 року і застосовується з 1 травня 2025 року (за деякими винятками пов'язаними з ухваленням відповідних імплементаційних актів).

У січні 2025 року опублікована нова Стратегія e-Justice 2024–2028¹¹⁵, що закріплює принцип «digital by default» (цифровий за замовчуванням), тобто такого функціонування системи правосуддя, у якій цифрові засоби стають основним спо-

---

¹¹³ Плотнікова М. В. Цифровізація у сфері правосуддя в Європейському Союзі // Право на доступ до правосуддя: кращі практики ЄС та виклики для України : матеріали науково-практичного круглого столу, м. Суми, 6 червня 2025 р. Суми : Сумський державний університет, 2025. С. 65–66.
URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/100000>

¹¹⁴ Regulation (EU) 2023/2844 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on the digitalisation of judicial cooperation and access to justice in cross-border civil, commercial and criminal matters, and amending certain acts in the field of judicial cooperation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023R2844>.

¹¹⁵ European e-Justice Strategy 2024-2028 (C/2025/437). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C_202500437.

собом комунікації та здійснення процедур, хоча при цьому мають зберігатися й нецифрові альтернативи для осіб, які не мають повного доступу до цифрових технологій.

20 листопада 2025 року Європейська Комісія представила пакет «Цифрове правосуддя 2030» (Digital Justice package 2030) – ініціативу, спрямовану на модернізацію систем правосуддя в усьому ЄС та забезпечення того, щоб фахівців у сфері правосуддя оснастили інструментами, придатними для цифрової епохи. Ця стратегічна дорожня карта має на меті прискорити цифровізацію систем правосуддя в усьому ЄС, розширивши можливості громадян, бізнесу та фахівців у сфері правосуддя завдяки інноваціям та транскордонній співпраці¹¹⁶.

Таким чином, портал пройшов шлях від добровільного інформаційного ресурсу до обов'язкового елемента правової інфраструктури ЄС, який в результаті стає стати ключовим інструментом реалізації принципу «цифровий за замовчуванням» у Просторі свободи, безпеки та правосуддя.

Для посилення судової співпраці між державами-членами Європейського Союзу та забезпечення ефективнішого функціонування європейського правового простору, для покращення комунікації між національними судами й іншими компетентними органами та сприяння однаковому застосуванню права ЄС між національними органами держав-членів створено спеціальні мережі співробітництва.

Насамперед слід згадати *Європейську судову мережу з цивільних та комерційних справ (European Judicial Network in civil and commercial matters, EJN-civil)*. Мережа об'єднує національні органи, відповідальні за допомогу місцевим судам, і була створена для сприяння судовій та юридичній співпраці між державами-членами. EJN-civil була заснована Рішенням

---

¹¹⁶ Commission presents strategy to transform and digitalise justice systems across the EU. URL: https://e-justice.europa.eu/news/commission-presents-strategy-transform-and-digitalise-justice-systems-across-eu_en.

Ради 2001/470/ЄС від 28 травня 2001 року та почала працювати 1 грудня 2002 року¹¹⁷. Усі держави-члени, крім Данії, беруть участь у роботі цієї мережі. З моменту свого заснування EJN-civil була важливим інструментом надання підтримки для впровадження інструментів цивільного правосуддя ЄС у щоденну юридичну практику. Мережа сприяє і підтримує відносини між національними судовими органами через контактні пункти в кожній державі-члені і, таким чином, допомагає сприяти розгляду транскордонних справ. Ця співпраця між органами влади спрямована на надання допомоги людям, які беруть участь у транскордонних цивільних і комерційних судових справах. Мережа складається з контактних пунктів, призначені державами-членами; органів, визначених в законодавстві Союзу або в міжнародних документах, які уповноважені здійснювати судову співпрацю в цивільних і комерційних справах; національні судові чи адміністративні органи, відповідальні за судову співпрацю в цивільних і комерційних справах; професійні асоціації, що представляють практикуючих юристів, безпосередньо залучених до застосування права Союзу та міжнародних інструментів у цивільних і комерційних справах на національному рівні в державах-членах¹¹⁸.

Європейська судова мережа у кримінальних справах (The European Judicial Network in criminal matters (EJN)) складається з контактних пунктів EJN, які є «активними посередниками», що сприяють судовій співпраці у кримінальних справах між державами-членами ЄС, зокрема у діях щодо боротьби з формами тяжких злочинів. З цією метою вони допомагають у встановленні прямих контактів між компетентними

---

¹¹⁷ 2001/470/EC: Council Decision of 28 May 2001 establishing a European Judicial Network in civil and commercial matters. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32001D0470:EN:NOT>

¹¹⁸ European Judicial Network in civil and commercial matters. URL: https://e-justice.europa.eu/topics/trainings-judicial-networks-and-agencies/european-judicial-network-civil-and-commercial-matters_en.

органами та надають правову та практичну інформацію, необхідну для підготовки ефективного запиту про судову співпрацю або для покращення судової співпраці загалом. Крім того, контактні пункти EJN беруть участь в організації навчальних сесій з питань судового співробітництва¹¹⁹.

Судова мережа Європейського Союзу (Judicial Network of the EU, JNEU) була створена з ініціативи Голови Суду Європейського Союзу та голів Конституційних і Верховних судів держав-членів. Основним завданням Мережі є обмін та централізація інформації та документів, що стосуються застосування, поширення та вивчення права ЄС, яке тлумачиться та застосовується не лише Судом Європейського Союзу, але й національними судами та трибуналами. Мережа також має на меті сприяти взаємному пізнанню та розумінню законів і систем держав-членів з точки зору порівняльного права, що може полегшити розгляд правових традицій кожної держави-члена. JNEU також має на меті сприяти взаємному обізнанню та розумінню законів і систем держав-членів з точки зору порівняльного права, що може сприяти розгляду правових традицій кожної держави-члена. JNEU забезпечує можливість ознайомитися з рішеннями національних судів і трибуналів, які були відібрані Конституційними та Верховними судами держав-членів через їхній інтерес до права ЄС; з різними документами наукового або освітнього характеру, що є результатом досліджень або моніторингової роботи, проведеної судами-членами Мережі з прецедентного права ЄС або інструменти правового моніторингу. Платформа має авторизований для суддів доступ, а також розділ з неконфіденційними документами для широкої громадськості. До складу Судової мережі ЄС входять: Суд Європейського Союзу, Конституційні та Верховні

---

¹¹⁹ The European Judicial Network in criminal matters. URL: <https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejn2021/Home/EN>.

суди держав-членів ЄС, Конституційні та Верховні суди деяких третіх країн, суди-спостерігачі, такі як Європейський суд з прав людини¹²⁰.

Європейська мережа рад з питань судової влади (European Network of Councils for the Judiciary, ENCJ) об'єднує національні інституції держав-членів Європейського Союзу, які є незалежними від виконавчої та законодавчої гілок влади та відповідають за підтримку судової влади у незалежному здійсненні правосуддя. Мережа спрямована на зміцнення незалежності судової влади, підтримку верховенства права, розвиток європейських стандартів суддівського врядування, захист автономії судів, обмін досвідом між радами правосуддя, підвищення якості та ефективності правосуддя. ENCJ також виконує роль майданчика для координації позицій судових рад держав Європи щодо загроз незалежності суддів та верховенству права¹²¹.

Європейська мережа судової підготовки (EJTN) є основною платформою та промоутером навчання та обміну знаннями європейської судової системи. EJTN об'єднує установи з підготовки суддів з усіх держав-членів ЄС для досягнення мети, що становить загальноєвропейський інтерес, зокрема, розробки та впровадження навчальних заходів та обміну для представників європейської судової влади. Ці заходи охоплюють як початкове, так і безперервне навчання та проводяться у тісній співпраці з нашими членами, асоційованими членами, спостерігачами та партнерами. EJTN розробляє навчальні стандарти та навчальні програми, координує обмін та програми з підготовки суддів, поширює досвід навчання та сприяє співпраці між установами підготовки суддів ЄС¹²².

---

¹²⁰ Judicial Network of the EU. URL: https://curia.europa.eu/site/jcms/d2_5135/en/.

¹²¹ European Network of Councils for the Judiciary. URL: <https://www.encj.eu/>

¹²² The European Judicial Training Network. URL: <https://ejtn.eu/about-us/>.

Таким чином, судова співпраця в ЄС формує спільну суддівську культуру не через уніфікацію правових систем, а через вироблення спільних стандартів ефективності, незалежності та доступності правосуддя, без яких взаємне визнання рішень і рішень у цивільних та кримінальних справах лишалося б декларацією.

2.3 Діджиталізація правосуддя в ЄС

Діджиталізація – це загальний термін для позначення цифрової трансформації суспільства та економіки. Діджиталізація к сфері правосуддя покликана полегшити доступ до правосуддя, підвищити його загальну ефективність і забезпечити стійкість систем правосуддя під час криз.

ЄС сприяє використанню цифрових інструментів у сфері правосуддя, що стосується функціонування простору свободи, безпеки і правосуддя. У цілому цифровізація державно-правової сфери спрямована на те, щоб модифікувати державні послуги та перевести їх у цифрову форму¹²³.

На сьогодні ЄС сприяє використанню цифрових інструментів у таких сферах: 1) у транскордонному судовому співробітництві; 2) боротьбі з транскордонною злочинністю; 3) електронний доступ до інформації (державні реєстри, офіційна інформація); 4) розробка ІТ-інструментів для транскордонного співробітництва¹²⁴.

---

¹²³ Плотнікова М. В. Цифровізація у сфері правосуддя в Європейському Союзі // Право на доступ до правосуддя: кращі практики ЄС та виклики для України : матеріали науково-практичного круглого столу, м. Суми, 6 червня 2025 р. Суми : Сумський державний університет, 2025. С. 65.

URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/100000>

¹²⁴ Digitalisation of justice in the European Union A toolbox of opportunities: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. URL: <https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2020:710:FIN>.

Для того, щоб розробити спільні для ЄС підходи до цифровізації транскордонного судового співробітництва Європейська Комісія провела Дослідження національних цифрових державних послуг у сфері юстиції¹²⁵. З звіту було відмічено, що у деяких державах-членах функціонують онлайн судові системи. Дослідження було здійснене з метою збору інформації про цифрові державні послуги в усіх 27 державах-членах ЄС для подальшого створення єдиного Європейського порталу електронного правосуддя. На підставі отриманих результатів Єврокомісія започаткувала нову ініціативу, спрямовану на модернізацію транскордонного судового співробітництва в ЄС через впровадження цифрових технологій. У результаті роботи Комісії було розроблено проєкт Регламенту 2023/2844/ЄС про цифровізацію судової співпраці та доступу до правосуддя в транскордонних цивільних, комерційних і кримінальних справах, а також про внесення змін до певних актів у сфері судової співпраці¹²⁶. Регламентом визначена єдина правова база для використання електронного зв'язку між компетентними органами в процедурах судового співробітництва в цивільних, господарських і кримінальних справах, а також для використання електронного зв'язку між фізичними або юридичними особами та компетентними органами в судових процедурах у цивільних і господарських справах. А також врегламентовано такі важливі питання діджиталізації як використання відеоконференцій або інших технологій дистанційного зв'язку, застосування електронних підписів та електронних печаток, правових наслідків подання електронних документів, електронної оплати зборів.

---

¹²⁵ Study on national digital public services in the justice field. Final report. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/8108e8d1-bc9f-11ed-8912-01aa75ed71a1/language-en>.

¹²⁶ Regulation (EU) 2023/2844 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on the digitalisation of judicial cooperation and access to justice in cross-border civil, commercial and criminal matters, and amending certain acts in the field of judicial cooperation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2844>.

Аспекти діяльності *Європейського порталу електронного правосуддя (European e-Justice)* були детально розглянуті у попередньому підрозділі.

Діджиталізація торкнулася не лише судів держав-членів, аналогічні правила стосуються і Суду справедливості ЄС.

e-Curia це офіційна електронна система Суду Європейського Союзу для подання процесуальних документів (applications, pleadings, appeals тощо), отримання судових повідомлень, доступу до матеріалів справи¹²⁷. Система використовується як у Суді справедливості (Рішення Суду ЄС від 4 вересня 2024 року щодо подання та вручення процесуальних документів через *e-Curia*¹²⁸), так і Загальному суді (Рішення Загального Суду від 10 липня 2024 року щодо подання та вручення процесуальних документів через систему *e-Curia*¹²⁹). Поданий через *e-Curia* документ вважається оригіналом, паперові копії більше не вимагаються. Суд також надсилає процесуальні документи через *e-Curia*. *e-Curia* застосовується у всіх основних видах проваджень, і фактично тепер це стандартний канал комунікації між сторонами та Судом ЄС.

Цифровізація передбачає використання інформаційних технологічних рішень для обробки великого масиву даних та збереження безпеки цих даних від стороннього впливу та від розголошення конфіденційної інформації. Тому для оперативного управління великомасштабними ІТ-системами у сфері свободи, безпеки та правосуддя ще у 2011 році відповідно до

---

¹²⁷ *e-Curia*. URL: https://curia.europa.eu/site/jcms/d2_5115/en/e-curia

¹²⁸ Decision of the Court of Justice of 4 September 2024 on the lodging and service of procedural documents by means of *e-Curia*.

URL: https://curia.europa.eu/site/jcms/18325_MultilingualShortcut/en/decision-of-the-court-of-justice-of-4september-2024-on-the-lodging-and-service-of-procedural-documents-by-means-of-e-curia.

¹²⁹ Decision of the General Court of 10 July 2024 on the lodging and service of procedural documents by means of *e-Curia* [2024/2096].

URL: https://curia.europa.eu/site/jcms/17612_MultilingualShortcut/en/decision-of-the-general-court-of-10-july-2024-on-the-lodging-and-service-of-procedural-documents-by-means-of-e-curia-1-9-2024

Регламенту 1077/2011/ЄС було створено спеціальне Агентство – *eu-LISA*. У 2018 році правовий статус Агентства було оновлено згідно з Регламентом 2018/172/ЄС¹³⁰.

Агентство *eu-LISA* керує великомасштабними ІТ-системами, які підтримують реалізацію політики надання притулку, управління кордонами, міграції та правосуддя в ЄС:

Eurodac – European Asylum Dactyloscopy Database (Європейська дактилоскопічна база даних у сфері притулку);

SIS – Schengen Information System (Шенгенська інформаційна система);

VIS – Visa Information System (Візова інформаційна система);

EES – Entry/Exit System (Система в'їзду/виїзду);

ETIAS – European Travel Information and Authorisation System (Європейська система інформації та авторизації подорожей);

ECRIS-TCN – European Criminal Records Information System – Third Country Nationals (Європейська система інформації про судимості щодо громадян третіх країн);

JITs CP – Joint Investigation Teams Collaboration Platform (Платформа співпраці спільних слідчих груп);

e-CODEX – e-Justice Communication via Online Data Exchange (Електронна комунікація у сфері правосуддя через онлайн-обмін даними)¹³¹.

---

¹³⁰ Regulation (EU) 2018/1726 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 on the European Union Agency for the Operational Management of Large-Scale IT Systems in the Area of Freedom, Security and Justice (*eu-LISA*), and amending Regulation (EC) No 1987/2006 and Council Decision 2007/533/JHA and repealing Regulation (EU) No 1077/2011. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32018R1726>.

¹³¹ Large-Scale IT Systems. URL: <https://www.eulisa.europa.eu/activities/large-scale-it-systems>

е-CODEX є ключовим технологічним засобом для модернізації, шляхом цифровізації, комунікації в контексті транскордонних судових розглядів. Регламент 2022/850/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 30 травня 2022 року¹³².

е-CODEX є децентралізованою цифровою інфраструктурою для безпечного електронного обміну юридичними та процесуальними даними між судами, органами юстиції, прокурорами, адвокатами, компетентними органами держав-членів ЄС. Ноловна мета цієї ІТ-системи полягає у забезпеченні електронної взаємодії національних судових систем без необхідності створення єдиної централізованої європейської судової бази даних. Система фактично виконує роль цифрового «моста» між різними національними ІТ-системами правосуддя.

У 2019 році в Євроюсті було запущено прототип *Європейського судового антитерористичного реєстру* (Counter-Terrorism Register, CTR)¹³³. CTR – це унікальна загальноєвропейська база даних для судових проваджень щодо терористичних злочинів. Органи влади держав-членів надають інформацію про ці справи до Євроюсту, де її перевіряють з інформацією про інші справи, пов'язані з тероризмом, а також інші випадки серйозних злочинів.

Платформа для співпраці спільних слідчих груп є цифровим інструментом ЄС, створеним для підтримки діяльності спільних слідчих груп у транскордонних кримінальних розслідуваннях. Платформа забезпечує безпечний електронний

---

¹³² Regulation (EU) 2022/850 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on a computerised system for the cross-border electronic exchange of data in the area of judicial cooperation in civil and criminal matters (e-CODEX system), and amending Regulation (EU) 2018/1726 (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R0850&qid=1778593731788>.

¹³³ Setting up of judicial counter-terrorism register at Eurojust. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/setting-judicial-counter-terrorism-register-eurojust>.

обмін інформацією, доказами та процесуальними документами між правоохоронними й судовими органами різних держав. *Спільні слідчі групи (Joint investigation team, JIT)* створюються двома чи більше державами для конкретних кримінальних розслідувань, що мають транскордонний вплив і на обмежений період часу¹³⁴. Умови, згідно з якими працює JIT базуються на типовій угоді JIT, яка є додатком до Резолюції Ради 2017/C 18/01¹³⁵.

Наприклад, у 2022 році була створена спільна слідча група для розслідування основних міжнародних злочинів, скоєних в Україні, зараз до її складу входять представники влади Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Словаччини та України за участю Євроюсту, Європолу та Прокуратури МКС. Мандат спільної слідчої групи було розширено і слідчі тепер приділятимуть додаткову увагу незаконному переміщенню українських дітей та їх депортації до РФ та Білорусі. Ці спільні зусилля були ключовими для національних розслідувань і вже призвели до судового процесу в Україні та ідентифікації підозрюваних у Литві¹³⁶.

Міжнародний центр з переслідування злочину агресії проти України (The International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine, ICPA) – це унікальний судовий центр, інтегрований в Євроюст для підтримки національних та міжнародних розслідувань злочину агресії шляхом

---

¹³⁴ Joint investigation teams. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/judicial-cooperation/instruments/joint-investigation-teams>.

¹³⁵ Council Resolution on a Model Agreement for setting up a Joint Investigation Team (JIT). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2017_018_R_0001.

¹³⁶ Joint investigation team continues work with added focus on illegal transfer of Ukrainian children. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/joint-investigation-team-continues-work-added-focus-illegal-transfer-ukrainian-children>.

отримання ключових доказів та сприяння процесу побудови справи на ранній стадії¹³⁷.

Основна база даних доказів міжнародних злочинів (CICED) – це унікальна, спеціально розроблена судова база даних, створена Євроюстом для збереження, аналізу та зберігання доказів основних міжнародних злочинів (геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів). Як відмічають в Євроюсті, перевага цієї системи у тому, що докази основних міжнародних злочинів з національних судових проваджень зберігаються в єдиній, захищеній, централізованій базі даних, дозволяє проводити поглиблений аналіз, що призводить, наприклад, до раннього виявлення паралельних розслідувань, що призводить до більш ефективного використання ресурсів. Доступ до матеріалів опитування жертв допомагає уникнути повторної віктимізації шляхом повторних інтерв'ю. Крім того, цілеспрямований пошук доказів означає швидші та ефективніші національні розслідування. На основі структурованих доказів національні та міжнародні органи можуть успішно продовжувати кримінальне переслідування¹³⁸. Правовою основою функціонування CICED є Регламент 2022/838/ЄС¹³⁹. Доступ до захищеної бази даних мають українські прокурори, представники Євроюсту, а також прокурори країн-партнерів, які проводять власні розслідування воєнних злочинів РФ та мають своїх прокурорів для зв'язку в Євроюсті.

---

¹³⁷ International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/international-centre-for-the-prosecution-of-the-crime-of-aggression-against-ukraine>.

¹³⁸ Core International Crimes Evidence Database. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/core-international-crimes-evidence-database>.

¹³⁹ Regulation (EU) 2022/838 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 amending Regulation (EU) 2018/1727 as regards the preservation, analysis and storage at Eurojust of evidence relating to genocide, crimes against humanity, war crimes and related criminal offences. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:32022R0838&qid=1778595220186&rid=1>.

Важливим елементом розвитку електронного правосуддя та єдиного цифрового правового простору Європейського Союзу можна назвати *Європейський ідентифікатор законодавства (European Legislation Identifier, ELI)*. ELI не є обов'язковим регламентом чи директивою ЄС, а функціонує як добровільний європейський стандарт для ідентифікації, опису та пошуку нормативно-правових актів у цифровому середовищі. ELI був створений на підставі висновків та рекомендацій Ради ЄС, насамперед Висновків Ради щодо запровадження Європейського ідентифікатора законодавства 2012/С 325/02¹⁴⁰.

Так, у державах-членах ЄС законодавство широко доступне онлайн у різних цифрових форматах. Однак спосіб організації та класифікації правової інформації відрізняється залежно від правових систем. У Висновку Ради ЄС розглядається це питання шляхом схвалення ініціативи, спрямованої на забезпечення громадянам та юристам покращеного доступу до інформації про законодавство, будь то на регіональному, національному чи рівні ЄС. ELI спрощує доступ до цієї інформації та її обмін, тим самим сприяючи розвитку спільного простору свободи, безпеки та правосуддя ЄС.

Наприклад:

Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States, 2002/584/JHA (Рамкове рішення Ради від 13 червня 2002 року про європейський ордер на арешт та процедури видачі між державами-членами). ELI: http://data.europa.eu/eli/dec_framw/2002/584/oj – Елементи ідентифікатора вказують на належність до актів права ЄС, тип рішення, рік ухвалення та номер документа

Ustawa z dnia 9 października 2025 r. o zmianie ustawy - Prawo o ustroju sądów powszechnych (Закон від 9 жовтня 2025

---

¹⁴⁰ Council conclusions inviting the introduction of the European Legislation Identifier (ELI). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2012_325_R_0003_01.

року про внесення змін до Закону «Про правовий устрій загальних судів»). ELI: <https://eli.gov.pl/eli/DU/2025/1609/ogl> – Елементи ідентифікатора вказують на польське законодавство, рік ухвалення та номер акту.

Ще одним важливим напрямком забезпечення спільного простору правосуддя в ЄС це можливість доступу до судової практики держав членів. У межах виконання Плану дій Європейського електронного правосуддя на 2019–2023 роки було створено *Європейський ідентифікатор прецедентного права (European Case Law Identifier, ECLI)*¹⁴¹. Доступ до судової практики є життєво важливим для верховенства права, яке виступає однією з ключових цінностей ЄС.

Судова практика національних судів є важливим джерелом інформації про правові системи країн ЄС, а також про законодавство ЄС. Окрім проблем, пов'язаних з мовою, відсутність єдиних ідентифікаторів судової практики була перешкодою для транскордонних досліджень з правових питань. Тому громадянам, юристам та національним органам влади потрібен був інструмент, який би дозволяв легко знаходити та чітко цитувати національну та європейську судову практику.

Транскордонний доступ до національної судової практики забезпечує громадський контроль за судовою діяльністю; допомагає зробити судову систему більш прозорою та інформує громадськість про зміни в законодавстві¹⁴².

---

¹⁴¹ 2019-2023 Action Plan European e-Justice (2019/C 96/05).

URL: https://publications.europa.eu/resource/cellar/5fd493a9-455e-11e9-a8ed-01aa75ed71a1.0006.03/DOC_1

¹⁴² Плотнікова М. В. Цифровізація у сфері правосуддя в Європейському Союзі // Право на доступ до правосуддя: кращі практики ЄС та виклики для України : матеріали науково-практичного круглого столу, м. Суми, 6 червня 2025 р. Суми : Сумський державний університет, 2025. С. 67.

URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/100000>

ECLI – цей єдиний ідентифікатор, що дозволяє легше ідентифікувати судові рішення, містить 5 обов'язкових елементів: 1) «ECLI»: для ідентифікації ідентифікатора як європейського ідентифікатора прецедентного права; 2) код країни; 3) код суду, який виніс рішення; 4) рік винесення рішення; 5) число, до 25 буквено-цифрових символів, у форматі, визначеному кожною країною ЄС¹⁴³.

Пошукова система Європейського ідентифікатора прецедентного права (ECLI) доступна за адресою – https://e-justice.europa.eu/topics/legislation-and-case-law/european-case-law-identifier-ecli-search-engine_en

Наприклад:

ECLI:IT:COST:2021:79

Issuing country or institution	Italy
Issuing court	Italy – Corte costituzionale della Repubblica Italiana (COST)
Decision/judgment type	Court order
Date of decision/judgment	21/04/2021

ECLI:EU:C:2015:429

Issuing country or institution	Court of Justice of the European Union
Issuing court	Court of Justice of the European Union – Court of Justice (C)
Decision/judgment type	Conclusion
Date of decision/judgment	25/06/2015

---

¹⁴³ European Case Law Identifier (ECLI). URL: https://e-justice.europa.eu/topics/legislation-and-case-law/european-case-law-identifier-ecli_en.

Діджиталізація правосуддя в ЄС є одним із найбільш динамічних і структурно значущих процесів у розвитку Простору свободи, безпеки та правосуддя. Діджиталізація правосуддя в ЄС пройшла чіткий еволюційний шлях. На першому етапі були створені добровільні інформаційні інструменти (e-Justice Portal, ELI, ECLI), які мали на меті усунути інформаційні бар'єри між різними правовими системами. Другий етап передбачав розбудову технологічної інфраструктури для операційної взаємодії органів (e-CODEX, eu-LISA, e-Curia). Третій, найновіший етап обов'язкова цифровізація процесуальних комунікацій згідно з нормами Регламенту 2023/2844/ЄС, який закріпив принцип «digital by default» і перетворив портал та децентралізовану IT-систему з варіанту на норму. Запроваджені заходи в цілому спрямовані на те, щоб забезпечити ефективний доступ до правосуддя у цифрову епоху.

Питання для самоперевірки

1. Що розуміється під Європейським простором свободи, безпеки та правосуддя та які його основні цілі?
2. Які положення ДФЄС становлять правову основу простору свободи, безпеки та правосуддя?
3. У чому полягає принцип взаємного визнання судових рішень у ЄС?
4. Як співвідносяться принцип взаємної довіри між державами-членами та захист фундаментальних прав людини?
5. Які основні форми співробітництва держав-членів ЄС у кримінальних справах існують сьогодні?
6. Яке значення має Європейський ордер на арешт (European Arrest Warrant) для кримінально-правового співробітництва в ЄС?
7. У чому полягає значення Європейського ордеру на проведення розслідувань (European Investigation Order) для транскордонного отримання доказів?

8. Які основні напрями судової співпраці держав-членів ЄС у цивільних справах?
9. Як право ЄС впливає на доступ до правосуддя у транскордонних цивільних спорах?
10. Які інструменти ЄС спрямовані на підвищення ефективності та якості систем правосуддя держав-членів?
11. Яке значення має система European e-Justice Portal для цифровізації правосуддя в ЄС?
12. Які переваги та ризики діджиталізації правосуддя для судових систем держав-членів ЄС?

§ 3. Судова кооперація

3.1. Загальні питання співробітництва в сфері юстиції в межах ЄС

Правовий або адміністративний тягар може перешкодити людям переїжджати, працювати чи навчатися в іншій країні ЄС, а компаніям – вести бізнес. Судова співпраця в Європі має на меті допомогти людям вирішувати адміністративні чи юридичні проблеми в інших країнах ЄС так само легко, як і вдома. Більше людей, ніж будь-коли, навчаються, працюють, живуть або створюють сім'ї в іншій країні ЄС. Проте європейці, які пересуваються, часто стикаються з бюрократичними перепонами.

Безперебійний обіг офіційних документів має важливе значення для полегшення життя громадян, які переїжджають до іншої країни ЄС або потребують пред'явлення офіційного документа в іншій країні ЄС.

Правила спрощення обігу офіційних документів

У липні 2016 року Європейський парламент і Рада ухвалили регламент, який спрощує обіг публічних документів між

державами-членами ЄС¹⁴⁴. Регламент має на меті скоротити бюрократичну тяганину та зменшити витрати та час для людей, коли вони пред'являють у країні ЄС документ, виданий в іншій країні ЄС. Зокрема, це стосується обігу нотаріальних документів, судових рішень, консульських документів та інших документів, пов'язаних із вчиненням адміністративних дій.

Охоплені регламентом сфери щодо обігу документів: реєстрація актів цивільного стану, батьківство, усиновлення, доміціль та/або місце проживання, відсутність судимості та право голосу та висування кандидата на муніципальних виборах та виборах до Європейського парламенту.

Згідно з новими правилами, органи-одержувачі більше не зможуть вимагати, щоб документ мав штамп апостиль для підтвердження його автентичності. Звільнення від штампу апостиль стосується як оригіналів публічних документів, так і їх засвідчених копій. Крім того, приймаючі органи повинні прийняти завірени копії та завірени переклади, зроблені в іншій державі-члені. Багатомовні стандартні форми допомагають заощадити на перекладах.

Регламент стосується автентичності публічних документів, але не стосується визнання змісту та наслідків таких документів. Таким чином, кожна країна ЄС продовжуватиме застосовувати власне законодавство щодо змісту та дії офіційних документів з іншої країни ЄС.

Наприклад, свідоцтво про шлюб вважатиметься автентичним в іншій країні ЄС, але те, чи визнає шлюб приймаюча країна ЄС, залежить від національного законодавства цієї країни.

Інструменти судової співпраці

---

¹⁴⁴ Regulation (EU) 2016/1191 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 on promoting the free movement of citizens by simplifying the requirements for presenting certain public documents in the European Union and amending Regulation (EU) No 1024/2012 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R1191>

1. **Європейська інформаційна система судимостей (ECRIS)**¹⁴⁵ - децентралізована система для обміну інформацією про попередні судимості між державами-членами, підтримує цей процес, яка була створена в квітні 2012 року з метою покращення обміну інформацією про судимості в ЄС. Зараз до ECRIS підключені всі країни ЄС.

ECRIS:

забезпечує єдиний, швидкий і сумісний обмін інформацією про вироки між країнами ЄС

надає суддям і прокурорам легкий доступ до повної інформації про кримінальне минуле відповідних осіб, у тому числі в яких країнах ЄС ця особа була раніше засуджена

позбавляє правопорушників можливості уникнути наслідків своїх попередніх судимостей в іншій державі-члені ЄС.

ECRIS дозволяє органам влади отримувати інформацію про громадян ЄС. Однак наразі неможливо легко знайти інформацію про попередні судимості громадян, які не є громадянами ЄС. Щоб отримати цю інформацію, необхідно зв'язатися з відповідними країнами ЄС по черзі.

У 2017 році Європейська Комісія представила пропозицію Регламенту щодо створення централізованої системи ECRIS-TCN, яка буде управлятися Агентством ЄС з великомасштабних ІТ-систем (eu-LISA). Угоду щодо цього Регламенту було досягнуто навесні 2019 року. Наразі система розробляється, і очікується, що вона почне працювати у 2022 році.

Існуюча процедура залишається незмінною для децентралізованого обміну повною інформацією про засудження громадян країн, які не входять до ЄС, після того, як засуджена країна ЄС була ідентифікована через систему ECRIS-TCN.

2. **Європейський портал електронного правосуддя**¹⁴⁶

---

¹⁴⁵ European Criminal Records Information System URL: <https://ecris.eu/>

¹⁴⁶ European e-Justice Portal URL: https://e-justice.europa.eu/home_en

Європейський портал електронного правосуддя допомагає людям, підприємствам, юристам і суддям знайти відповіді на правові питання.

Маючи понад 30 000 сторінок вмісту, портал надає велику кількість інформації та посилань про закони та практику в усіх країнах ЄС.

Тут є інформація про правову допомогу, навчання суддів, європейські дрібні позови та відеоконференції, а також посилання на юридичні бази даних, онлайн-банкрутство, бізнес-реєстри та земельні реєстри. Портал також містить зручні форми для різних судових проваджень.

3.2 Співробітництво органів юстиції держав-членів ЄС у кримінальних справах

Судова співпраця у кримінальних справах регулюється безпосередньо статтями 82–86 ДФЄС.

Відповідно до ч. 1 ст. 82 ДФЄС судова співпраця у кримінальних справах в ЄС ґрунтується на ***принципі взаємного визнання вироків і судових рішень***. Відповідно до цього принципу компетентний орган однієї держави-члена надсилає вирок або судове рішення компетентному органу іншої держави-члена, який потім виконує це рішення так, ніби воно було ухвалено ним самим, з урахуванням застосовних норм.

Рада ЄС у Тампері у жовтні 1999 року¹⁴⁷ визначила принцип взаємного визнання наріжним каменем судової співпраці як у цивільних, так і у кримінальних справах. Посилення взаємного визнання в цих сферах мало б полегшити співпрацю між органами влади і водночас покращити судовий захист прав осіб.

---

¹⁴⁷ Tampere European Council 15 and 16 October 1999. Presidency Conclusions URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/tam_en.htm.

Принцип взаємного визнання ґрунтується на *взаємній довірі*, що формується завдяки спільним цінностям держав-членів, так що кожен орган переконаний, що інші органи застосовують еквівалентні стандарти захисту прав у своїх системах кримінального судочинства.

Принцип взаємного визнання в праві ЄС в літературі називають унікальним правовим феноменом, тому що він суттєво відрізняється від класичних механізмів визнання та виконання іноземних судових рішень. Цей механізм є квазіавтоматичним і ґрунтується не на ввічливості, а на фундаментальній презумпції, що правові системи держав-членів, зберігаючи національну ідентичність, забезпечують не однаковий проте еквівалентний рівень захисту фундаментальних прав¹⁴⁸.

О. Сінькевич слушно стверджує, що під час здійснення судової співпраці у кримінальних справах між державами-членами ЄС принципи довіри та взаємного визнання не можуть протиставлятися цінностям ЄС, зокрема принципу поваги до прав людини та верховенству права. Принципи взаємної довіри та взаємного визнання повинні враховувати, що держава-член ЄС була впевнена в тому, що права людини та основоположні свободи не будуть порушені в іншій державі-члені ЄС¹⁴⁹.

Показовим стало Рішення у Справі Aranyosi і Căldăraru (C-404/15 і C-659/15 PPU, 2016)¹⁵⁰, у якому Суд ЄС вказав на

---

¹⁴⁸ Костюченко, Я. М. (2025). Механізм взаємного визнання судових рішень у праві ЄС: перспективи імплементації в Україні. Український політико-правовий дискурс, (16). <https://doi.org/10.5281/zenodo.17558148>.

¹⁴⁹ Сінькевич О. Судове співробітництво у кримінальних справах між державами-членами ЄС: принципи взаємної довіри та взаємозв'язання. Право України. 2025, Випуск 10, С. 118.

¹⁵⁰ Joined Cases C-404/15 and C-659/15 PPU: Judgment of the Court (Grand Chamber) of 5 April 2016 (request for a preliminary ruling from the Hanseatisches Oberlandesgericht in Bremen — Germany) — Execution of European arrest warrants issued in respect of Pál Aranyosi (C-404/15), Robert Căldăraru (C-659/15)

системні недоліки умов тримання під вартою в Угорщині та Румунії, що створювали реальний ризик порушення заборони катувань і нелюдського поводження за ст. 4 Хартії, Суд ЄС уперше визнав можливість зупинення виконання Європейського ордеру на арешт і тим самим обмеження взаємної довіри та взаємного визнання у разі системних порушень основних прав у державі-ініціаторі. Суд ЄС у цьому рішенні запровадив *двоетапний тест* для оцінки можливості відмови у виконанні ордеру: 1) наявність системних або загальних дефіцитів умов тримання під вартою в державі-ініціаторі; 2) обґрунтовані підстави вважати, що конкретна особа буде піддана реальному ризику нелюдського поводження.

Для реалізації співпраці у кримінальних справах в ЄС використовуються такі правові інструменти:

1) Європейський ордер на арешт (European arrest warrant).

Правовою основою є Рамкове рішення 2002/584 від про Європейський ордер про арешт та процедури передачі між державами-членами¹⁵¹. У цьому документі використовується не термін «екстрадиція» (extradition) а термін «передача» (surrender).

Європейський ордер про арешт – це судові рішення, прийняте органами правосуддя держави-члена в цілях арешту та передачі іншою державою-членом запитуваної особи для здійснення кримінального переслідування чи виконання вироку про позбавлення волі, або ордеру на арешт (ст. 1 Рамкового рішення).

Європейський ордер на арешт є першим і найяскравішим прикладом широкої судової співпраці у кримінальних

PPU). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015CA0404>.

¹⁵¹ 2002/584/JHA: Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States.

URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32002F0584&qid=1778534891988>.

справах, яка починає здійснюватися в Європейському Союзі. Замінюючи традиційну екстрадицію між державами-членами ЄС, включаючи десять країн, що приєдналися до ЄС після травня 2004 року, він діятиме на основі взаємного визнання судових рішень, таким чином виводячи рішення про екстрадицію з рук політиків. Він ґрунтується на презумпції, що системи кримінального правосуддя є еквівалентними в усьому ЄС і що права на захист, зокрема, належним чином та порівнянно захищені в усьому ЄС¹⁵².

Під враженням від терористичних атак на Нью-Йорк і Вашингтон рішення про запровадження цього інструменту співпраці було ухвалено за надзвичайно короткий період – лише три місяці. Найважливішою особливістю європейського ордеру на арешт є те, що вимога подвійного визнання злочинном, яка була найголовнішою перешкодою для екстрадиції, замінюється принципом взаємного визнання судових рішень між державами-членами ЄС. Сама процедура передачі спрощується шляхом скасування політичної фази і здійснюється шляхом співпраці між судовими органами, що видають ордер, та органами, що виконують ордер. Ордер на арешт був розроблений для того, щоб притягнути до суду злочинців, які в іншому випадку уникнули б правосуддя через перешкоди в процедурі екстрадиції. У цьому відношенні ордер на арешт є бажаним нововведенням, що робить екстрадицію між державами-членами ЄС більш ефективною¹⁵³.

Серед ключових особливостей Європейського ордеру на арешт можна назвати те, що було скасовано перевірку подвійної злочинності діяння для 32 категорій злочинів (тероризм,

---

¹⁵² Susie Alegre & Marisa Leaf (2004), Mutual Recognition in European Judicial Cooperation: A Step Too Far Too Soon? Case Study—the European Arrest Warrant. *European Law Journal*, 10: 200-217. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.2004.00212.x>

¹⁵³ Lavenex, S., & Wagner, W. (2007). Which European Public Order? Sources of Imbalance in the European Area of Freedom, Security and Justice. *European Security*, 16(3–4), 225–243. <https://doi.org/10.1080/09662830701753972>

торгівля людьми, кіберзлочини, корупція тощо); визначено строгі часові рамки у 10 днів, якщо особа дає згоду на видачу, та 60 днів у решті випадків. У Рамковому рішенні встановлено вичерпний перелік підстав для відмови у виконанні (обов'язкових і факультативних), це означає, що виконуючий судовий орган в принципі зобов'язаний виконати ордер і може відмовити лише у чітко визначених випадках.

Особливі гарантії передбачені для дітей, на яких накладено ЕАВ.

17 листопада 2023 року Європейська комісія випустила нове видання посібника про те, як видавати та виконувати європейський ордер на арешт (ЕАВ)¹⁵⁴. Посібник, призначений для практикуючих європейських юристів, підсумовує величезний досвід, накопичений за останні понад 20 років використання ЕАВ в Європейському Союзі. У ньому також міститься ряд порад і рекомендацій, які допоможуть практикуючим юристам, коли вони видають або виконують ЕАВ, і це допомагає їм на кожному етапі процедури здачі. Ця переглянута версія 2023 року також відображає прецедентне право СЈЕУ щодо ЕАВ, що швидко розвивається, і зміни в системі SIS. Він був складений після зустрічей з експертами в державах-членах і агентствах і був ретельно розглянутий Юридичною службою Комісії.

Б) Європейський ордер на проведення розслідувань

Ключовим елементом кримінального провадження є встановлення винуватості особи у вчиненні правопорушення. Ефективна співпраця між країнами ЄС щодо отримання доказів у кримінальних справах є ключовою для ефективної боротьби з транскордонною злочинністю в ЄС.

---

¹⁵⁴Commission Notice – Handbook on how to issue and execute a European Arrest Warrant URL: <http://data.europa.eu/eli/C/2023/1270/oj>

Директива 2014/41/ЄС¹⁵⁵ запровадила єдиний інструмент для збору і передачі доказів між державами-членами, замінивши попередні фрагментарні механізми взаємної правової допомоги. Європейський ордер на проведення розслідувань (European Investigation Order) охоплює будь-які слідчі заходи, як от допит свідків, обшуки, отримання даних про банківські рахунки тощо.

Європейський ордер на розслідування – це судове рішення, видане або підтвержене судовим органом однієї країни ЄС, яке вимагає від іншої країни ЄС проведення одного чи кількох конкретних слідчих заходів для отримання доказів. Європейський ордер на розслідування також може бути виданий для отримання доказів, які вже існують.

Європейський ордер на розслідування ґрунтується на взаємному визнанні, що означає, що країна-виконавець у принципі зобов'язана визнати та забезпечити виконання запити іншої країни таким же чином і за тих самих умов, якби відповідний слідчий захід був виданий органом влади країни-виконавця. У виконанні Наказу може бути відмовлено лише в окремих випадках.

Директива створює єдину всеохоплюючу структуру для широкомасштабних слідчих заходів. Слідчі заходи включатимуть, наприклад, допит свідків, прослуховування телефонних розмов, негласне розслідування, інформацію про банківські операції.

Європейський ордер на розслідування видається за стандартною формою та перекладається на офіційну мову країни-виконавця. Повинен бути визнаний протягом встановле-

---

¹⁵⁵ Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 regarding the European Investigation Order in criminal matters.
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014L0041-20220313&qid=1778535406144>.

ного строку в 30 днів, а запитувані слідчі дії мають бути проведені протягом 90 днів після прийняття рішення про визнання та виконання.

У липні 2021 року Європейська комісія ухвалила Звіт про оцінку імплементації Директиви щодо європейського наказу про розслідування у кримінальних справах.¹⁵⁶

В) Електронні докази

Для покращення транскордонного доступу до електронних доказів, необхідних для розслідування правоохоронним і судовим органам й переслідування злочинців було прийнято Регламент про європейські ордери на пред'явлення доказів та європейські ордери на збереження електронних доказів у кримінальному провадженні та для виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі, за результатами кримінального провадження¹⁵⁷, та Директиву, що встановлює гармонізовані правила щодо визначення уповноважених установ та призначення законних представників з метою збору електронних доказів у кримінальному провадженні¹⁵⁸.

Прийняття цих актів дозволило:

- запровадити Європейський наказ про пред'явлення документів, який дозволить судовим органам держав-членів

---

¹⁵⁶ REPORT FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL on the implementation of Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 regarding the European Investigation Order in criminal matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0409>

¹⁵⁷ Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings and for the execution of custodial sentences following criminal proceedings URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2023/1543/oj>

¹⁵⁸ Directive (EU) 2023/1544 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 laying down harmonised rules on the designation of designated establishments and the appointment of legal representatives for the purpose of gathering electronic evidence in criminal proceedings URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2023/1544/oj>

швидко отримувати електронні докази безпосередньо від постачальників послуг в інших державах ЄС;

- створити Європейський наказ про збереження даних для забезпечення збереження електронної інформації до подальшого отримання;
- забезпечити надійні гарантії захисту основних прав, персональних даних і права на ефективний засіб правового захисту;
- впровадити безпечну децентралізовану ІТ-систему для комунікації між органами влади та постачальниками послуг;
- зобов'язати постачальників послуг призначати представника в ЄС для отримання та виконання рішень і наказів;
- підвищити правову визначеність і єдність правил доступу до електронних доказів для правоохоронних органів і бізнесу.

Г) Передача кримінального провадження

Зростання транскордонної злочинності призвело до збільшення випадків, коли кілька держав-членів ЄС одночасно мають юрисдикцію щодо однієї справи. Це може створити ризик паралельного переслідування та порушення принципу «ne bis in idem», який забороняє двічі притягати особу до відповідальності за той самий злочин. Тому виникла потреба у розробці спільних правил передачі кримінального провадження між державами-членами для забезпечення ефективного розслідування та переслідування у державі, яка має найкращі можливості для розгляду справи. З цією метою було прийнято Регламент 2024 року про передачу кримінальних проваджень.¹⁵⁹

Після набуття чинності зазначених Регламенту та Директиви між державами-членами ЄС (за винятком Данії)

---

¹⁵⁹ Regulation (EU) 2024/3011 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2024 on the transfer of proceedings in criminal matters URL :<http://data.europa.eu/eli/reg/2024/3011/oj>

з 1 лютого 2027 року стане можливим: запровадження швидкої процедури передачі кримінального провадження між державами-членами ЄС через стандартизовану форму запиту; визначення чітких і обмежених підстав для відмови у передачі провадження; забезпечення гарантій захисту прав підозрюваних, обвинувачених і потерпілих, зокрема права бути вислуханими, доступу до документів і права на оскарження; підвищення правової визначеності завдяки єдиним правилам у межах ЄС; створення безпечної децентралізованої ІТ-системи для транскордонної комунікації між компетентними органами.

Д) Взаємне визнання вироків і рішень

Ряд рамкових рішень і директив забезпечують:

виконання в інших державах-членах вироків із позбавленням волі – Рамкове рішення Ради 2008/909 від 27.11.2008 р. про застосування принципу взаємного визнання до судових рішень у кримінальних справах, що передбачають покарання у вигляді позбавлення волі або заходи, пов'язані з позбавленням волі з метою їх виконання в Європейському Союзі¹⁶⁰;

пробаційних заходів – Рамкове рішення Ради 2008/947/JHA від 27 листопада 2008 року про застосування принципу взаємного визнання до судових рішень та рішень про випробувальний термін з метою нагляду за заходами випробувального терміну та альтернативними санкціями¹⁶¹;

---

¹⁶⁰ Council Framework Decision 2008/909/JHA of 27 November 2008 on the application of the principle of mutual recognition to judgments in criminal matters imposing custodial sentences or measures involving deprivation of liberty for the purpose of their enforcement in the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02008F0909-20090328&qid=1778538190338>.

¹⁶¹ Council Framework Decision 2008/947/JHA of 27 November 2008 on the application of the principle of mutual recognition to judgments and probation decisions with a view to the supervision of probation measures and alternative sanctions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02008F0947-20090328>.

рішень про нагляд у якості альтернативи досудовому ув'язненню – Рамкове рішення Ради 2009 /829 /JHA від 23 жовтня 2009 року про застосування між державами-членами Європейського Союзу принципу взаємного визнання рішень про заходи нагляду як альтернативу попередньому утриманню під вартою¹⁶²;

фінансових санкцій – Рамкове рішення Ради 2005/214/JHA від 24 лютого 2005 року про застосування принципу взаємного визнання до фінансових санкцій¹⁶³;

рішень про конфіскацію – Регламент 2018/1805/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 14 листопада 2018 року про взаємне визнання постанов про заморожування та конфіскацію¹⁶⁴.

врахування попередніх вироків – Рамкове рішення Ради 2008/675 від 24.07.2008 р. про врахування судимостей у державах-членах Європейського Союзу під час нових кримінальних проваджень¹⁶⁵.

обмін інформацією щодо національних кримінальних записів – Рамкове рішення Ради 2009/315/JHA від 26.02.2009 р. про організацію та зміст обміну інформацією, вилученою із

---

¹⁶² Council Framework Decision 2009/829/JHA of 23 October 2009 on the application, between Member States of the European Union, of the principle of mutual recognition to decisions on supervision measures as an alternative to provisional detention. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:32009F0829&qid=1778538265284&rid=1>.

¹⁶³ Council Framework Decision 2005/214/JHA of 24 February 2005 on the application of the principle of mutual recognition to financial penalties. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02005F0214-20090328&qid=1778538333652>.

¹⁶⁴ Regulation (EU) 2018/1805 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 on the mutual recognition of freezing orders and confiscation orders. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02018R1805-20250501&qid=1778538397820>.

¹⁶⁵ Council Framework Decision 2008/675/JHA of 24 July 2008 on taking account of convictions in the Member States of the European Union in the course of new criminal proceedings. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:32008F0675&qid=1778538605219&rid=1>.

національного реєстру вироків у кримінальних справах, між державами-членами¹⁶⁶.

Е) Правова взаємодопомога та екстрадиція

Взаємна правова допомога - це форма співпраці між різними країнами з метою збору та обміну інформацією. Органи влади однієї країни також можуть вимагати та надавати докази, які знаходяться в одній країні, щоб допомогти у кримінальному розслідуванні чи провадженні в іншій.

Екстрадиція — це юридичний процес з метою передачі з однієї держави в іншу з метою постати перед судом або вироком.

Механізми взаємної правової допомоги поступово замінюються інструментами взаємного визнання. Однак одна угода між країнами ЄС щодо застосування положень Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах посилює співпрацю між судовими, поліцейськими та митними органами все ще діє¹⁶⁷.

7 червня 2022 року Комісія опублікувала вказівки щодо екстрадиції до третіх держав, які узагальнюють прецедентне право Суду Європейського Союзу ¹⁶⁸. Вони також враховують досвід, накопичений за останні п'ять років у застосуванні механізму Петрухіна в ЄС, Ісландії та Норвегії.

---

¹⁶⁶ Council Framework Decision 2009/315/JHA of 26 February 2009 on the organisation and content of the exchange of information extracted from the criminal record between Member States. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02009F0315-20190627&qid=1778538690055>.

¹⁶⁷ Council Act of 29 May 2000 establishing in accordance with Article 34 of the Treaty on European Union the Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters between the Member States of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32000F0712%2802%29>

¹⁶⁸ Commission Notice - Guidelines on Extradition to Third States 2022/C 223/01. URL: https://commission.europa.eu/document/download/f3012743-b54f-4455-929c-3357ff492712_en

У 2016 році Суд Європейського Союзу у справі Петрухіна¹⁶⁹ сформулював спеціальні зобов'язання для держав-членів ЄС щодо екстрадиції громадян інших держав-членів. Суд визначив, що держава-член, яка отримала запит на екстрадицію від третьої держави, повинна повідомити державу громадянства особи та надати їй можливість видати Європейський ордер на арешт для кримінального переслідування (механізм Петрухіна). Метою такого підходу є забезпечення недискримінаційного ставлення до всіх громадян ЄС. У подальшій практиці Суд уточнив ці зобов'язання та поширив механізм також на Ісландію і Норвегію. Рекомендації також встановлюють мережу контактних пунктів для швидкого обміну інформацією щодо будь-якого незаконного запиту про екстрадицію, зокрема політично вмотивованих запитів про екстрадицію щодо громадян ЄС, громадян третіх держав та осіб без громадянства.

Окремими актами встановлюються стандарти захисту жертв злочинів. Так, Директива 2012/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 25 жовтня 2012 року про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту жертв злочинів та заміна Рамкового рішення Ради 2001/220/ЈНА¹⁷⁰ є основним горизонтальним інструментом права ЄС щодо прав жертв. Вона встановлює мінімальні стандарти прав, підтримки та захисту жертв злочинів і накладає відповідні зобов'язання на держави-члени. Директива зобов'язує визнавати всіх жертв злочинів та членів їхніх сімей, поводи-

---

¹⁶⁹ Judgment of the Court (Grand Chamber) of 6 September 2016. Aleksei Petruhin v Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūra. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62015CJ0182>

¹⁷⁰ Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:32012L0029&qid=1778539595044&rid=1>.

тися з ними з повагою і без дискримінації на основі індивідуального підходу, орієнтованого на потреби жертви. Для жертв злочинів закріплюються право на інформацію, на підтримку, додаткові процесуальні гарантії участі у кримінальному провадженні, право на захист. Окремим інструментом є Директива 2004/80/ЄС про компенсацію¹⁷¹, яка зобов'язує держави-члени мати національні схеми компенсації жертвам умисних насильницьких злочинів і забезпечує транскордонний доступ до компенсації: жертва-резидент однієї держави-члена, яка постраждала в іншій державі-члені, може звернутися за компенсацією через орган своєї держави.

Транскордонний захист жертвам злочинів надається за допомогою *Європейського охоронного ордеру*. Директива 2011/99/ЄС про Європейський охоронний ордер¹⁷² і Регламент 606/2013 про взаємне визнання захисних заходів у цивільних справах¹⁷³ забезпечують, що охоронний ордер, виданий в одній державі-члені, визнається і виконується в усіх інших. Це критично важливо для жертв, які переїжджають в іншу державу-члена і ризикують опинитися без захисту від свого кривдника.

Загальна архітектура судової і правоохоронної співпраці в ЄС, що спирається на принципи взаємного визнання та взаємної довіри, доповнюється низкою галузевих інструментів, що відповідають на конкретні виклики сучасної злочинності – тероризм та фінансові злочини.

---

¹⁷¹ Council Directive 2004/80/EC of 29 April 2004 relating to compensation to crime victims. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:32004L0080&qid=1778539950094&rid=1>.

¹⁷² Directive 2011/99/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on the European protection order. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:32011L0099&qid=1778540077664&rid=1>.

¹⁷³ Regulation (EU) No 606/2013 of the European Parliament and of the Council of 12 June 2013 on mutual recognition of protection measures in civil matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:32013R0606&qid=1778540121680&rid=1>.

Ухвалена на підставі ст. 83(1) ДФЄС, Директива (ЄС) 2017/541 від 15 березня 2017 року є головним інструментом матеріального кримінального права ЄС у сфері боротьби з тероризмом. Вона замінила Рамкове рішення 2002/475/ПВД і суттєво розширила перелік криміналізованих діянь, надала правоохоронним органам і прокурорам нові інструменти, а також встановила конкретні заходи захисту жертв тероризму.

Директива (ЄС) 2019/1153 від 20 червня 2019 року спрямована на подолання одну із ключових практичних прогалин у фінансових розслідуваннях, а саме: терористи і злочинці продемонстрували здатність швидко переводити кошти між різними банками, часто в різних країнах, однак відсутність своєчасного доступу до фінансової інформації призводить до того, що багато розслідувань заходять у глухий кут. Директива встановлює три взаємопов'язані механізми. По-перше, прямий доступ до централізованих реєстрів банківських рахунків, По-друге, взаємодія з підрозділами фінансової розвідки, транскордонна взаємодія між органами фінансової розвідки.

Інституційна архітектура співпраці у кримінальних справах включає:

Євроюст, правові основи діяльності якого визначені у ст. 85 ДФЄС та Регламент 2018/1727/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 14 листопада 2018 року про Агентство Європейського Союзу з питань співробітництва у сфері кримінального правосуддя (Євроюст)¹⁷⁴;

Спільні слідчі групи, які можуть створювати державичлени для розслідування конкретних справ із транскордонним виміром за участі представників Євроюсту та Європолу. Це

---

¹⁷⁴ Regulation (EU) 2018/1727 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 on the European Union Agency for Criminal Justice Cooperation (Eurojust), and replacing and repealing Council Decision 2002/187/JHA.
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02018R1727-20251104&qid=1778540888955>.

дозволяє проводити скоординовані слідчі дії одночасно в кількох юрисдикціях¹⁷⁵.

Європейська прокуратура – уповноважена розслідувати злочини проти фінансових інтересів ЄС і порушувати обвинувачення в компетентних судах держав-членів¹⁷⁶.

Європейська судова мережа у кримінальних справах¹⁷⁷ – мережа національних контактних пунктів, суддів і прокурорів, що полегшує практичне застосування інструментів взаємного визнання та взаємної правової допомоги на повсякденному рівні.

Для забезпечення належного та ефективного обміну інформацією між правоохоронними органами держав-членів ЄС для запобігання, виявлення або розслідування кримінальних правопорушень було ухвалено Директиву 2023/977/ЄС про обмін інформацією між правоохоронними органами держав-членів¹⁷⁸. Директива базується на п'яти принципах (ст. 3): доступність, еквівалентний доступ, конфіденційність, право власності на дані та достовірність даних. Принцип еквівалентного доступу є ключовим, а основна мета Директиви полягає у забезпеченні отримання національними правоохоронними органами однієї держави-члена еквівалентного доступу до інформації, що є у розпорядженні їхніх колег в іншій державі-члені.

---

¹⁷⁵ Joint investigation teams. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/judicial-cooperation/instruments/joint-investigation-teams>.

¹⁷⁶ The independent public prosecution office of the EU.

URL: <https://www.eppo.europa.eu/en>.

¹⁷⁷ The European Judicial Network in criminal matters. URL: <https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejn2021/Home/EN>.

¹⁷⁸ Directive (EU) 2023/977 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 on the exchange of information between the law enforcement authorities of Member States and repealing Council Framework Decision 2006/960/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32023L0977>.

3.3 Судова співпраця держав-членів ЄС у цивільних справах

Правовою основою судової співпраці у цивільних справах є стаття 81 ДФЄС, а також Протоколи № 21 і 22 до Договорів.

Основними цілями цього виду співробітництва є правова визначеність та легкий та ефективний доступ до правосуддя, що передбачає визначення компетентної юрисдикції, чітке визначення застосовного законодавства та швидке та ефективне визнання та процедури виконання¹⁷⁹.

Для реалізації судової співпраці у цивільних та комерційних справах актами права ЄС врегульовано низку важливих питань. Зокрема:

Визначення компетентного суду, а також визнання та виконання рішень та рішень у позасудових справах.

Центральна проблема транскордонних цивільних спорів – це невизначеність питання, суд якої держави компетентний розглядати справу, і чи буде ухвалене рішення виконано в іншій державі-члені. Правова співпраця потребує встановлення уніфікованих правил розв'язання колізій юрисдикцій у цивільних та комерційних справах і забезпеченні швидкого та простого визнання і виконання судових рішень, ухвалених у державі-члені. Ключовою новацією сучасного регулювання є скасування екsekватури (процедури проміжного судового підтвердження) для більшості категорій рішень. Такі рішення підлягають виконанню автоматично на підставі свідоцтва, виданого судом держави походження¹⁸⁰.

---

¹⁷⁹ State Liability in EU Law.

URL: <https://www.numerade.com/notes/directory/school/4683/courses/268425/files/4164777>.

¹⁸⁰ Imelda Maher The CILFIT Criteria Clarified and Extended for National Courts of Last Resort Under Art. 267 TFEU/

URL: <https://www.europeanpapers.eu/europeanforum/cilfit-criteria-clarified-and-extended-for-national-courts-of-last-resort>.

Акти права ЄС:

– Регламент 1215/2012/ЄС Ради ЄС про юрисдикцію, визнання і виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах (Брюссель I)¹⁸¹;

– Регламент Ради 2019/1111/ЄС про юрисдикцію, визнання та введення у виконання судових рішень за сімейними справами та справами щодо відповідальності батьків та щодо міжнародного викрадення дітей (Брюссель IIa)¹⁸²;

– Регламент Ради 4/2009/ЄС про юрисдикцію, чинне законодавство, визнання та виконання рішень та співпрацю у справах, що стосуються аліментних зобов'язань¹⁸³;

– Регламент 805/2004/ЄС про створення Європейського наказу про виконання безспірних вимог¹⁸⁴;

– Регламент № 650/2012/ЄС про юрисдикцію, чинне законодавство, визнання та виконання рішень, а також про прийняття та виконання нотаріальних актів у справах спадкування та про створення Європейського свідоцтва спадкування¹⁸⁵.

---

¹⁸¹ Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02012R1215-20150226&qid=1778606445947>.

¹⁸² Council Regulation (EU) 2019/1111 of 25 June 2019 on jurisdiction, the recognition and enforcement of decisions in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, and on international child abduction. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:32019R1111&qid=1778606495703&rid=1>.

¹⁸³ Council Regulation (EC) No 4/2009 of 18 December 2008 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to maintenance obligations. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02009R0004-20181231&qid=1778606541112>.

¹⁸⁴ Regulation (EC) No 805/2004 of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 creating a European Enforcement Order for uncontested claims. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02004R0805-20250501&qid=1778606586245>.

¹⁸⁵ Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession.

Гармонізація колізійних норм.

Колізійні норми вирішують питання застосовного права, тобто право якої держави регулює конкретні правовідносини. До врегулювання цього питання на рівні актів права ЄС кожна держава застосовувала власні колізійні норми, що породжувало правову невизначеність. Слід відмітити, що гармонізація колізійних норм не означає уніфікації матеріального права держав-членів, вона лише встановлює єдиний механізм визначення, право якої держави застосовується, залишаючи змістове регулювання за національним правом.

Акти права ЄС:

– Регламент 593/2008/ЄС про право, яке підлягає до застосування щодо договірних зобов'язань ("Рим I")¹⁸⁶;

– Регламент 864/2007/ЄС щодо права, яке підлягає застосуванню до позадоговірних зобов'язань ("Рим II")¹⁸⁷;

– Регламент Ради 1259/2010/ЄС про розширення співпраці в галузі права, що застосовується до розірвання шлюбу і судового розлучення подружжя¹⁸⁸.

Сприяння доступу до правосуддя.

Доступ до правосуддя у транскордонних цивільних справах ускладнюється мовними бар'єрами, незнанням іноземних процедур, витратами на ведення справи в іншій державі

URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02012R0650-20120705&qid=1778606635917>.

¹⁸⁶ Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I).

URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02008R0593-20080724&qid=1778606679707>.

¹⁸⁷ Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II).

URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:32007R0864&qid=1778606747566&rid=1>.

¹⁸⁸ Council Regulation (EU) No 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:32010R1259&qid=1778606787767&rid=1>.

та складністю стягнення невеликих сум. ЄС відповів на ці виклики кількома паралельними інструментами.

Акти права ЄС:

– Регламент 861/2007/ЄС про заснування європейської процедури врегулювання суперечок з невеликою сумою позову¹⁸⁹;

– Регламент 1896/2006/ЄС про створення європейського платіжного доручення (European payment order)¹⁹⁰;

– Регламент 655/2014/ЄС про встановлення процедури Європейського наказу про заблокування рахунків для сприяння транскордонному стягненню боргів у цивільних та комерційних справах – зарекомендував Європейський ордер на замороження банківських рахунків (European Account Preservation Order)¹⁹¹;

– Директива 2008/52/ЄС деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах¹⁹²;

---

¹⁸⁹ Regulation (EC) No 861/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 establishing a European Small Claims Procedure. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02007R0861-20250501&qid=1778606984364>.

¹⁹⁰ Regulation (EC) No 1896/2006 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 creating a European order for payment procedure. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02006R1896-20250501&qid=1778607037655>.

¹⁹¹ Regulation (EU) No 655/2014 of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 establishing a European Account Preservation Order procedure to facilitate cross-border debt recovery in civil and commercial matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02014R0655-20250501&qid=1778607110582>.

¹⁹² Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:32008L0052&qid=1778607330134&rid=1>.

– Директива 2003/8/ЄС – мінімальні спільні правила щодо правової допомоги у транскордонних спорах для мало-забезпечених осіб¹⁹³.

Інструменти транскордонної співпраці між національними цивільними судами.

Навіть за наявності уніфікованих правил юрисдикції та колізійних норм ефективно правосуддя вимагає прямої операційної взаємодії між судами різних держав, зокрема щодо збирання доказів і вручення документів. Важливою особливістю цього напрямку співпраці є цифровізація міжсудової взаємодії, зміни до відповідних регламентів запровадили децентралізовану ІТ-систему для електронної передачі запитів і документів між судами, що суттєво прискорює процедури порівняно з традиційним поштовим обміном.

Акти права ЄС:

– Регламент 2020/1784/ЄС від 25.11.2020 р. про вручення в державах-членах судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах¹⁹⁴;

– Регламент 2020/1783/ЄС від 25.11.2020 р. про співпрацю між судами держав-членів у збиранні доказів у цивільних або комерційних справах¹⁹⁵.

– Рішенням 2001/470/ЄС було створено Європейську судову мережу у цивільних та комерційних справах (EJN-Civil),

---

¹⁹³ Council Directive 2003/8/EC of 27 January 2003 to improve access to justice in cross-border disputes by establishing minimum common rules relating to legal aid for such disputes. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2003/8/2003-01-31>.

¹⁹⁴ Regulation (EU) 2020/1784 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 on the service in the Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters (service of documents). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02020R1784-20250501&qid=1778599396848>.

¹⁹⁵ Regulation (EU) 2020/1783 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 on cooperation between the courts of the Member States in the taking of evidence in civil or commercial matters (taking of evidence). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02020R1783-20201202&qid=1778599436815>.

яка складається з мережі контактних пунктів, суддів і практиків та надає інформаційну підтримку щодо іноземного права, юрисдикції та процедур, забезпечує операційну координацію між судами¹⁹⁶.

Правила передачі документів з однієї країни ЄС в іншу.

Надсилання та отримання документів швидким і безпечним способом має вирішальне значення в судовому розгляді. Вручення документа в судовому провадженні відрізняється від звичайної доставки листом: воно має важливі юридичні наслідки для сторін процесу. Належне вручення документа про відкриття провадження відіграє вирішальну роль у забезпеченні доступу сторін до правосуддя та справедливого судового розгляду.

Регламент про вручення в країнах ЄС судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах¹⁹⁷ встановлює правила передачі документів з однієї країни ЄС до іншої. Положення Регламенту поширюється на всі країни ЄС, включаючи Данію. 19 жовтня 2005 року Данія уклала паралельну угоду з Європейським співтовариством про вручення документів у цивільних або комерційних справах.

25 листопада 2020 року було прийнято переглянута версія Регламенту ((ЄС) 2020/1784).¹⁹⁸ Однією з головних цілей

---

¹⁹⁶ 2001/470/EC: Council Decision of 28 May 2001 establishing a European Judicial Network in civil and commercial matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=CELEX:02001D0470-20110101&qid=1778599345594>.

¹⁹⁷ Regulation (EC) No 1393/2007 of the European Parliament and of the Council of 13 November 2007 on the service in the Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters (service of documents), and repealing Council Regulation (EC) No 1348/2000. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32007R1393>

¹⁹⁸ Regulation (EU) 2020/1784 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 on the service in the Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters (service of documents) (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32020R1784>

пропозиції є адаптація механізмів співпраці та робочих процесів передачі в регулюванні до технічних розробок, які забезпечує цифровізація.

У Регламенті передбачено декілька каналів передачі таких документів: передача дипломатичними або консульськими каналами; вручення дипломатичними агентами або консульськими посадовими особами; вручення поштовими службами; електронне вручення; пряме вручення. Документи, що передаються через децентралізовану ІТ-систему, не можуть бути позбавлені юридичної сили або визнані неприйнятними як докази у провадженні виключно на тій підставі, що вони мають електронну форму.

Підсумовуючи, слід зазначити, що судова співпраця держав-членів ЄС у цивільних справах є важливим елементом Простору свободи, безпеки та правосуддя. Її фундаментальна ідея полягає у тому, що вільний рух осіб і розвиток єдиного ринку неможливі без відповідної правової інфраструктури, яка дозволяє громадянам і підприємствам ефективно захищати свої права у транскордонних ситуаціях незалежно від того, в якій державі-члені вони перебувають.

Питання для самоперевірки

1. Яка основна мета судової співпраці держав-членів ЄС у сфері юстиції?
2. У яких сферах застосовуються правила спрощення обігу публічних документів у ЄС?
3. Що таке Європейська інформаційна система судимостей (ECRIS) та для чого вона створена?
4. Яке призначення Європейського порталу електронного правосуддя?
5. На якому принципі ґрунтується судова співпраця у кримінальних справах відповідно до ст. 82 ДФЄС?
6. Чому принцип взаємного визнання вважається основою судової співпраці в ЄС?

7. Яке значення мало рішення Суду ЄС у справі *Aranyosi і Căldăraru*?
8. Що таке Європейський ордер на арешт і чим він відрізняється від традиційної екстрадиції?
9. Що таке Європейський ордер на проведення розслідування та які слідчі дії він охоплює?
10. Які нові можливості запровадили акти ЄС щодо електронних доказів?
11. Які основні напрями судової співпраці держав-членів ЄС у цивільних справах?
12. Які інструменти ЄС спрямовані на полегшення доступу до правосуддя у транскордонних цивільних спорах?

§ 4. Транскордонні спори в Європейському Союзі

4.1. Загальні питання вирішення транскордонних суперечок у рамках Європейського Союзу

Як ми вже зазначали у попередньому параграфі серед питань гармонізації цивільного процесу в Європейському Союзі можна виділити три ключові: визначення підсудності, визнання та виконання судових рішень, колізійні норми. Створення спільного судового простору, в межах якого національні кордони між державами-членами Європейського Союзу перестали б бути перешкодою для здійснення правосуддя є визначальним аспектом щодо вирішення транскордонних суперечок.

Серед основних документів, які визначають основні напрями гармонізації правил у сфері цивільного судочинства слід охарактеризувати наступні.

Регламент № 1206/2001 щодо кооперації судів держав-членів по збиранню доказів у цивільних та комерційних справах¹⁹⁹.

Ефективність судових процедур у цивільних або комерційних справах залежить в тому числі від того наскільки швидко може відбуватися передача та виконання запитів про отримання доказів між судами держав-членів. Метою прийняття Регламенту 1206/2001 є покращення співпраці між судами щодо отримання доказів у цивільних або комерційних справах. Співтовариство може вживати заходів відповідно до принципу субсидіарності, викладеного у статті 5 Договору про Європейський Союз. Відповідно до принципу пропорційності, викладеного у цій же статті, цей Регламент не виходить за межі того, що необхідно для досягнення цих цілей. Питання прискорення передачі/отримання та обробки запитів щодо отримання доказів між судами держав – членів базуються на принципах ясності та юридичної визначеності. Досягнення максимальної ефективності цього процесу ґрунтується на тому, що запит подається у визначеній формі й має бути виконаний оперативно. Якщо виконання запиту протягом 90 днів з моменту його отримання запитуваним судом неможливо, останній повинен відповідно повідомити про це запитуючий суд, вказавши причини, які перешкоджають швидкому виконанню запиту. Можливість відмови у виконанні запиту про отримання доказів повинна бути обмежена суворо обмеженими винятковими ситуаціями. Виконання запиту, згідно зі статтею 10 Регламенту 1206/2001, не повинно призводити до вимоги про відшкодування будь-яких податків або витрат. Проте, якщо суд, який

---

¹⁹⁹ Council Regulation (EC) No 1206/2001 of 28 May 2001 on cooperation between the courts of the Member States in the taking of evidence in civil or commercial matters URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2001/1206/oj>

розглядає запит, вимагає відшкодування, гонорари, сплачені експертам та перекладачам, а також витрати, спричинені застосуванням статті 10(3) та (4), вони не повинні покриватися цим судом. У такому випадку запитуючий суд повинен вжити всіх необхідних заходів для забезпечення відшкодування невідкладно. Суд, який отримує запит, повинен виконувати його відповідно до законодавства своєї держави-члена. При обробці та виконанні запитів - інформація, передана відповідно до цього Регламенту, повинна користуватися відповідним захистом, у відповідності до положень визначених у Регламенті (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб стосовно обробки персональних даних та про вільний рух таких даних, що скасовує Директиву 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних)²⁰⁰. Спеціальні процедури захисту не вимагаються.

Регламент № 805/2004 щодо єдиного європейського виконавчого листа²⁰¹

Метою цього Регламенту є створення Європейського виконавчого листа для безспірних вимог, щоб шляхом встановлення мінімальних стандартів дозволити вільний обіг рішень, судових угод та автентичних документів у всіх державах-членах без необхідності будь-яких проміжних проваджень, які необхідно порушувати в державі-члені виконання до визнання та виконання. Цей Регламент застосовується у цивільних та комерційних справах, незалежно від характеру суду чи трибуналу. Він не поширюється, зокрема,

---

²⁰⁰ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance) URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>

²⁰¹ Regulation (EC) No 805/2004 of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 creating a European Enforcement Order for uncontested claims URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2004/805/2025-05-01>

на податкові, митні чи адміністративні справи або відповідальність держави за дії та бездіяльність під час здійснення державної влади («*acta iure imperii*»²⁰²). Його положення не застосовуються до питань, пов'язаних із особистим статусом або правоздатністю фізичних осіб, майнових прав, що виникають із подружніх відносин, заповітів та спадкування; банкрутства, проваджень, пов'язаних із ліквідацією неплатоспроможних компаній або інших юридичних осіб, судових угод, компромісів та аналогічних проваджень; соціального забезпечення; та арбітражу.

Відповідно до статті 3 Регламенту № 805/2004 визначено, що його положення застосовуються до рішень, судових угод та автентичних документів щодо безспірних вимог.

Вимога вважається безспірною, якщо: (а) боржник прямо погодився на неї шляхом визнання або шляхом угоди, яка була затверджена судом або укладена перед судом під час судового розгляду; або (б) боржник ніколи не заперечував проти неї, відповідно до відповідних процесуальних вимог згідно із законодавством держави-члена походження, під час судового розгляду; або (с) боржник не з'явився або не був представлений на судовому засіданні щодо цієї вимоги після того, як спочатку заперечив проти вимоги під час судового розгляду, за умови, що така поведінка є мовчазним визнанням вимоги або фактів, зазначених кредитором, згідно із законодавством держави-члена походження; або (д) боржник прямо погодився на це в автентичному документі. Цей Регламент також застосовується до рі-

---

²⁰² Щодо використання терміну «*acta iure imperii*» див. Information Document No 4 of June 2016 for the attention of the Special Commission of June 2016 on the Recognition and Enforcement of Foreign Judgments URL: <https://as-sets.hcch.net/docs/47258439-e4ea-4ba2-a88d-8af54d7d0da7.pdf>

шень, винесених за результатами оскарження судових рішень, судових угод або автентичних документів, засвідчених як європейські виконавчі листи.

Хоча як Регламент № 805/2004 щодо єдиного європейського виконавчого листа, так і Брюссельський регламент I bis скасували необхідність отримання декларації про виконання, між ними зберігаються розбіжності, які можуть полегшити транскордонне виконання безспірних вимог для кредитора, коли він використовує Регламент № 805/2004 щодо єдиного європейського виконавчого листа, а не Брюссельський регламент I bis. Якщо, наприклад, кредитор знає про те, що питання про те, чи було вручення документів здійснено належним чином, може бути оскаржене боржником у різних потенційних державах виконання, адвокат, який радить кредитору застосувати найбезпечніший підхід, рекомендував би використовувати Регламент № 805/2004 щодо єдиного європейського виконавчого листа за умови, що мінімальні процесуальні стандарти Регламенту № 805/2004 щодо єдиного європейського виконавчого листа фактично були дотримані. У такому випадку кредитор швидко отримує правовстановлюючий документ, який підлягає безпосередньому виконанню у 26 державах-членах, тоді як згідно з Брюссельським Регламентом I bis питання належного вручення, можливо, доведеться розглядати заново в кожній державі-члені виконання (ст. 46, 45(1)(b) Брюссельського Регламенту I bis). Оскільки недоліки вручення нерідко трапляються в міжнародних судових процесах, це видається найважливішою практичною перевагою Регламенту № 805/2004 порівняно з Брюссельським Регламентом I bis. У цьому сенсі Регламент № 805/2004 явно є більш обтяжливим для боржника. Однак, порівнюючи різні режими, слід враховувати, що стаття 45(1)(b) Брюссельського Регламенту I bis також виключає недоліки вручення як підставу для

відмови, коли боржник не оскаржив рішення в державі походження, навіть якщо він мав можливість це зробити. Таким чином, боржник, хоча й меншою мірою, зобов'язаний вичерпати засоби правового захисту в державі-члені походження також згідно з Брюссельським Регламентом I bis. Більше того, з рішення Європейського суду з прав людини у справі Авотіньша (Avotiņš проти Латвії, № 17502/07²⁰³) можна зробити висновок, що модель Регламенту № 805/2004 щодо єдиного європейського виконавчого листа, яка передбачає виключний контроль над мінімальними процесуальними стандартами для держави-члена походження, може бути виправдана лише з огляду на гарантію справедливого судового розгляду (ст. 6(1) ЄКПЛ та ст. 47(2) Європейської хартії), якщо виконано дві умови: по-перше, суди цієї держави повинні суворо перевіряти ці стандарти; по-друге, органи ЄС, зокрема Комісія та Суд ЄС, повинні забезпечити належне здійснення такого контролю. Відповідно до останньої вимоги, Суд ЄС у своїй практиці щодо Регламенту № 805/2004 щодо єдиного європейського виконавчого листа послідовно надавав суворе тлумачення мінімальних процесуальних стандартів з метою ефективного захисту прав боржника (Справа C-292/10²⁰⁴, G проти Корнеліуса де Віссера, ECLI:EU:C:2012:142)²⁰⁵.

---

²⁰³ Case of Avotiņš v. Latvia (Application no. 17502/07). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163114>.

²⁰⁴ Case C-292/10. Judgment of the Court (First Chamber), 15 March 2012. G v Cornelius de Visser. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62010CJ0292>

²⁰⁵ Public consultation on the European Enforcement Order Regulation (EC) No 805/2004 creating a European Enforcement Order for uncontested claims. Position Paper. Submitted on behalf of the European Association of Private International Law (EAPIL) PP. 35-36

Регламент № 1896/2006 щодо введення Європейського наказного провадження²⁰⁶

Метою цього Регламенту є: (а) спростити, прискорити та зменшити витрати на судові процеси в транскордонних справах щодо безспірних грошових вимог шляхом створення процедури європейського платіжного наказу; та (б) забезпечити вільний обіг європейських платіжних наказів по всій території держав-членів шляхом встановлення мінімальних стандартів, дотримання яких робить непотрібним будь-які проміжні процедури в державі-члені виконання до визнання та виконання.

Положення Регламенту № 1896/2006 застосовується до цивільних та комерційних справ у транскордонних справах, незалежно від характеру суду чи трибуналу. Він не поширюється, зокрема, на податкові, митні чи адміністративні справи або відповідальність держави за дії та бездіяльність під час здійснення державної влади («*acta iure imperii*»).

У статті 3 Регламенту № 1896/2006 дано визначення поняттю «транскордонні спори». Для цілей цього Регламенту транскордонною справою вважається справа, в якій принаймні одна зі сторін має місце проживання або звичайне проживання в державі-члені, відмінній від держави-члена суду, що розглядає справу. Місце проживання визначається відповідно до статей 62 та 63 Регламенту Ради (ЄС) № 1215/2012 від 12 грудня 2012 року про юрисдикцію та ви-

---

²⁰⁶ Regulation (EC) No 1896/2006 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 creating a European order for payment procedure URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2006/1896/2025-05-01>

знання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах²⁰⁷. Моментом, що визначає наявність транскордонної справи, є час подання заяви про європейський платіжний наказ відповідно до цього Регламенту.

Цікавою є норма статті 6 цього Регламенту, яка визначає питання юрисдикції. Так, для цілей застосування цього Регламенту юрисдикція визначається відповідно до відповідних норм права Співтовариства, зокрема Регламенту (ЄС) № 1215/2012. Однак, якщо позов стосується договору, укладеного особою, споживачем, з метою, яку можна вважати такою, що не входить до її професійної діяльності, і якщо відповідачем є споживач, юрисдикцію мають лише суди держави-члена, в якій відповідач має місце проживання, у значенні статті 62 Регламенту (ЄС) № 1215/2012.

Запроваджена процедура європейського платіжного наказу є одним із заходів, що усувають перешкоди, пов'язані з транскордонним виконанням рішень у цивільних та комерційних справах та сприяють належному функціонуванню внутрішнього ринку ЄС. Насамперед, тут мова йде про необхідність ефективного та результативного виконання вимог кредиторів, і це важливо, коли рішення є результатом судових процесів у транскордонних справах щодо безспірних грошових вимог.

Регламент № 1393/2007 щодо передачі судових та позасудових документів по цивільним та комерційним спорам²⁰⁸ застосовується у цивільних та комерційних спра-

---

²⁰⁷ Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast) URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2012/1215/2015-02-26>

²⁰⁸ Regulation (EC) No 1393/2007 of the European Parliament and of the Council of 13 November 2007 on the service in the Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters (service of documents), and repealing Council Regulation (EC) No 1348/2000 URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2007/1393/2013-07-01>

вах, коли судовий або позасудовий документ має бути переданий з однієї держави-члена до іншої для вручення там. Він не поширюється, зокрема, на податкові, митні чи адміністративні справи, а також на відповідальність держави за дії чи бездіяльність під час здійснення державної влади (*acta iure imperii*). Цей Регламент не застосовується, якщо адреса особи, якій має бути вручений документ, невідома.

В рамках дії Регламенту № 1393/2007 врегульовано процедуру передачі судових та позасудових документів по цивільним та комерційним спорам, зокрема вона передбачає призначення державних службовців, органи влади або інших осіб, які далі називаються «органи, що передають», компетентних для передачі судових або позасудових документів, що мають бути вручені в іншій державі-члені; а також, призначення державних службовців, органи влади або інших осіб, які далі називаються «органи, що отримують», компетентних для отримання судових або позасудових документів з іншої держави-члена. Держава-член може призначити один орган, що передає інформацію, та один орган, що отримує інформацію, або один орган для виконання обох функцій. Федеративна держава, держава, в якій застосовується кілька правових систем, або держава з автономними територіальними одиницями може призначити більше одного такого органу. Призначення діє протягом п'яти років і може поновлюватися з п'ятирічними інтервалами (стаття 2 Регламенту). Кожна держава-член надає Комісії таку інформацію: (а) назви та адреси органів, що отримують інформацію, зазначених у пунктах 2 та 3; (б) географічні райони, в яких вони мають юрисдикцію; (с) доступні їм способи отримання документів; та (д) мови, які можуть використовуватися для заповнення стандартної форми, викладеної в Додатку I Регламенту.

Також відповідно до статті 3, кожна держава-член призначає центральний орган, відповідальний за: (а) надання інформації органам, що передають інформацію; (б) пошук рішень будь-яких труднощів, які можуть виникнути під час передачі документів для вручення; (с) пересилання, у виняткових випадках, на прохання органу, що передає документи, запиту про вручення компетентному органу, що отримує документи. Федеративна держава, держава, в якій застосовується кілька правових систем, або держава з автономними територіальними одиницями може призначити більше одного центрального органу.

На нашу думку, таке врегулювання судової кооперації значно спрощує обіг процесуальних документів та дозволяє набагато швидше вирішити транскордонний спір, який виник.

Регламент №1215/2012 щодо юрисдикції, визнання та виконання рішень по цивільних та комерційних справах (також відомий як Brussels I bis)²⁰⁹ – один з найбільш деталізованих актів ЄС в сфері цивільного судочинства та вирішення транскордонних суперечок.

Що стосується взаємодії з процесуальним законодавством держав-членів ЄС: згідно з постійним прецедентним правом Суду Європейського Союзу, «Брюссельський режим» не гармонізує національні процедури, якщо немає чіткого положення, що стосується процесуального питання. У зв'язку з цим, національні процедури не можуть впливати на нього. В цілому, Суд Європейського Союзу продемонстрував самообмеження, що сприяє процедурній автономії держав-членів. Однак, застосовуючи свої національні процедури в рамках брюссельського режиму, суди в державах-

---

²⁰⁹ Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast) URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2012/1215/2015-02-26>

членах ЄС пов'язані принципами еквівалентності та ефективності. Тим не менш, прецедентне право Суду Європейського Союзу може опосередковано впливати на автономні закони держав-членів. Зокрема, в транскордонних суперечках це стосується затримки щодо інтерпретації предмета справи. У справі *Gubisch*, Суд Європейського Союзу постановив, що концепція «тієї ж причини позову» (зараз міститься в статті 29 *Brussels I bis*) має визначатися автономно. Тоді він перейшов до більш широкого визначення та зауважив, що позов про оплату та позов щодо декларації про відсутність платіжного зобов'язання стосуються однієї і тієї ж причини позову. Те саме стосується між дією щодо виконання контракту та іншою для розірвання. Спочатку правова доктрина критикувала цю прецедентну справу: як у державах-членах, де переважав більш обмежений підхід до сфери затримки («*res judicata*»), так і в інших, де позов про негативну декларацію був невідомим. Такий підхід Суду Європейського Союзу отримує все більше і більше підтримки в правовій доктрині.²¹⁰

Серед багатьох важливих питань, які стосуються вирішення транскордонних суперечок в *Brussels I bis*, вважаємо за необхідне в цьому параграфі зупинитися на тому як визначається юрисдикція та які її види.

Регламент *Brussels I bis* визначає наступні види юрисдикції щодо в цивільних та комерційних справах:

загальна (статті 4 - 6);

спеціальна (статті 7 - 9);

юрисдикція щодо справ пов'язаних зі страхуванням (статті 10 - 16);

юрисдикція у справах, які походять з комерційних контрактів (статті 17 -19);

---

²¹⁰ Marta Requejo Isidro, ed. *Brussels I bis: a commentary on Regulation (EU) No 1215/2012*. Edward Elgar Publishing, 2022. 929 p. PP. 7-8. URL:

юрисдикція у справах, які походять з індивідуальних трудових контрактів (статті 20 - 23);
виключна (стаття 24);
договірна (статті 25 - 26).

В Регламенті Brussels I bis врегульовано питання питання щодо вирішення конфлікту юрисдикцій, а також проблеми *Lis pendens* (статті 27 - 34).

Серед іншого особливої уваги заслуговує стаття 35 Регламенту Brussels I bis щодо тимчасових, включаючи захисні, заходи, в якій визначено: до судів держави-члена може бути подано клопотання про такі тимчасові, включаючи захисні, заходи, які можуть бути передбачені законодавством цієї держави-члена, навіть якщо суди іншої держави-члена мають юрисдикцію щодо суті справи.

В контексті зазначеного зупинимось також на положеннях *Регламенту (ЄС) № 606/2013 про взаємне визнання захисних заходів у цивільних справах*²¹¹, який встановлює механізм, який дозволяє пряме визнання захисних приписів, виданих як цивільно-правовий захід між державами-членами.

Під «захисними заходами» Регламент *№ 606/2013* визначає будь-яке рішення, незалежно від його назви, видане органом держави-члена, що видає рішення, відповідно до її національного законодавства, яке покладає одне або декілька з наступних зобов'язань на особу, яка створює ризик, з метою захисту іншої особи, коли фізична або психологічна цілісність останньої особи може бути під загрозою: (а) заборона або регулювання входу до місця, де особа, що перебуває під захистом, проживає, працює або регулярно відвідує чи перебуває; (б) заборона або регулювання контактів у

---

²¹¹ Regulation (EU) No 606/2013 of the European Parliament and of the Council of 12 June 2013 on mutual recognition of protection measures in civil matters URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2013/606/2025-05-01>

будь-якій формі з особою, що перебуває під захистом, зокрема телефоном, електронною або звичайною поштою, факсом або будь-якими іншими засобами; (с) заборона або регулювання наближення до особи, що перебуває під захистом, ближче, ніж встановлена відстань.

Отже, особа яка користується цивільно-правовим наказом про захист, виданим у державі-члені її/його проживання, така особа може посилатися на нього безпосередньо в інших державах-членах, надавши довідку компетентним органам, яка підтверджує її/ його права.

Імплементативним рішенням Європейської Комісії № 939/2014²¹² від 2 вересня 2014 року було запроваджено 2 форми для видачі сертифікатів у відповідності до статей 5 та 14 Регламенту (ЄС) № 606/2013 про взаємне визнання захисних заходів у цивільних справах.

*Директива 2003/8/ЄС від 27 січня 2003 р. для поліпшення доступу до правосуддя в транскордонних спорах шляхом встановлення мінімальних загальних правил, що стосуються юридичної допомоги для таких спорів*²¹³, спрямована на сприяння застосуванню правової допомоги в транскордонних спорах для осіб, які не мають достатніх ресурсів, коли допомога необхідна для забезпечення ефективного доступу до правосуддя.

Директива застосовується між усіма державами-членами Європейського Союзу, за винятком Данії. Між Данією

---

²¹² Commission Implementing Regulation (EU) No 939/2014 of 2 September 2014 establishing the certificates referred to in Articles 5 and 14 of Regulation (EU) No 606/2013 of the European Parliament and of the Council on mutual recognition of protection measures in civil matters URL: http://data.europa.eu/eli/reg_impl/2014/939/oj

²¹³ Council Directive 2003/8/EC of 27 January 2003 to improve access to justice in cross-border disputes by establishing minimum common rules relating to legal aid for such disputes URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2003/8/2003-01-31>

та деякими державами-членами застосовується Європейська угода про передачу заяв про правову допомогу 1977 року.

Директива передбачає дві стандартні форми: одну для заяв про надання правової допомоги та одну для передачі заяв про надання правової допомоги.

Стаття 3 Директиви 2003/8/ЄС закріплює загальні правила щодо забезпечення права на правову допомогу. Фізичні особи, які беруть участь у спорі, що охоплюється цією Директивою, мають право на отримання належної правової допомоги для забезпечення їхнього ефективного доступу до правосуддя відповідно до умов, викладених у цій Директиві. Правова допомога вважається доцільною, якщо вона гарантує: (а) досудове консультування з метою досягнення врегулювання до порушення судового провадження; (б) правову допомогу та представництво в суді, а також звільнення від оплати судових витрат або допомогу з ними отримувача допомоги, включаючи витрати, зазначені у статті 7, та гонорари осіб, яким суд доручив виконувати дії під час провадження.

У державах-членах, де сторона, що програла, несе відповідальність за витрати протилежної сторони, якщо отримувач допомоги програє справу, правова допомога покриває витрати, понесені протилежною стороною, якщо вона покрила б такі витрати, якби отримувач допомоги мав місце проживання або звичайне проживання в державі-члені, в якій засідає суд.

Держави-члени не зобов'язані надавати правову допомогу чи представництво в судах чи трибуналах у провадженнях, спеціально розроблених для того, щоб сторони могли особисто представити свою справу, крім випадків, коли суди чи будь-який інший компетентний орган вирішить інше з метою забезпечення рівності сторін або з огляду на складність справи.

Держави-члени можуть вимагати від одержувачів правової допомоги сплати розумних внесків на покриття судових витрат, враховуючи умови, зазначені у статті 5. Держави-члени можуть передбачити, що компетентний орган може вирішити, що одержувачі правової допомоги повинні відшкодувати її повністю або частково, якщо їхнє фінансове становище суттєво покращилося або якщо рішення про надання правової допомоги було прийнято на основі неточної інформації, наданої одержувачем.

В цьому контексті потрібно згадати положення законодавства Європейського Союзу щодо страхування судових витрат, що на нашу думку, також є одним аспектів щодо забезпечення доступу до правосуддя. Зокрема, стаття 198 Директиви Європейського Парламенту та Ради 2009/138/ЄС від 25 листопада 2009 року про початок та ведення діяльності зі страхування та перестраховування (Solvency II)²¹⁴, містить положення про те, що до страхування судових витрат, зазначеного у класі 17 у Частині А Додатка I Директиви Solvency II, віднесені також витрати щодо захисту або представництва застрахованої особи в цивільних, кримінальних, адміністративних або інших провадженнях або стосовно будь-якої претензії, пред'явленої до цієї особи.

Важливим положенням Директиви 2003/8/ЄС є закріплення принципу недискримінації щодо надання правої допомоги в транскордонних спорах у статті 4: держави-члени надають правову допомогу без дискримінації громадянам Союзу та громадянам третіх країн, які законно проживають у державі-члені.

Отже, право на захист пов'язане з обов'язковістю забезпечення правової допомоги, як зобов'язання кожної держави та Європейського Співтовариства забезпечити, щоб

---

²¹⁴ Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the taking-up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance (Solvency II) URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2009/138/oj>

правова система сприяла правосуддю на основі рівних можливостей для всіх осіб без будь-якого винятку, і особливо для тих, хто не може отримати доступ до правосуддя з економічних причин та інших причин, і гарантувала ефективний та повний вільний доступ до правосуддя.

4.2. Транскордонні спори, які виникають із сімейних та спадкових відносин

Конфлікти щодо транскордонних розлучень, поділу майна та спадкування є одними найскладніших у вирішенні, оскільки тут перетинаються різні громадянства, місця проживання, перебування майна та інші факти, які можуть створювати конкуруючі правові претензії. Ці проблеми посилюються глобалізацією сімейних відносин, зростанням міграції та транснаціональної власності на майно. Європейський Союз прийняв ряд нормативних актів щодо визначення юрисдикційної компетенції, застосовного права, а також визнання та застосування іноземних рішень в таких справах.

Регламент Ради (ЄС) № 2019/1111 від 25 червня 2019 року про юрисдикцію, визнання та виконання рішень у шлюбних справах та справах батьківської відповідальності, а також про міжнародне викрадення дітей²¹⁵ встановлює єдині правила юрисдикції для розлучення, роздільного проживання та анулювання шлюбу, а також для спорів про батьківську відповідальність з міжнародним елементом. Він сприяє обігу рішень, а також автентичних документів та певних угод в Європейському Союзі, встановлюючи

---

²¹⁵ Council Regulation (EU) 2019/1111 of 25 June 2019 on jurisdiction, the recognition and enforcement of decisions in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, and on international child abduction URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2019/1111/oj>

положення про їх визнання та виконання в інших державах-членах. Крім того, цей Регламент уточнює право дитини на надання можливості висловити свою думку в провадженні, якому вона підлягає, а також містить положення, що доповнюють Гаазьку конвенцію від 25 жовтня 1980 року про цивільні аспекти міжнародного викрадення дітей («Гаазька конвенція 1980 року») у відносинах між державами-членами. Таким чином, цей Регламент має сприяти зміцненню правової визначеності та підвищенню гнучкості, забезпеченню покращення доступу до судового провадження та забезпеченню більшої ефективності такого провадження.

Як зазначається в Преамбулі Регламенту Ради (ЄС) № 2019/1111, безперербійне та правильне функціонування простору правосуддя Європейського Союзу з повагою до різних правових систем та традицій держав-членів є життєво важливим для Європейського Союзу. У цьому відношенні взаємна довіра до систем правосуддя один одного повинна бути додатково зміцнена. Європейський Союз поставив собі за мету створення, підтримку та розвиток простору свободи, безпеки та правосуддя, в якому гарантовано вільне пересування осіб та доступ до правосуддя. З метою досягнення цієї мети слід посилити права осіб, зокрема дітей, у судових процедурах, щоб сприяти співпраці судових та адміністративних органів та виконанню рішень у справах сімейного права з транскордонними наслідками. Слід розширити взаємне визнання рішень у цивільних справах, спростити доступ до правосуддя та покращити обмін інформацією між органами держав-членів.

Регламент Ради (ЄС) № 2019/1111 охоплює «цивільні справи», що включає цивільні судові провадження та рішення, що впливають з них, а також автентичні документи та деякі позасудові угоди у шлюбних справах та справах батьківської відповідальності; заяви, заходи або рішення, а також автентичні документи та певні позасудові угоди щодо

повернення дитини відповідно до Гаазької конвенції 1980 року, які, згідно з практикою Суду ЄС та відповідно до статті 19 Гаазької конвенції 1980 року, не є провадженнями щодо суті батьківської відповідальності, але тісно пов'язані з нею та регулюються певними положеннями цього Регламенту. Регламент застосовується лише до розірвання шлюбних зв'язків. Він не повинен стосуватися таких питань, як підстави для розлучення, майнові наслідки шлюбу чи будь-які інші допоміжні заходи. Рішення про відмову у розірванні шлюбних зв'язків не повинні підпадати під його положення про визнання.

Регламент Ради (ЄС) № 2019/1111 визначає юрисдикцію наступним чином:

юрисдикція у справах щодо розлучення, роздільного проживання та анулювання шлюбу (статті 3 - 6);

юрисдикція у справах щодо відносин батьків та дітей (статті 7-16).

Серед загальних питань, які стосуються юрисдикції судів у таких транскордонних суперечок, закріплене право дитини висловлювати свою думку (стаття 21 Регламенту Ради (ЄС) № 2019/1111) : здійснюючи свою юрисдикцію, суди держав-членів відповідно до національного законодавства та процедури надають дитині, яка здатна формувати власні погляди, реальну та ефективну можливість висловити свої погляди безпосередньо або через представника чи відповідний орган. Якщо суд відповідно до національного законодавства та процедури надає дитині можливість висловити свої погляди відповідно до цієї статті, суд належним чином враховує погляди дитини відповідно до її віку та зрілості.

В Регламенті Ради (ЄС) № 2019/1111 також визначено спеціальну юрисдикцію щодо справ про міжнародне викрадення дітей (стаття 22). Якщо особа, установа або інший орган, що стверджує про порушення прав опіки, звертається

безпосередньо або за допомогою Центрального органу до суду держави-члена з проханням винести рішення на підставі Гаазької конвенції 1980 року про повернення дитини віком до 16 років, яку було незаконно переміщено або утримується в державі-члені, відмінній від держави-члена, де дитина постійно проживала безпосередньо перед незаконним переміщенням або утриманням, застосовуються статті 23-29 та Розділ VI цього Регламенту, які доповнюють Гаазьку конвенцію 1980 року.

Хоча Регламент Ради (ЄС) № 2019/1111 має досить обмежений вплив на систему юрисдикційної компетенції Європейського Союзу та визнання і виконання рішень у справах батьківської відповідальності, він запровадив кілька нововведень щодо справ про міжнародне викрадення дітей.

Регламент Ради (ЄС) № 4/2009 від 18 грудня 2008 року щодо зобов'язань щодо аліментів²¹⁶ спрямований на забезпечення ефективного та швидкого повернення аліментів. Кредитор на аліменти повинен мати можливість легко отримати в державі-члені рішення, яке буде автоматично виконане в іншій державі-члені без подальших формальностей. Сфера дії цього Регламенту охоплює всі зобов'язання щодо аліментів, що виникають із сімейних стосунків, батьківства, шлюбу або спорідненості, щоб гарантувати рівне ставлення до всіх кредиторів на аліменти. Регламент застосовується як до судових рішень, так і до рішень, винесених адміністративними органами, за умови, що останні надають гарантії, зокрема, щодо їхньої неупередженості та права всіх сторін бути вислуханими. Тому ці органи повинні застосовувати всі правила цього Регламенту. З причин, викладених вище, цей Регламент також повинен забезпечити ви-

---

²¹⁶ Council Regulation (EC) No 4/2009 of 18 December 2008 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to maintenance obligations URL: [http://data.europa.eu/eli/reg/2009/4\(1\)/oj](http://data.europa.eu/eli/reg/2009/4(1)/oj)

знання та виконання судових угод та автентичних документів, не впливаючи на право будь-якої сторони такої угоди чи документа оскаржувати угоду чи документ у судах держави-члена походження.

Положеннями Регламенту визначені випадки, в яких суд держави-члена може здійснювати додаткову юрисдикцію.

Для усунення, зокрема, ситуацій відмови у правосудді, цей Регламент передбачає *forum necessitatis*, що дозволяє суду держави-члена, у винятковому випадку, розглянути справу, тісно пов'язану з третьою державою. Така виняткова підстава може вважатися існуючою, коли провадження виявляється неможливим у відповідній третій державі, наприклад, через громадянську війну, або коли заявник не може обґрунтовано розпочати або вести провадження в цій державі. Однак юрисдикція, що ґрунтується на *forum necessitatis*, повинна здійснюватися лише тоді, коли спір має достатній зв'язок з державою-членом суду, який розглядає справу, наприклад, громадянство однієї зі сторін.

Додаткове правило юрисдикції передбачає, що, за винятком певних умов, провадження щодо зміни існуючого рішення про аліменти або про винесення нового рішення може бути подано боржником лише в державі, в якій кредитор мав звичайне місце проживання на момент винесення рішення та в якій він залишається звичайним місцем проживання. Для забезпечення належної симетрії між Гаазькою конвенцією 2007 року²¹⁷ та цим Регламентом це правило також повинно застосовуватися до рішень, винесених у третій державі, яка є стороною зазначеної Конвенції, оскільки ця

---

²¹⁷ Про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання: Конвенція ООН від від 23.11.2007 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_112#Text

Конвенція є чинною між цією державою та Співтовариством і охоплює ті самі зобов'язання щодо аліментів у цій державі та Співтоваристві.

Для підвищення правової визначеності, передбачуваності та автономії сторін цей Регламент повинен дозволити сторонам обирати компетентний суд за згодою на основі конкретних коліюючих факторів. Для захисту слабшої сторони такий вибір суду не повинен допускатися у випадку зобов'язань щодо сплати утримання дитини віком до 18 років.

Регламент застосовується між усіма державами-членами Європейського Союзу.

Європейський портал електронного правосуддя²¹⁸ надає інформацію щодо застосування Регламенту та зручний інструмент для заповнення форм. Європейська судова мережа у цивільних і комерційних справах розробила Посібник із використання Додатків до Регламенту про аліменти²¹⁹, який доступний 23 мовами.

У червні 2016 року Європейський Союз ухвалив **Регламент щодо майнових наслідків міжнародних зареєстрованих партнерств**²²⁰, який спрямований на те, щоб допомогти парам щоденно розпоряджатися своїм майном і розділити його у разі розірвання або смерті одного з членів пари. Регламент надає міжнародним зареєстрованим партнерствам юридичну визначеність і знижує витрати на судові розгляди, оскільки пари будуть чітко знати, які суди країни

---

²¹⁸ European E-Justice Portal URL: https://e-justice.europa.eu/home_en

²¹⁹ Guidance on the use of the Annexes under Regulation (EC) No 4/2009 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to maintenance obligations URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/8aa572b8-6eb3-11e8-9483-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-71665318>

²²⁰ Council Regulation (EU) 2016/1104 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of the property consequences of registered partnerships URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2016/1104/2016-07-08>

ЄС мають розглядати питання, що стосуються їхнього майна, і яке національне законодавство має застосовуватися для вирішення таких питань. Регламент також полегшує визнання та виконання рішень у справах власності, винесених в одній країні ЄС в іншій країні ЄС. Оскільки майно пари має бути розділене у разі смерті, Регламент полегшує застосування правил ЄС щодо транскордонного спадкування.

В цьому регламенті цікаве визначення підсудності:

1. Підсудність у разі смерті одного з партнерів (стаття 4)

Якщо суд держави-члена розглядає справу про правонаступництво зареєстрованого партнера відповідно до Регламенту (ЄС) № 650/2012, суди цієї держави мають юрисдикцію виносити рішення щодо майнових наслідків зареєстрованого партнерства, що виникають у зв'язку з цією справою про правонаступництво.

2. Юрисдикція у справах про розірвання або анулювання (Стаття 5)

Якщо суд держави-члена розглядає питання про розірвання або анулювання зареєстрованого партнерства, суди цієї держави мають юрисдикцію виносити рішення щодо майнових наслідків зареєстрованого партнерства, що виникають у зв'язку з цим випадком розірвання або анулювання, якщо партнери погоджуються з цим. Якщо угода, згадана в пункті 1 цієї статті, укладена до того, як суд звернеться до суду з питань майнових наслідків зареєстрованого партнерства, угода повинна відповідати статті 7.

3. Підсудність в інших справах (Стаття 6)

Якщо жоден суд держави-члена не має юрисдикції відповідно до статей 4 або 5 або у випадках, відмінних від тих, що передбачені в цих статтях, юрисдикцією щодо майнових наслідків зареєстрованого партнерства є суди держави-члена:

(а) на території якої партнери постійно проживають на момент звернення до суду, або, якщо це неможливо,

(б) на території якої партнери востаннє постійно проживали, якщо один із них все ще проживає там на момент звернення до суду, або, якщо це неможливо,

(с) на території якої відповідач постійно проживає на момент звернення до суду, або, якщо цього немає,

(д) спільного громадянства партнерів на момент розгляду справи в суді або, якщо цього немає,

(д) відповідно до законодавства якого було створено зареєстроване товариство.

Регламент № 650/2012 щодо юрисдикції, застосованого права, визнання та виконання рішень по питаннях спадкування та щодо створення Європейського сертифікату наслідування²²¹, регулює юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень і прийняття автентичних документів, спрямований на полегшення розгляду міжнародних спадкоємств для громадян.

Регламент застосовується в усіх державах-членах Європейського Союзу, за винятком Данії та Ірландії.

Застосовується до спадкоємства осіб, які померли 17 серпня 2015 року або після цієї дати, Регламент забезпечує узгодженість розгляду певного спадкоємства згідно з єдиним законом і єдиним органом, а також дозволить громадянам обирати закон країни їхнього громадянства для застосування до їхнього спадкоємства.

З огляду на зростаючу мобільність громадян та для забезпечення належного здійснення правосуддя в межах Європейського Союзу, а також для забезпечення існування справжнього фактора який пов'язаний між спадщиною та

---

²²¹ Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2012/650/oj>

державою-членом, в якій здійснюється юрисдикція. Регламент передбачає, що таким фактором для цілей визначення як юрисдикції, так і застосовного права має бути звичайне місце проживання померлого на момент смерті. Для визначення звичайного місця проживання орган, який займається спадщиною, повинен провести загальну оцінку обставин життя померлого протягом років, що передували його смерті, та на момент його смерті, враховуючи всі відповідні фактичні елементи, зокрема тривалість та регулярність перебування померлого у відповідній державі, а також умови та причини такого перебування. Звичайне місце проживання, визначене таким чином, повинно свідчити про тісний та стабільний зв'язок із відповідною державою, враховуючи конкретні цілі цього Регламенту. У деяких випадках визначення звичайного місця проживання померлого може виявитися складним. Такий випадок може виникнути, зокрема, коли померлий з професійних або економічних причин виїхав жити за кордон, щоб працювати там, іноді на тривалий час, але підтримував тісний та стабільний зв'язок зі своєю державою походження. У такому випадку померлий, залежно від обставин справи, може вважатися таким, що все ще має своє звичайне місце проживання у своїй державі походження, в якій знаходився центр інтересів його сім'ї та його соціального життя. Інші складні випадки можуть виникнути, коли померлий проживав у кількох державах по черзі або подорожував з однієї держави до іншої, не оселяючись назавжди в жодній з них. Якщо померлий був громадянином однієї з цих держав або мав усі свої основні активи в одній з цих держав, його громадянство або місце-знаходження цих активів може бути особливим фактором у загальній оцінці всіх фактичних обставин.

Щодо визначення права, що застосовується до спадкування, орган, що займається питаннями спадкування, може

у виняткових випадках – наприклад, коли померлий переїхав до держави свого звичайного місця проживання відносно недавно перед смертю, і всі обставини справи вказують на те, що він був явно тісніше пов’язаний з іншою державою – дійти висновку, що право, що застосовується до спадкування, має бути не правом держави звичайного місця проживання померлого, а радше правом держави, з якою померлий був явно тісніше пов’язаний. Однак цей явно найтісніший зв’язок не повинен використовуватися як додатковий «прив’язувальний» фактор, коли визначення звичайного місця проживання померлого на момент смерті виявляється складним.

Регламент також запроваджує Європейське свідоцтво про спадщину (ECS)²²², яке є документом, виданим органом, що займається питаннями спадщини, для використання спадкоємцями, спадкоємцями, виконавцями заповітів та адміністраторами спадщини для підтвердження свого статусу та здійснення своїх прав або повноважень в інших державах-членах без будь-якої спеціальної процедури.

9 грудня 2014 року Комісія прийняла імплементаційний регламент²²³, що встановлює форми, які будуть використовуватися згідно з Регламентом № 650/2012 щодо юрисдикції, застосованого права, визнання та виконання рішень по питаннях спадкування та щодо створення Європейського сертифікату наслідування.

У червні 2016 року Європейський Союз прийняв **Регламент Ради (ЄС) 2016/1103 від 24 червня 2016 року про**

---

²²² The Form of European certificate of succession URL: <https://e-justice.europa.eu/fileDownload.do?id=13233d9a-3e0a-480e-8d04-ced76a35480e>

²²³ Commission Implementing Regulation (EU) No 1329/2014 of 9 December 2014 establishing the Forms referred to in Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession URL: http://data.europa.eu/eli/reg_impl/2014/1329/2014-12-16

впровадження поглибленої співпраці у сфері юрисдикції, застосовного права та визнання та виконання рішень у справах режиму майна подружжя²²⁴ - за змістом цей Регламент щодо майнових режимів міжнародних шлюбів, спрямований на те, щоб допомогти парам полегшити щоденно управління своїм майном і можливість ділити його у разі розлучення або смерті одного з членів. Регламент прийнято за процедурою посиленої співпраці 18 країнами ЄС: Швецією, Бельгією, Грецією, Хорватією, Словенією, Іспанією, Францією, Португалією, Італією, Мальтою, Люксембургом, Німеччиною, Чехією, Нідерландами, Австрією, Болгарією, Фінляндією та Кіпром. Інші країни ЄС можуть будь-коли приєднатися до Регламенту (у такому випадку країна також повинна буде приєднатися до Регламенту щодо майнових наслідків зареєстрованих партнерств).

Регламент надає міжнародним шлюбом юридичну визначеність і знижує витрати на судові розгляди, оскільки пари знатимуть, які суди країни Європейського Союзу мають розглядати справи, що стосуються їхнього майна, і яке національне законодавство має застосовуватися для вирішення таких питань. Регламент також полегшує визнання та виконання рішень у справах власності, винесених в іншій країні ЄС. Оскільки майно подружжя має бути розділене у разі розлучення або смерті, Регламент полегшує застосування правил Європейського Союзу щодо транскордонних розлучень та спадкування.

Підсумовуючи зазначене в цьому розділі, слід зазначити, що питання вирішення транскордонних спорів в законодавстві Європейського Союзу достатньо врегульовані,

---

²²⁴ Council Regulation (EU) 2016/1103 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2016/1103/oj>

оскільки є такими що сприяють створенню спільного простору безпеки та правосуддя. Ключовими напрямками гармонізації цих норм є визначення юрисдикції судів, визнання та виконання судових рішень, а також уніфікація колізійних норм. Для забезпечення ефективного розгляду транскордонних спорів ЄС прийняв низку спеціальних нормативних актів.

Отже, система правового регулювання транскордонних спорів у Європейському Союзі спрямована на забезпечення правової визначеності, взаємної довіри між державами-членами, ефективного доступу до правосуддя та спрощення захисту прав фізичних і юридичних осіб у справах з міжнародним елементом.

Питання для самоперевірки

1. Які три ключові напрями гармонізації цивільного процесу в Європейському Союзі мають найбільше значення для вирішення транскордонних спорів?
2. У чому полягають основні переваги Європейського виконавчого листа порівняно з механізмом, передбаченим Регламентом Brussels I bis?
3. Як визначається поняття «транскордонна справа» відповідно до Регламенту № 1896/2006?
4. Які особливості визначення юрисдикції щодо споживчих спорів передбачає Регламент № 1896/2006?
5. Які основні механізми передачі судових та позасудових документів між державами-членами встановлює Регламент № 1393/2007?
6. Які види юрисдикції передбачає Регламент Brussels I bis (Регламент № 1215/2012)?
7. Що означає поняття «lis pendens»?
8. Які захисні заходи можуть визнаватися та виконуватися в інших державах-членах відповідно до Регламенту № 606/2013?

9. Які гарантії доступу до правосуддя у транскордонних справах передбачає Директива 2003/8/ЄС про правову допомогу?
10. Чи має бути забезпечене право дитини бути вислуханою у судовому провадженні згідно положень Регламенту Ради (ЄС) № 2019/1111?
11. Які основні правила визначення юрисдикції та застосовного права передбачає Регламент № 650/2012 щодо спадкування та Європейського свідоцтва про спадщину?
12. Чому принцип взаємної довіри між державами-членами є основою функціонування європейського простору правосуддя?
13. Яким чином право ЄС сприяє прискоренню вирішення транскордонних спорів порівняно з традиційними механізмами міжнародного співробітництва?
14. Які труднощі можуть виникати під час визначення звичайного місця проживання спадкодавця у міжнародних спадкових справах?
15. Як регулювання майнових наслідків міжнародних шлюбів та зареєстрованих партнерств сприяє правовій визначеності в ЄС?
16. Яке значення має створення Європейського свідоцтва про спадщину для громадян, які мають спадкові права в кількох державах-членах?

§ 5. Право на доступ до правосуддя в контексті європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод

5.1. Правова природа та зміст права на доступ до правосуддя у практиці ЄСПЛ та національній судовій практиці.

Право на доступ до правосуддя є одним із фундаментальних елементів принципу верховенства права та необхідною передумовою ефективного захисту прав і свобод людини. Без реальної можливості звернутися до суду, ініціювати розгляд справи та отримати обов'язкове для виконання рішення будь-які інші права залишаються декларативними, а діяльність самої судової системи може перетворитися лише на її симуляцію.

Саме тому важливо розуміти, що право на доступ до правосуддя, з одного боку, є особливою формою юридичних гарантій інших суб'єктивних прав і свобод, а з іншого – самостійним різновидом суб'єктивного права, що також потребує чіткої правової регламентації та ефективних правових гарантій його реалізації.

Проблема визначення природи та змісту права на доступ до правосуддя значною мірою ускладнюється тим, що як у міжнародно-правових актах, так і у національному законодавстві України відсутнє визначення цього права, внаслідок чого і у наукових колах тривають активні дискусії щодо його поняття та сутності.

Наприклад, О.М. Овчаренко у своїй монографії «Доступність правосуддя та гарантії його реалізації» розглядає доступність правосуддя в якості одного із принципів права, що визначає засади як організації, так і діяльності судової влади²²⁵. Деякі інші автори розглядають доступ до правосуддя як стан функціонування судової системи, що надає особі вільну можливість звернутися до суду за захистом

---

²²⁵ Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. Харків: Право, 2008. С. 27-28.

свого порушеного права та отримати його захист²²⁶. Також право на доступ до правосуддя нерідко розглядається не лише як право особи звернутися до суду у випадку порушення свого права, а й гарантовану законом можливість отримати вирішення юридичного спору на основі офіційно визнаних принципів справедливості²²⁷.

Для європейської юридичної науки притаманне акцентування уваги саме на праві людини та її реальних можливостях отримати ефективний судовий захист, а також на перешкодах, що стоять на цьому шляху, що можуть обумовлюватися як недоліками процесуального законодавства, так і фактичними спроможностями сторін²²⁸.

У найбільш загальному вигляді право на доступ до правосуддя можна визначити як право та реальну спроможність особи звернутися у встановленому законом порядку до суду за захистом свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права та за результатами розгляду справи отримати справедливе та ефективне судове рішення, що буде належним чином виконане в порядку, визначеному законом.

За своєю природою право на доступ до правосуддя характеризується певними характеристиками, що зумовлюють його особливе місце в системі прав і свобод людини.

По-перше, право на доступ до правосуддя має конституційно-правову природу, оскільки є одним із складових конституційно-правового статусу індивіда та визначає правовідносин між індивідом та державою. В історичному ас-

---

²²⁶ Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2006. 209 с.

²²⁷ Доступ до правосуддя як елемент правовладдя у сучасній демократичній державі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Ужгород, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 83: частина 1. С. 60-64.

²²⁸ Козакевич О. М. Генезис ідеї права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 22

пекті варто зауважити що в середньовічному праві континентальної Європи лише особисто вільні особи (дворяни, духовенство та міщани) мали формальне право звернутися до суду за захистом, тоді як феодално залежне населення у більшості випадків таким правом не наділялося.

По-друге, право на доступ до правосуддя має процесуально-правовий зміст, оскільки саме нормами процесуального законодавства визначаються ключові компоненти цього права, а саме, обсяг процесуальної правосуб'єктності особи, регламентуються правила підсудності, що визначають, до якого саме органу судової влади має звертатися особа у конкретному випадку, а також визначаються строки такого звернення та вимоги до форми заяви, з якою особа звертається до суду за захистом свого порушеного права.

І по-третє, право на доступ до правосуддя ґрунтується на системі інституційно-правових гарантій, оскільки саме на державу покладається відповідальність за створення розгалуженої системи судових установ, забезпечення їх ефективної діяльності, формування системи правничої допомоги, у тому числі безоплатної, тощо.

В Україні нормативну основу права на доступ до правосуддя складають статті 8 та 55 Конституції України²²⁹, ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод²³⁰.

Стаття 8 Конституції України проголошує, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту

---

²²⁹ Конституція України від 28.06.1996 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4191>.

²³⁰ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n328.

конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Відповідно до ст. 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Формально текст ст. 8 Конституції України не закріплює права на доступ до правосуддя як суб'єктивне право людини і громадянина, а лише гарантує можливість звернення до суду безпосередньо на підставі норм Конституції, обмежуючи таку гарантію виключно випадками захисту конституційних прав і свобод. Так само і ст. 55 Конституції України право на звернення до суду обмежує, на перший погляд, виключно сферою оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Однак таке обмежувальне тлумачення конституційних норм безпосередньо суперечило б як доктринальному розумінню права на доступ до правосуддя, так і усталеній судовій практиці, що ґрунтується на системному тлумаченні вітчизняними судами норм Конституції України, Європейської конвенції з прав людини та актів процесуального законодавства.

Наприклад, Велика Палата Верховного Суду, розкриваючи зміст права на доступ до правосуддя, у постанові від 22.05.2024 у справі № 227/2301/21 вказала таке: «6.3. Право

на доступ до правосуддя є одним з основоположних прав людини. Його визначено статтею 6 Конвенції, яка ратифікована Україною.

6.4. Доступом до правосуддя згідно зі стандартами ЄСПЛ вважають здатність особи безперешкодно отримати судовий захист як доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права.

6.5. Вирішуючи питання наявності в особи (учасника справи), яка не оскаржувала судові рішення першої інстанції в апеляційному порядку, подавати касаційну скаргу на таке рішення, Велика Палата Верховного Суду виходить з такого.

6.6. Відповідно до статті 17 ЦПК України учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення. Не допускається касаційне оскарження судового рішення суду першої інстанції без його перегляду в апеляційному порядку.

6.7. Згідно з практикою ЄСПЛ право на суд, одним із аспектів якого є право доступу до суду, не абсолютне; воно може бути обмеженим, особливо щодо умов прийнятності скарги. Водночас право доступу до суду не може бути обмежено так, що буде порушена сама його сутність. Ці обмеження повинні мати легітимну мету та має бути досягнута пропорційність між використаними засобами та досягнутими цілями (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «Мельник проти України» (*Melnyk v. Ukraine*) від 28 березня 2006 року, заява № 23436/03, § 22)»²³¹.

---

²³¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.05.2024 у справі № 227/2301/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119493878>.

У цьому контексті цікаво відзначити, що навіть Велика Палата Верховного Суду, вказуючи, що «право на доступ до правосуддя є одним з основоположних прав людини. Його визначено статтею 6 Конвенції, яка ратифікована Україною» не зовсім коректно посилається на ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, оскільки ця стаття Конвенції, так само як ст. 8 Конституції України, чіткого формулювання про право на доступ до правосуддя не містить.

Так, відповідно до частини першої ст. 8 Європейської конвенції з прав людини кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

Право на доступ до правосуддя (суду) як складова частина більш широкого права на справедливий суд було вперше зафіксовано у рішенні Європейського суду з прав людини (далі за текстом – ЄСПЛ) від 21.02.1975 у справі *Голдер проти Сполученого Королівства* (заява № 4451/70)²³².

---

²³² European Court of Human Rights. Case of Golder v. the United Kingdom (Application no. 4451/70). Judgment of 21 February 1975. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>.

За обставинами справи Пан Сідней Елмер Голдер, громадянин Великобританії, народився 1923 р. Коли він відбував ув'язнення у в'язниці Паркхерст на острові Уайт, там 24 жовтня 1969 р. сталися заворушення. Наступного дня поранений при подоланні заворушень офіцер тюремної служби дав свідчення, в яких впізнав одного з нападників: «Це був ув'язнений, якого я знаю в обличчя, думаю, його звуть Голдер». Разом з іншими підозрюваними пан Голдер був тимчасово поміщений в окрему частину тюремної будівлі. Він був допитаний офіцерами поліції, які 30 жовтня 1969 р. попередили його, що зібрані факти будуть використані для вирішення питання про порушення проти нього судового переслідування за напад. Однак 5 листопада 1969 р. офіцер тюремної служби вніс уточнення до своїх первісних свідчень, заявивши, що він не впевнений, що на нього напав саме пан Голдер. Через два дні інший офіцер тюремної адміністрації направив рапорт про те, що пан Голдер під час заворушень перебував деякий час поряд з ним, не беручи в них участі. Цього ж дня пана Голдера повернули у звичайну камеру. Проти нього не було висунуто жодних звинувачень. 20 березня 1970 р., побоюючись, що початкові свідчення можуть негативно позначитися на його долі, пан Голдер звернувся до Міністерства внутрішніх справ, як того вимагали Тюремні правила 1964 р., з проханням дозволити йому отримати консультацію адвоката про можливість пред'явити відповідному співробітнику в'язниці цивільний позов. Його клопотання було відхилено 6 квітня 1970 року. Пан Голдер був умовно достроково звільнений 12 липня 1972 р.

Ключовим питанням, що постало перед Судом під час розгляду цієї справи, було встановлено, чи поширюється право на справедливий суд, як воно закріплено пункт 1 статті 6 Європейської конвенції з прав людини, на процедури ініціювання судового розгляду (власне доступ до суду)

чи лише на справи, які вже є предметом судового розгляду. Зрештою, ЄСПЛ сформував висновок, який і започаткував поняття права на доступ до суду (правосуддя), вказавши, що було б немисливо, щоб п. 1 статті 6 Конвенції містив би докладний опис наданих сторонам процесуальних гарантій у цивільних справах і не захищав би насамперед того, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями – доступу до суду. Такі характеристики процесу, як справедливість, публічність, динамізм, позбавляються сенсу, якщо немає судового розгляду.

При цьому Суд зазначив, що право доступу до правосуддя є одним з невід’ємних складових права, гарантованого статтею 6 Конвенції та забезпечує кожній людині право на розгляд у суді будь-якої суперечки, яка стосується її цивільних прав та обов’язків. Вона визнає «право на суд», де право доступу, що розуміється як можливість ініціювати судове провадження у цивільних справах, становить лише один із аспектів права на справедливий суд.

Важливо відзначити, що ЄСПЛ, визначаючи право на доступ до правосуддя в якості елемента права на справедливий суд, мотивував своє рішення застосуванням принципу верховенства права, закріпленого як у Статуті Ради Європи, так і в конституційному праві та процесуальному законодавстві держав-учасниць. Саме тому в країнах, зокрема і в Україні, чії конституції не містять текстуального закріплення самостійного права на доступ до правосуддя, таке право слід вважати конституційним як таке, що впливає із принципу верховенства права та має вищу юридичну силу порівняно з нормами процесуального законодавства.

Першим правовим актом загальноєвропейського рівня, що формально закріпив поняття права на доступ до правосуддя, стала Хартія Європейського Союзу про основоположні права від 07.12.2000, стаття 47 «Право на ефектив-

ний засіб правового захисту та на справедливий судовий розгляд» якої визначає, що кожна людина, чії права та свободи, гарантовані законодавством Європейського Союзу, порушені, має право на ефективний засіб правового захисту перед судом відповідно до умов, встановлених цією статтею. Кожна людина має право на справедливий та відкритий судовий розгляд у відповідні терміни незалежним і неупередженим судом, раніше створеним законом. Кожен має мати можливість отримати пораду, захист та представництво. Правнича допомога надається тим, кому не вистачає ресурсів, оскільки така допомога необхідна для забезпечення ефективного доступу до правосуддя²³³.

Як бачимо, Хартія основних прав Європейського Союзу, укладена через півсторіччя після Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, уже не тільки оперує поняттям доступу до правосуддя, а й акцентує увагу на процесуальних та інституційних основах права на доступ до правосуддя – а саме на можливості отримати належну правничу допомогу, у тому числі для тих, хто не має належних ресурсів для її оплати.

Зобов'язання держав щодо забезпечення права на доступ до правосуддя, аналогічно до інших прав і свобод, закріплених Європейською конвенцією з прав людини, поділяються на негативні та позитивні.

Негативні зобов'язання держави полягають у покладенні на неї обов'язку не створювати перешкод особі для доступу до правосуддя. У більшості випадків, що були предметом розгляду ЄСПЛ, такі перешкоди створювалися державами не цілеспрямовано, а виникали внаслідок неточності, колізій чи прогалин у національному процесуальному законодавстві.

---

²³³ The Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01). URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.

У свою чергу, позитивні зобов'язання держави передбачають здійснення нею необхідних заходів, у першу чергу інституційних, спрямованих на формування належних умов для ефективної реалізації доступу до правосуддя, зокрема, доступності самих судових установ, правничої допомоги, у тому числі безкоштовної, впровадження у процесуальну діяльність сучасних інформаційно-комунікаційних систем тощо.

В Україні, так само як і в інших державах-членах Ради Європи, основними перешкодами для реалізації права на доступ до правосуддя, найчастіше стають проблеми, пов'язані із посиленістю судових витрат, доступністю правничої допомоги, доступності процедур оскарження судових рішень та тривалістю процедур судового розгляду. Найбільш складними для вирішення проблем ефективності доступу до правосуддя є випадки, коли перешкоди для реалізації права доступу до правосуддя зумовлені не тільки недоліками процесуального законодавства, а й фактичним матеріальним становищем особи, внаслідок якого вона позбавлена можливості сплатити визначений законом судовий збір за подання до суду заяви, скарги чи клопотання, або найняти професійного адвоката для захисту своїх порушених прав у суді.

Починаючи від ключового рішення від 21.02.1975 у справі *Голдер проти Сполученого Королівства* (заява № 4451/70), Європейський суд з прав людини напрацював систему правових позицій щодо забезпечення реалізації права на доступ до правосуддя, імплементація яких на національному рівні не тільки підвищує ефективність національних механізмів захисту прав і свобод людини, але й сприяє гармонізації процесуального законодавства держав-членів Ради Європи.

5.2. Посильність судових витрат як елемент права на доступ до правосуддя

Закріплення державою у національному законодавстві судових витрат, як правило судового збору, які має сплатити сторона, що звертається до суду із заявою про захист порушеного права, переслідує декілька цілей.

По-перше, за рахунок сум сплаченого судового збору мають покриватися витрати державного бюджету на утримання органів судової влади, зокрема, на утримання приміщень судів, оплату комунальних послуг, придбання та експлуатацію оргтехніки і витратних матеріалів, оплату праці суддівського корпусу тощо.

По-друге, запровадження судового збору у відчутному для сторони розмірі покликане утримати недобросовісного учасника судового провадження від подання завідомо безпідставної заяви (позову, апеляційної чи касаційної скарги) або ініціювання явно сутяжницького судового процесу.

В Україні у 2012 році у зв'язку із прийняттям Закону України «Про судовий збір»²³⁴ державне мито, що сплачувалося за подання до суду клопотань, заяв та скарг, було замінене судовим збором, при цьому ставки судового збору були істотно підвищені порівняно з попередніми ставками державного мита. Внаслідок цього кількість поданих до суду позовних заяв зменшилася на 30 %²³⁵.

Ці показники беззаперечно свідчать, що запровадження судового збору та визначення його розміру є дієвим інструментом правової політики держави, від справедливості та ефективності якого залежить баланс між забезпеченням права особи на доступ до правосуддя та попередженням ініціювання завідомо сутяжницьких судових процесів.

---

²³⁴ Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text>.

²³⁵ Господарський суд Волинської області. Судовий збір в контексті доступу до правосуддя. URL: <https://vl.arbitr.gov.ua/sud5004/pres-centr/publications/399520>.

В Україні механізм сплати судового збору за подання до суду заяв, клопотань та скарг має комплексний характер, що поєднує норми процесуального, фінансового та бюджетного права.

Частиною 1 статті 3 Закону України «Про судовий збір» встановлено, що судовий збір справляється за подання до суду позовної заяви та іншої заяви, передбаченої процесуальним законодавством та Кодексом України з процедур банкрутства; за подання до суду апеляційної і касаційної скарг на судові рішення, заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, заяви про скасування рішення третейського суду, заяви про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду та заяви про перегляд судових рішень Верховним Судом; за видачу судами документів; у разі ухвалення судового рішення, передбаченого цим Законом.

Нормами галузевого процесуального законодавства визначається, подання яких саме заяв, клопотань та скарг оплачується судовим збором. Наприклад, положення Цивільного процесуального кодексу України встановлюють, що документи, які підтверджують сплату судового збору або наявність підстав для звільнення від його сплати, додаються до позовної заяви (ст. 177 ЦПК України), заяви про видачу судового наказу (ст. 164 ЦПК України), апеляційної (ст. 356 ЦПК України) та касаційної скарг (ст. 397 ЦПК України) на судові рішення, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами (ст. 426 ЦПК України)²³⁶ тощо. Аналогічні норми містяться у Кодексі адміністративного судочинства України, Господарському процесуальному кодексі України та Кодексі України з процедур банкрутства.

---

²³⁶ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

Розмір ставок судового збору визначається статтею 4 Закону України «Про судовий збір» у відповідному розмірі від прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня календарного року, в якому відповідна заява або скарга подається до суду, – у відсотковому співвідношенні до ціни позову та у фіксованому розмірі.

Визначення ставки судового збору в залежності від від прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня календарного року дозволяє щорічно оновлювати розмір судового збору без прийняття змін до процесуального законодавства, що сприяє як підвищенню рівня фінансування органів державної влади, так і дисциплінує учасників судових проваджень.

У той же час, не можна виключати ситуацій, коли надмірно висока ставка судового збору може створити істотні, а подекуди – і непереборні перешкоди у реалізації права особи на доступ до правосуддя.

На національному рівні питання звільнення відстрочення або розстрочення сплати судового збору визначаються Законом України «Про судовий збір», відповідно до частини 1 статті 8 якого 1 суд, враховуючи майновий стан сторони, може своєю ухвалою за її клопотанням відстрочити або розстрочити сплату судового збору на певний строк, але не довше ніж до ухвалення судового рішення у справі, за таких умов:

1) розмір судового збору перевищує 5 відсотків розміру річного доходу за попередній календарний рік фізичної особи, яка подає позовну заяву, іншу заяву, скаргу, апеляційну чи касаційну скаргу; або

2) особами, які подають позовну заяву, іншу заяву, скаргу, апеляційну чи касаційну скаргу, є:

а) військовослужбовці;

б) батьки, які мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю, якщо інший з батьків ухиляється від сплати аліментів;

в) одинокі матері (батьки), які мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю;

г) члени малозабезпеченої чи багатодітної сім'ї;

г) особа, яка діє в інтересах малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена; або

3) предметом позову є захист соціальних, трудових, сімейних, житлових прав, відшкодування шкоди здоров'ю; або

4) заявником (позивачем) у межах справи про банкрутство (неплатоспроможність) є юридична або фізична особа, у тому числі фізична особа – підприємець, яка перебуває у судових процедурах розпорядження майном, санації або реструктуризації боргів, за клопотанням арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, керуючого реструктуризацією) або боржника.

При цьому відповідно до частин 2 та 3 статті 8 Закону України «Про судовий збір» суд може зменшити розмір судового збору або звільнити від його сплати на підставі, зазначеній у частині першій цієї статті. При визначенні майнового стану особи для цілей цієї статті суд може враховувати інформацію про розмір доходів за попередній календарний рік, перебування на утриманні непрацездатних членів сім'ї, наявність у власності нерухомого, рухомого майна та/або іншого цінного майна, а також інші обставини, які мають значення для оцінки майнового стану особи.

Зазначена вище редакція статті 8 Закону України «Про судовий збір» створює дві потенційні перешкоди у реалізації права на доступ до правосуддя внаслідок непосильності суми судового збору для сторони, яка звертається до суду за захистом порушеного права.

По-перше, за наявності підстав, визначених частиною 1 статті 8 Закону України «Про судовий збір», суд, до якого подається відповідна заява, скарга чи клопотання, має право, а не обов'язок ухвалити рішення про звільнення від сплати судового збору. Тобто в даному випадку, можливість реалізацією особою права на доступ до правосуддя повністю залежить від розсуду суду, який за певних умов може перетворитися і на судову сваволю.

А по-друге, дослівне тлумачення статті 8 Закону України «Про судовий збір» дозволяє зробити висновок, що звільнення від сплати судового збору, його відстрочення чи розстрочення можливе винятково за наявності визначених цією статтею підстав, що не допускає жодного розширювального тлумачення. Наприклад, Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у постанові від 06.11.2023 у справі № 225/2213/20 вказав, що «правовими нормами Закону України «Про судовий збір» встановлено чіткий і вичерпний перелік умов, а також суб'єктних та предметних критеріїв, за наявності яких, з огляду на майновий стан сторони, суд може, зокрема, звільнити від сплати судового збору»²³⁷.

Слід відзначити, що суди нижчих інстанцій іноді відступають від подібних висновків Верховного Суду та ухваляють рішення про звільнення від сплати судового збору, його зменшення, відстрочення чи розстрочення і з інших підстав, прямо не передбачених Законом України «Про судовий збір».

Так наприклад, у справі № 712/7743/15-ц скаргниця звернулася до Черкаського апеляційного суду із клопотанням про зменшення суми судового збору за подання апеляційної скарги на ухвалу суду першої інстанції з підстав, не

---

²³⁷ Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 06.11.2023 у справі № 225/2213/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114848830>.

передбачених статтею 8 Закону України «Про судовий збір».

При цьому скаргниця, посилаючись на рішення ЄСПЛ у справі «Креуз проти Польщі» (рішення від 19.06.2001 за заявою 28249/95) та «Мірагаль Есколано» та інші проти Іспанії (рішення від 13.01.2000 за заявою 38366/97), обґрунтовувала свою позицію тим, що у випадку, коли повноважний суд дійде висновку, що сума судового збору є надмірною для заявника, з метою забезпечення реалізації права на справедливий суд, гарантованого ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції, суд наділений правом прийняти рішення про звільнення, відстрочення, розстрочення чи зменшення суми сплачуваного судового збору з підстав, які такий суд визнає поважними та істотними для справи, а не тільки з підстав, імперативно закріплених ст. 8 Закону України «Про судовий збір».

Зрештою, така позиція скаргниці була взята до уваги судом апеляційної інстанції, який зменшив суму судового збору за подання апеляційної скарги та відкрив провадження у справі²³⁸. У цій справі скаргниці вдалося реалізувати своє право на доступ до правосуддя в супереччю прямому припису статті 8 Закону України «Про судовий збір» та правовим висновкам Верховного Суду саме завдяки посиланням на рішення ЄСПЛ та Європейську конвенцію про захист прав людини. Проте, подібні рішення являють собою скоріше виняток, ніж загальне правило, притаманне вітчизняній судовій системі.

Рішення ЄСПЛ у справі «Креуз проти Польщі» (рішення від 19.06.2001 за заявою 28249/95) та «Мірагаль Есколано» та інші проти Іспанії (рішення від 13.01.2000 за за-

---

²³⁸ Ухвала Черкаського апеляційного суду від 13.08.2025 у справі № 712/7743/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129520497>.

явою 38366/97) дійсно є ключовими прецедентами у питаннях забезпечення доступу до правосуддя у контексті посиленості судових витрат.

За обставинами справи Заявник, Генрік Кройц (Креуз за транслітерацією, що традиційно використовується у рішеннях українських судів), має подвійне громадянство Польщі та Австрії. Він проживає в Австрії. 9 травня 1994 року заявник звернувся у регіональний суд м. Плок з позовом до муніципалітету м. Плок, вимагаючи відшкодування збитків, завданих йому відмовою відповідача ухвалити рішення про дозвіл на будівництво мийки автомобілів. Заявник стверджував, що затримка з будівництвом через відсутність дозволу спричинила йому та його партнерам по бізнесу майнові збитки. Відповідно до національного законодавства Польщі, позивач, звертаючись із позовом до суду першої інстанції або оскаржуючи рішення в порядку апеляційного провадження, зобов'язаний сплатити судові витрати, які зазвичай становлять 6-8 відсотків від ціни позову. Органи державної влади та місцевого самоврядування звільнені від цього обов'язку. Заявник звернувся до суду із клопотанням про звільнення його від обов'язку сплати судових витрат, мотивуючи це тим, що він є безробітним, а також тим, що всі його заощадження були інвестовані у проєкт будівництва мийки для автомобілів. Заявнику було відмовлено у задоволенні цього клопотання, хоча загальну суму судових витрат було зменшено. У кінцевому підсумку п. Кройц без зобов'язаний сплатити 100 000 000 старих польських злотих, що приблизно дорівнює середньому річному заробітку у Польщі на момент подання позову. Проведення у справі заявника було припинено регіональним судом м. Плок у зв'язку із несплатою останнім належної суми судових витрат.

Пан Креуз, не маючи достатніх коштів, не сплатив судового збору, внаслідок чого його справа так і не була розглянута по суті.

Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ сформулював висновок про те, самі по собі вимоги про сплату судових витрат у цивільному процесі не можуть розглядатися як такі, що у принципі суперечать ч. 1 ст. 6 Конвенції. Суд наголосив, що вказане конвенційне положення не може тлумачитися як таке, котре надає право на отримання безкоштовної юридичної допомоги від держави у процесі вирішення цивільної справи чи право на «безкоштовний» цивільний процес. Далі Суд акцентував увагу і на тому, що розмір судових витрат за обставин конкретної справи слід оцінювати з урахуванням можливості заявника сплатити таку суму та зважаючи на стадію провадження у справі, коли у заявника виник обов'язок по сплаті цих витрат. Саме ці обставини є істотними при вирішенні питання про те, чи було порушено право особи на доступ до суду.

З цього приводу Суд відзначив, що хоча остаточна сума судових витрат і була істотно зменшена порівняно з їх попереднім розміром, вона все ж таки дорівнювала середній річній заробітній платі у Польщі, що, ясна річ, було досить обтяжливо для пересічного позивача. Крім того, висновки національних судів щодо фінансових можливостей заявника ґрунтувалися радше на гіпотетичних можливостях його перспективних доходів аніж на реальних фактах, що на них посилався заявник. Національні суди також відмовилися взяти до уваги аргумент п. Кройца про те, що він не в змозі сплатити судові витрати, без отримання і вивчення будь-яких доказів, котрі б спростовували факти, наведені ним у його фінансовій декларації. Таким чином, національні суди дійшли висновку про фінансовий стан заявника без належного врахування представлених ним матеріалів.

Суд також зауважив, що, відповідно до національного законодавства Польщі, звільнення від сплати судових витрат може бути у будь-який час скасоване судом у разі зниження підстав для надання такого звільнення. Тому, навіть звільнивши заявника від обов'язку сплати судових витрат на початковій стадії розгляду справи, у судових органів залишалась можливість змінити своє рішення, якщо б виявилось, що фінансове становище заявника покращилося.

Суд дійшов висновку про те, що національні суди не спромоглися забезпечити належний баланс між інтересами держави щодо отримання судових витрат, з одного боку, і правом заявника на розгляд його справи у судовому порядку – з іншого. Розмір судових витрат, що їх мав сплатити заявник, був надмірним і призвів до неможливості розгляду справи п. Кройца судом, а це, на думку Суду, порушує саму сутність права на доступ до суду. Отже, мало місце порушення ч. 1 ст. 6 Конвенції²³⁹.

Слід, однак розуміти, що ні Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, ні практика ЄСПЛ не гарантують звільнення від сплати судового збору за будь-яких умов, а тим більше на дозволяють різноманітні зловживання процесуальними правами чи сутяжництво.

Так, у справі «Гаррісон Маккі проти Угорщини» заявник, якого представляв адвокат, розпочав цивільне провадження проти прокурора, стверджуючи, що лист, надісланий у ході кримінального провадження, містив щодо нього неправдиві відомості. Будапештський регіональний суд погодився, що його право на добре ім'я було порушено, проте відхилив його вимогу про відшкодування, заявивши, що

---

²³⁹ Європейський суд з прав людини. Рішення від 19.06.2001 у справі «Кройц проти Польщі» (Kreuz v. Poland 28249/95). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-125771>.

вона була надмірною і що він не навів доказів того, що зазнав фактичної шкоди. Заявника було зобов'язано сплатити судовий збір у розмірі близько €2,900. Заявник подав апеляцію до Будапештського апеляційного суду, який підтримав рішення суду першої інстанції в частині сплати заявником судового збору, сума якого розраховується як відсоток від відхиленої частини його позовних вимог²⁴⁰.

Ухвалюючи рішення у цій справі, ЄСПЛ вказав, на те, що він на бачить підстав сумніватися в тому, що заявник за допомогою свого адвоката міг би визначити, що було б «розумною» вимогою у його справі, а отже, і суму судових зборів, що підлягають сплаті у разі невдалого позову. У цьому відношенні Суд наголосив, що заявники, які навмисно завищують вартість своїх позовних вимог про компенсацію, не можуть бути повністю звільнені від сплати судових зборів або від вимоги сплатити розумний внесок у покриття витрат на провадження. Крім того, Суд вказав, Суд зазначає, що в угорському законодавстві існували різні процесуальні рішення, спрямовані на уникнення надмірного навантаження на сторін судового розгляду, включаючи верхню межу в 900 000 форинтів у провадженнях першої та другої інстанцій та 2 500 000 форинтів у провадженнях щодо перегляду. Крім того, сторони судового розгляду, які не могли сплатити судові витрати через свій дохід або фінансове становище, мали право на повне або часткове звільнення від сплати судових витрат. Вищенаведені міркування привели Суд до висновку, що стягнення судових зборів є метою, сумісною з належним здійсненням правосуддя, і що національне законодавство та судові процеси забезпечують належні гарантії, щоб не створювати непропорційного фінансового тягаря для добросовісних позивачів. Таким чином, не можна вважати, що заявник був надмірно обмежений у своєму

---

²⁴⁰ Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя: Агенція Європейського Союзу з основних прав і Рада Європи, 2016. С. 118-119.

праві на доступ до суду, отже, порушення статті 6 § 1 Конвенції не було²⁴¹.

5.3. Доступність професійної правничої допомоги як умова реалізації права на доступ до правосуддя

Право на правничу допомогу є одним із ключових елементів справедливого судового розгляду та важливою передумовою забезпечення реального, а не декларативного доступу до правосуддя. Складність сучасного законодавства, формалізованість судових процедур та необхідність належного представництва інтересів у суді зумовлюють об'єктивну потребу у кваліфікованій правничій підтримці.

Право на правничу допомогу традиційно розглядається як гарантована державою можливість особи отримати професійну юридичну підтримку з метою захисту своїх прав, свобод та інтересів. Це право включає широкий спектр форм юридичної допомоги: консультування, складання процесуальних документів, представництво інтересів у суді, захист у кримінальному провадженні тощо. Саме тому юридична регламентація права на правничу допомогу в Україні виведена на найвищий конституційний рівень.

Відповідно до статті 59 Конституції України кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. При цьому статтею 131² Конституції України встановлено, що для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Незалежність адвокатури гарантується. Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом. Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також

---

²⁴¹ European Court of Human Rights. Case of Harrison Mckee v. Hungary (Application no. 22840/07). Judgment of 13 October 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144350>.

захист від кримінального обвинувачення. Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Як бачимо, Конституція України гарантує надання безоплатної правничої допомоги не в усіх без винятку випадках, а лише у випадках, визначених законом. Базовим законодавчим актом, що регулює надання такої допомоги є Закон України «Про безоплатну правничу допомогу»²⁴².

Відповідно до статті 13 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» безоплатна вторинна правнича допомога є вищою державною гарантією, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя, та включає такі види правничих послуг: 1) захист; 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 3) складення документів процесуального характеру.

Статтею 15 цього Закону визначено, що Суб'єктами надання безоплатної вторинної правничої допомоги в Україні є центри з надання безоплатної правничої допомоги; та адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу.

Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» встановлено широкий перелік осіб, доступ до правосуддя яких може бути забезпечено шляхом надання безоплатної правничої допомоги, при чому цей перелік активно розширюється внаслідок появи в українському суспільстві

---

²⁴² Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n17>.

нових категорій громадян, які постраждали внаслідок російської агресії та потребують розширеного правового захисту.

Так, відповідно до частини 1 статті 14 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» право на отримання безоплатної вторинної правничої допомоги мають такі категорії фізичних осіб:

1) повнолітні особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід, розрахований відповідно до методики, затвердженої Міністерством юстиції України, не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, а також особи з інвалідністю, які отримують пенсію або державну соціальну допомогу відповідно до законів України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» і «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю», у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для працездатної особи, – на всі види правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 цього Закону;

2) діти – на всі види правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 цього Закону;

3) особи, до яких застосовано адміністративне затримання, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 частини другої статті 13 цього Закону;

4) особи, до яких застосовано адміністративний арешт, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 частини другої статті 13 цього Закону;

5) особи, які відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України вважаються затриманими, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, а також на правничі послуги,

передбачені пунктом 2 частини другої статті 13 цього Закону, у разі якщо такі особи є заявниками, визнані потерпілими або є свідками в іншому кримінальному провадженні, у зв'язку з незаконністю такого затримання, у разі порушення прав затриманої особи, застосування насильства, катувань, інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження під час затримання, до завершення відповідних проваджень;

6) особи, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, а також на правничі послуги, передбачені пунктом 2 частини другої статті 13 цього Закону, у разі застосування до таких осіб насильства, катувань, інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження під час перебування під вартою;

7) особи, у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України залучається захисник для здійснення захисту за призначенням, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, а також на правничі послуги, передбачені пунктом 2 частини другої статті 13 цього Закону, у разі застосування до таких осіб насильства, катувань, інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження;

8) особи, у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України залучається захисник для проведення окремої процесуальної дії, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 частини другої статті 13 цього Закону;

9) особи, засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, тримання

в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі, – на всі види правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 цього Закону;

10) особи, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з моменту подання особою заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового або тимчасового захисту в Україні, до прийняття остаточного рішення за заявою;

11) іноземці та особи без громадянства, затримані з метою ідентифікації та забезпечення примусового видворення, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з моменту затримання;

12) особи, які звернулися із заявою про визнання особою без громадянства, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з дня подання особою заяви про визнання особою без громадянства до прийняття остаточного рішення за заявою, а також під час оскарження відмови про визнання особою без громадянства, отримання дозволу на імміграцію, оформлення посвідки на тимчасове чи постійне проживання;

13) особи, які не мають документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею таких документів;

14) внутрішньо переміщені особи – на всі види правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 цього Закону;

15) особи, які звернулися із заявою про взяття їх на облік як внутрішньо переміщених осіб, – на правничі послуги,

передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з питань, що пов'язані з оскарженням рішення про відмову в отриманні довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, до моменту отримання зазначеної довідки або з питань, пов'язаних із встановленням фактів, що мають юридичне значення стосовно таких осіб;

16) громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території або на території територіальних громад, що розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з питань, пов'язаних із захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб (у тому числі про відшкодування шкоди, завданої внаслідок обмеження у здійсненні права власності на нерухоме майно або його знищення, пошкодження) у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації та тимчасовою окупацією території України;

17) ветерани війни та члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, члени сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України, особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, – на всі види правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 цього Закону;

18) особи, які перебувають під юрисдикцією України і звернулися для отримання статусу особи, на яку поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з питань, що пов'язані з отриманням такого статусу;

19) особи, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, та особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань, – на всі види правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 цього Закону;

20) особи, реабілітовані відповідно до законодавства України, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з питань, що пов'язані з реабілітацією;

21) особи, які постраждали від торгівлі людьми, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з питань, пов'язаних із захистом їхніх прав, визначених Законом України «Про протидію торгівлі людьми»;

22) особи, які постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з питань, пов'язаних із захистом їхніх прав, визначених законами України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» і «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»;

23) потерпілі від кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості, катування або жорстокого поводження під час воєнних дій чи збройного конфлікту – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом вчинення таких кримінальних правопорушень;

24) особи, стосовно яких суд розглядає справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною; поновлення цивільної дієздатності недієздатних фізичних осіб та фізичних осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, звільнення від повноважень опікунів чи піклувальників таких осіб, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, протягом розгляду справи в суді;

25) особи, стосовно яких суд розглядає справи про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку або

примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, протягом розгляду справи в суді;

26) викривачі у зв'язку з повідомленням ними інформації про корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення – на всі види правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 цього Закону, з питань, пов'язаних із захистом їхніх прав у зв'язку з таким повідомленням;

27) особи, які повідомили про активи, зазначені у пунктах 1, 1-1 частини першої статті 4 Закону України «Про санкції», – на всі види правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 цього Закону, з питань, пов'язаних із захистом їхніх прав у зв'язку з таким повідомленням;

28) особи, стосовно яких згідно із Законом України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, – на всі види правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 цього Закону, на час позбавлення особистої свободи та після звільнення у зв'язку із захистом прав і законних інтересів, порушених через позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України;

28-1) близькі родичі та члени сім'ї особи, зниклої безвісти за особливих обставин, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з питань, пов'язаних із захистом їхніх прав чи інтересів та/або прав чи інтересів особи, зниклої безвісти за особливих обставин, визначених Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин»;

29) громадяни України, які звернулися з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне

значення, пов'язаних з відновленням втрачених документів, необхідних для отримання компенсації відповідно до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України», – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону.

Проте навіть такий широкий перелік осіб, що мають право на отримання безоплатної вторинної правничої допомоги не гарантує абсолютної відсутності перешкод у реалізації права на доступ до правосуддя для осіб, які опинилися в складних життєвих умовах. Наприклад, внутрішньо переміщені особи, які мають право на отримання безоплатної вторинної правничої допомоги на підставі пункту 14 частини 1 статті 14 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» не мають пільг щодо сплати судового збору, що може за певних умов перешкоджати їх доступу до правосуддя. Зокрема, значна частина судових справ за участю внутрішньо переміщених осіб пов'язана з визнанням права власності на нерухоме майно, пошкоджене або знищене внаслідок російської агресії. Ставка судового збору у таких справах визначається у розмірі одного відсотка від вартості такого майна і може становити значну суму для людини, яка дійсно опинилася в складній життєвій ситуації.

Важливо розуміти, що сутнісною умовою реалізації права на доступ до правосуддя є забезпечення надання особі не номінальної, а саме якісної правничої допомоги, що чітко простежується у рішенні ЄСПЛ від 06.06.2024 у справі «Л.Т. проти України» від 06.06.2024 (заява № 13459/15). Обставини цієї справи зводяться до такого.

У 2014 році Л.Т. в присутності адвоката системи безоплатної правничої допомоги було оголошено про підозру в умисному нанесенні легких тілесних ушкоджень. Судово-психіатрична експертиза установила, що жінка була нездатною усвідомлювати та контролювати свої дії, а також була недієздатною і потребувала поміщення до психіатричного закладу. Підозрювана неодноразово зверталася до суду та прокуратури із заявою про надання дозволу на доступ до матеріалів кримінального провадження, але їх було відмовлено, як особі, щодо якої було подано клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру, і яка мала діяти лише через захисника.

Але Л.Т. скаржилася до районного суду і на бездіяльність її захисника, відсутність співпраці, а також клопотала про призначення їй іншого захисника. Також вона оскаржила висновок судово-психіатричної експертизи та вимагала проведення нової. Під час судового засідання у справі обвинувачену представляла вже новий захисник. Суд задовольнив клопотання прокурора про розгляд справи за відсутності Л.Т. та зобов'язав її залишити зал суду. Суд ухвалив, що оскільки справа стосувалася застосування примусових заходів медичного характеру, провадження мало проводитися за відсутності обвинуваченої, а її інтереси мав представляти захисник. Більше того, суддя просив захисника не повідомляти клієнта про дату наступного засідання. І воно відбулося за відсутності Л.Т.

Прикметно, що адвокат не оскаржила допустимість жодного з доказів, не висувала жодних заперечень чи зауважень і залишила ухвалення рішення на розсуд суду. Тож суд постановив ухвалу, в якій на підставі акта судово-психіатричної експертизи встановив, що Л.Т. не могла бути притягнута до відповідальності за правопорушення і потребувала примусового лікування у психіатричному закладі. Адвока-

тка не подала апеляційну скаргу на таку ухвалу. Але це зробила сама Л.Т. Вона стверджувала, що суд свавільно видалив її із зали засідання та розглянув справу за її відсутності, позбавивши її можливості реалізації процесуальних прав. Втім, апеляція закрила провадження без розгляду справи по суті. Касаційна інстанція таке рішення підтримала. Тоді жінка звернулася до Європейського суду з прав людини. Пославшись зокрема на ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, вона скаржилася на несправедливість провадження щодо неї²⁴³.

Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ дійшов висновку, що для справедливості системи кримінального судочинства надзвичайно важливим є те, щоб обвинувачений мав належний захист як у першій інстанції, так і в апеляційному суді. Проте держава не може нести відповідальність за кожен недолік захисника, призначеного для надання безоплатної правової допомоги або обраного обвинуваченим. Закономірним наслідком є те, що, якщо адвокатура незалежна від держави, то здійснення захисту, по суті, є справою підсудного і його захисника, незалежно від того, чи буде захисник призначений у межах правової допомоги чи фінансуватися приватно

Суд також нагадав, що хоча ефективність правової допомоги не обов'язково вимагає проактивного підходу з боку захисника, а якість юридичних послуг не можна виміряти кількістю клопотань або оскаржень, поданих захисником до суду, явно пасивна поведінка може принаймні викликати серйозні сумніви стосовно ефективності захисту. Це особливо актуально, якщо обвинувачений рішуче заперечує об-

---

²⁴³ Національна асоціація адвокатів України. Низька якість правничої допомоги порушила право на справедливий суд, – ЄСПЛ. URL: <https://unba.org.ua/news/9604-niz-ka-yakist-pravnichoi-dopomogi-porushila-pravona-spravedlivij-sud-espl.html>.

винувачення та оскаржує докази, або не може бути присутнім у судовому засіданні та забезпечувати свій особистий захист.

З огляду на наведене Суд дійшов висновку, що надана заявниці правова допомога була серйозно та явно недостатньою. Зовсім не захищаючи права та інтереси заявниці, її призначений державою захисник, як вбачається, підтримував позицію сторони обвинувачення як щодо питань по суті, так і щодо такого важливого процесуального питання, як присутність заявниці у судовому засіданні. Отже, Суд виснував, що недоліки отриманої заявницею правової допомоги були особливо помітними та завдали шкоду з огляду на відсутність у заявниці можливості виправити чи будь-яким чином зменшити негативний вплив такої допомоги на результат провадження щодо неї. У контексті наведеного Суд визначив, що якість наданої заявниці у цій справі правової допомоги та відсутність належної ретельності з боку національних судів у зв'язку з цим не відповідали вимогам пункту 1 та підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції²⁴⁴.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте правову природу права на доступ до суду як елементу права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у тлумаченні ЄСПЛ.

2. Охарактеризуйте критерії допустимості обмежень права на доступ до суду, вироблені у практиці ЄСПЛ, та поясніть, як вони застосовуються при оцінці процесуальних бар'єрів.

---

²⁴⁴ Європейський суд з прав людини. Рішення від 06.09.2024 у справі «Л.Т. проти України» (Заява № 13459/15). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-237973>.

3. Проаналізуйте проблему надмірного процесуального формалізму як перешкоди доступу до правосуддя у світлі рішень ЄСПЛ.

4. Дослідіть вплив судового збору та інших фінансових бар'єрів на реалізацію права на доступ до правосуддя, з урахуванням стандартів, сформульованих у практиці ЄСПЛ.

5. Оцініть співвідношення процесуальних строків та права на доступ до суду у контексті принципу правової визначеності у практиці ЄСПЛ.

6. Поясніть, у чому полягає взаємозв'язок між правом на доступ до суду та правом на ефективний засіб юридичного захисту, передбаченим статтею 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

7. Проаналізуйте значення принципу пропорційності при встановленні процесуальних обмежень доступу до правосуддя у практиці ЄСПЛ.

§ 6. Правосуддя перехідного періоду: європейський досвід, Україна та політики ЄС

6.1. Поняття правосуддя перехідного періоду

Становлення концепції перехідного (транзитного) правосуддя стало спробою відповіді міжнародної спільноти та національних правових систем на фундаментальну проблему ХХ століття: як реагувати на масові та системні порушення прав людини, вчинені державами, за їх участі, мовчазної згоди або інституційної неспроможності? Європейська, а ширше, західна цивілізація впродовж тривалого часу свого становлення поступово, досить повільно, але неухильно рухалася в бік встановлення і додержання правил, які

б забезпечили справедливість щодо кожної людини, гарантували її гідність і права. Механізми перехідного правосуддя мають працювати тоді, коли держави і суспільства проходять так званий транзитний перехід, долаючи наслідки збройних конфліктів, іноземної окупації, панування репресивних режимів, масових порушень прав людини. Йдеться не лише про покарання винних, а й про відновлення довіри до держави, реконструкцію легітимності публічної влади через інституційні реформи, визнання гідності жертв, доступ до правди про минуле і створення гарантій неповторення. Відтак, перехідне правосуддя може бути ефективним лише за умов комплексної трансформації на політичному, нормативному, інституційно-управлінському та правозастосовному рівні.

Транзитний період – це історичний етап, коли держава і суспільство мають відповісти на наслідки масових порушень прав людини, які не можуть бути адекватно врегульовані звичайними механізмами кримінального переслідування або цивільно-правового відшкодування.

Від обставин і форм транзитного періоду великою мірою залежать інструменти перехідного правосуддя, адже універсального рецепту, як засвідчує світова практика, немає. Усталеної класифікації форм перехідного періоду в літературі не існує, що можна пояснити унікальністю ситуації в кожній конкретній країні. Однак з аналізу класичних праць²⁴⁵ та документів ООН²⁴⁶ можливо виділити, принаймні, такі: (а) постконфліктний перехід після громадянської війни, міжнародного конфлікту, включаючи іноземну окупацію; (б) посттоталітарний перехід від тоталітарного чи авторитарного режиму до демократії; (в) змішаний тип,

---

²⁴⁵ Teitel R. G. *Transitional Justice*. Oxford University Press. 2000. 292 p.

²⁴⁶ Guidance Note of the Secretary General on Transitional Justice: A Strategic Tool for People, Prevention and Peace. June 2023. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/transitionaljustice/sg-guidance-note/2023_07_guidance_note_transitional_justice_en.pdf

коли трансформація охоплює і політичну, і соціально-економічну сферу.

Варто також звернути увагу на підхід, який виокремлює ще одну форму транзитного періоду, яка може мати місце під час усіх названих вище варіантів переходу. Мова йде про перехідне правосуддя в умовах конфлікту, який триває²⁴⁷. Дедалі очевиднішою в українському контексті є необхідність говорити саме про змішану (комплексну) форму транзитного періоду, оскільки трансформаційні процеси не обмежуються лише наслідками збройного конфлікту. Україна тривалий час перебуває у стані незавершеного посттоталітарного переходу, пов'язаного з радянською спадщиною, що має наслідком інституційну слабкість, недовіру до судової системи, вибірковість правосуддя, недостатню пропрацьованість питань історичної пам'яті та відповідальності за минулі репресії і зловживання. Ці фактори не були повною мірою подолані ні після здобуття незалежності, ні навіть після Революції Гідності, і продовжують впливати на функціонування держави, що зумовлює необхідність включення до порядку денного транзитного правосуддя не лише воєнних злочинів, а й ширших питань інституційної трансформації, забезпечення верховенства права та відновлення довіри до державних інституцій.

Водночас, із 2014 року, а особливо після 2022 року, Україна перебуває у стані активного міжнародного збройного конфлікту та часткової окупації територій, що формує класичні елементи постконфліктного (а точніше, ще не за-

---

²⁴⁷ Engstrom P. Transitional Justice and Ongoing Conflict. In: *Transitional Justice and Peacebuilding on the Ground: Victims and Ex-combatants* / Eds.: Chandra Sriram, Jemima García-Godos, Johanna Herman, Olga Martín-Ortega, London: Routledge, 2012. Pp. 41–61; International Center for Transitional Justice. *Measuring Results and Monitoring Progress of Transitional Justice Processes: Research report*, January, 2021. P. 2. URL: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ_Report_Measuring%20Results_EN.pdf

вершеного конфліктного) переходу: масові порушення міжнародного гуманітарного права, воєнні злочини, переміщення населення, руйнування інфраструктури, питання відповідальності за агресію та колаборацію. Таким чином, відбувається накладання двох типів переходу – посттоталітарного і постконфліктного, що об'єктивно ускладнює вибір інструментів транзитного правосуддя. У цих умовах механізми повинні бути не лише відновлювальними (репарації, встановлення істини), а й трансформаційними (реформи інституцій, антикорупційні заходи, політики пам'яті), а також адаптованими до того, що значна частина процесів відбувається в умовах конфлікту, який триває і не демонструє об'єктивних передумов для швидкого і остаточного завершення. Саме ці особливості транзитного періоду зумовлюють необхідність гібридної, багаторівневої моделі перехідного правосуддя для України.

Отже, для перехідного правосуддя дуже важлива оцінка його соціально-політичних передумов, а саме, поєднання внутрішнього запиту на справедливість та довіру, суспільної солідарності, прагнення до миру і стабільності у єдності із впливом зовнішніх факторів (необхідність імплементації міжнародних стандартів, перспективи інтеграції до міжнародних чи наднаціональних утворень). Соціально-політичні передумови перехідного правосуддя завжди визначають його зміст, інструменти та межі.

Певні зародки перехідного правосуддя можна спостерігати ще в античні часи – одним із найдавніших прикладів того, що сьогодні називають перехідним правосуддям, вважають події в Афінах після падіння так званого режиму Тридцяти тиранів у 403 р. до н.е. Режим був коротким, але дуже драматичним періодом в історії давньої грецької демократії. У 404 р. до н. е. Афіни зазнали поразки у Пелопоннеській війні від Спарти. Демократичний лад, що існував понад півстоліття (хоч і з перервами), був зруйнований.

Спартанці, які диктували умови миру, нав'язали Афінам новий уряд із тридцяти громадян, відомих як олігархічна рада або «Тридцять тиранів». Формально цей орган мав «реформувати закони» й забезпечувати порядок у державі, але фактично він установив кривавий режим терору. Влада належала обмеженому колу олігархів, які спиралися на підтримку спартанського гарнізону. Вони різко обмежили політичні права громадян, дозволивши брати участь у житті поліса лише вузькій групі «обраних». Правління супроводжувалося масовими репресіями: десятки афінян були страчені без суду, сотні вигнані, майно багатьох конфіскували. Самі «Тридцять» розділилися на радикальне та помірковане крило, що посилювало хаос. Після встановлення влади Тридцяти тиранів для контролю над містом вони створили допоміжні органи, зокрема, групу «Одинадцяти», яка виконувала функції поліцейної адміністрації, безпосередньо займалася арештами, катуваннями і стратами; та групу «Десяти в Піреї», а саме, олігархічну раду, яка керувала портовим районом Афін. Відповідно, вказані «Одинадцять» і «Десять» фактично були продовженням терористичної політики Тридцяти на місцях. Вони, маючи власні силові структури, здійснювали розправи над місцевими громадянами, переслідували незгодних і організовували насильство проти опозиції. Коли влітку 403 р. демократи на чолі з Фрасибулом почали повстання з бази у Філлі, саме через Піреї відбувалися основні сутички. Відтак, правителі Пірею були не тільки учасниками попередніх репресій, а й прямими супротивниками демократичного руху під час його збройної боротьби. Тому після відновлення демократії у 403 р. було проголошено широку амністію, але з чіткими винятками, які, власне, і охопили групи «Тридцять тиранів», «Одинадцять» та «Десять у Піреї». Всі інші громадяни, навіть ті, хто служив режиму на нижчих щаблях, отримали помилування. Такий доволі компромісний підхід дозволив, з одного боку, покарати

організаторів і найжорсткіших виконавців терору, а з іншого, – не переслідувати тисячі пересічних афінян, які співпрацювали з режимом вимушено чи номінально, щоб уникнути нових хвиль насильства та досягти примирення. Як зазначає професорка Гарвардського університету Едріан Ланні, це був перший добре задокументований випадок свідомої політики перехідного правосуддя²⁴⁸.

Описана ситуація є лише однією із показових, і приклади транзитних переходів, більш чи менш успішних, можна знаходити впродовж всієї історії людства. При цьому варто відзначити, що феномен виходу з криз у спосіб балансу між покаранням винних і загальним примиренням з метою забезпечення подальшої єдності і солідаризації суспільства є типовою практикою як у межах європейської (ширше – західної) цивілізації, так і в країнах Африки, Азії, Латинської Америки. Однак, про якусь системність чи комплексність підходів, так само, як про наявність міжнародних стандартів, до середини ХХ ст. у цьому контексті говорити не доводиться.

Фундаментальна ідея, що держава має обов'язок переслідувати або іншим чином забезпечувати відповідальність за грубі порушення прав людини, поступово кристалізувалася після Другої світової війни. Відправним моментом стали процеси в Міжнародному воєнному трибуналі (Нюрнберзький трибунал) та Міжнародному воєнному трибуналі для Далекого Сходу (Токійський трибунал), які вперше на міжнародному рівні забезпечили практичну реалізацію принципу індивідуальної кримінальної відповідальності за злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності. Ці трибунали не оперували терміном «перехідне правосуддя» (як і терміном «геноцид» та багатьма іншими, які сформувалися в доктрині та договірному міжнародному

---

²⁴⁸ Lanni A, *Transitional Justice in Ancient Athens: A Case Study. University of Pennsylvania Journal of International Law*. 2010. Vol. 32, No. 2. Pp. 551–594.

праві дещо пізніше), однак вони заклали підвалини для подальшого утвердження ідеї про неприпустимість безкарності за масові злочини. Водночас досвід повоєнної Європи продемонстрував, що правосуддя може поєднуватися з амністіями, люстраційними заходами, адміністративними обмеженнями та програмами репарацій, тобто з ширшим спектром інструментів, ніж лише кримінальне покарання.

У 1970–1980-х роках проблема реагування на масові порушення прав людини набуває нового виміру в контексті переходу від військових диктатур до демократії в Латинській Америці та Південній Європі. Паралельно подібні виклики виникають у постколоніальних державах Африки та Азії, де процеси деколонізації та подальших політичних трансформацій супроводжувалися масовими порушеннями прав людини, етнополітичними конфліктами та насильством. У 1980–1990-х роках, зокрема в Уганді, Зімбабве та пізніше в Південно-Африканській Республіці, виникає потреба у поєднанні відповідальності, відшкодування шкоди жертвам з політикою національного примирення. Найбільш відомим прикладом стала діяльність Комісії правди і примирення для Південної Африки (1995–2002), яка запропонувала модель, де встановлення істини та публічне визнання злочинів поєднувалися з умовною амністією, орієнтованою на розкриття правди, а не виключно на покарання²⁴⁹.

Саме в цей період у правничій і політологічній літературі поступово формується та закріплюється термін «transitional justice» – перехідне правосуддя чи транзитна юстиція. Однією з перших праць, що систематизувала ці

---

249 Славко А. С. Комісії правди та примирення: досвід Південноафриканської Республіки. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Суми, 19–20 травня 2022 р. Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 135–139. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/88069>

процеси, стало тритомне видання за редакцією американського дослідника Ніла Дж. Крітца «Перехідне правосуддя: як нові демократії справляються з колишніми режимами» (1995)²⁵⁰ яка репрезентувала аналіз і оцінку різних моделей реагування на минулі злочини, включаючи кримінальне переслідування, амністії, комісії правди та програми репарацій у перехідних суспільствах.

Поступово поняття закріплюється і в академічному дискурсі, зокрема в роботах Руті Тайтель, яка у праці «Перехідне правосуддя» (2000) описала його як особливий тип правосуддя, що виникає в умовах політичної трансформації, має гібридний характер і поєднує правові та позаправові механізми реагування на минулі злочини²⁵¹. Згодом, концепція набуває інституційного визнання у практиці Організації Об'єднаних Націй. Зокрема, важливим кроком став Звіт Генерального секретаря ООН «Верховенство права і перехідне правосуддя в конфліктних і постконфліктних суспільствах (2004), у якому перехідне правосуддя визначено як «повний спектр процесів і механізмів, пов'язаних зі спробами суспільства осмислити спадщину масштабних порушень у минулому з метою забезпечення підзвітності, здійснення правосуддя та досягнення примирення». Воно може включати як судові, так і позасудові механізми з різним рівнем міжнародної участі (або без неї), а також індивідуальне кримінальне переслідування, репарації, встановлення істини, інституційні реформи, перевірку (веттинг), усунення з посад або комбіноване застосування цих засобів (п.

---

²⁵⁰ How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1: General Considerations; Vol. 2: Country Studies; Vol. 3: Laws, Rulings, and Reports. Edited by Neil J. Kritz. Washington: U.S. Institute of Peace Press, 1995. Pp. 604; 770; 819.

²⁵¹ Teitel R. G. Transitional Justice. Oxford University Press. 2000. 292 p.

8)²⁵². Це визначення стало одним із найбільш цитованих і фактично канонічних у міжнародній практиці.

Подальший розвиток концепції відбувається у практиці Ради ООН з прав людини, зокрема в діяльності Спеціального доповідача Організації Об'єднаних Націй з питань сприяння істині, правосуддю, репараціям та гарантіям неповторення. Важливим став Звіт Спеціального доповідача Фабіана Салвіолі «Процеси меморіалізації в контексті серйозних порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права» (2020), де самостійним елементом перехідного правосуддя визначається меморіалізація. У документі обґрунтовується, що практики пам'яті (офіційне вшанування, створення меморіалів, музеїв, днів пам'яті) та збереження історичної правди є важливими і необхідними інструментами відновлення гідності жертв та запобігання повторенню порушень²⁵³.

Паралельно розвивалася практика спеціальних та гібридних міжнародних кримінальних трибуналів, таких як Міжнародний трибунал для колишньої Югославії, Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди, Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне та інші. Діяльність трибуналів була зосереджена на кримінальному переслідуванні, однак вплинула на формування архітектури перехідного правосуддя загалом. Ухвалення Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду у 1998 році, який закріпив постійний механізм міжнародної кримінальної юрисдикції, також стало

---

252 The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies: report of the Secretary-General (S/2004/616, 23 August 2004). URL:

<https://digitallibrary.un.org/record/527647?ln=ru&v=pdf>

253 Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transitional justice. Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence. 09 July 2020. A/HRC/45/45. URL:

<https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4545-memorialization-processes-context-serious-violations-human>

дуже важливим кроком. Хоча МКС не є інституцією перехідного правосуддя у вузькому сенсі, варто відзначити, що його Статут значно посилив роль жертв у процесі і вперше в історії міжнародної кримінальної юстиції передбачив систему індивідуальних та колективних репарацій. До цього міжнародні кримінальні трибунали обмежувалися лише покаранням винних, не маючи компетенції і інструментів щодо відшкодування шкоди постраждалим.

Формування доктрини права на істину та права жертв на ефективний засіб правового захисту як складових перехідного правосуддя великою мірою відбувалося завдяки рішенням Європейського суду з прав людини (зокрема, *Cyprus v. Turkey*, 2001; *Janowiec and Others v. Russia*, 2013), Міжамериканського суду з прав людини (наприклад, справа *Velásquez Rodríguez v. Honduras*, 1988). Таким чином, перехідне правосуддя поступово перестало бути політичною ідеєю або індивідуальним вибором певної держави. Хоча кожний кейс перехідного правосуддя є особливим і, як вже зазначалося, відбувається в контексті унікальних обставин транзитного періоду, його реалізація має спиратися на міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне та міжнародне кримінальне право як універсальну основу.

У теоретичному вимірі концепція базується на уявленнях про справедливість і поєднує кілька аспектів: кримінально-правовий, відновний, правозахисний, інституційно-реформаторський, історико-меморіальний. Відтак це свого роду механізм балансування між вимогами справедливості, покарання за злочини, політичної стабільності та соціального примирення.

Виходячи з викладеного, **перехідне (транзитне) правосуддя** доцільно визначати як інтегровану систему правових, політичних та інституційних механізмів і практик, що застосовуються у суспільствах, які переживають або завершують періоди збройного конфлікту, масових репресій чи

авторитарного правління, з метою реагування на системні порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права. Воно спрямоване не лише на встановлення істини про минуле, притягнення винних до відповідальності та відшкодування шкоди жертвам, але й на відновлення довіри до публічних інституцій, визнання і гідне вшанування жертв, трансформацію інституцій та формування гарантій неповторення. Характерними рисами перехідного правосуддя є поєднання судових і позасудових інструментів, а також реалізація у взаємодії національних і міжнародних механізмів.

Як показує світова практика, звичайні інструменти правосуддя в таких ситуаціях часто не спрацьовують через масштабність злочинів, неспроможність інституцій, які теж часто самі були частиною репресивної системи.

6.2. Елементи перехідного правосуддя

Як уже зазначалося, в класичному розумінні перехідне правосуддя включає чотири основні напрями: кримінальне переслідування винних у масових злочинах, механізми встановлення правди (комісії правди, відкриття архівів), репарації для жертв (матеріальні та символічні), а також інституційні реформи (очищення влади, зміни у правоохоронних органах, судовій системі, збройних силах тощо). Починаючи з 20-х років ХХ ст., до концепції перехідного правосуддя додають ще п'ятий компонент: заходи пам'яті, тобто створення меморіалів, програм вшанування жертв, інтеграцію минулого в систему освіти.

Водночас слід розуміти, що у межах перехідного правосуддя жоден з цих елементів не може бути ізольованим інструментом. Їхня ефективність залежить від взаємодії з іншими елементами. Так, надмірна концентрація виключно

на покаранні може не забезпечити довгострокового примирення, тоді як повна відмова від переслідування підриває довіру до держави та сприяє збереженню культури безкарності. Саме тому сучасні підходи до перехідного правосуддя виходять із необхідності збалансованого поєднання різних механізмів.

6.2.1 Покарання винних

Покарання винних у масових злочинах – важливий елемент перехідного правосуддя, оскільки воно безпосередньо пов'язане з відновленням справедливості, утвердженням принципу невідворотності відповідальності та подоланням безкарності. Йдеться передусім про реагування на такі міжнародні злочини, як геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини, які за своєю природою мають масовий, системний характер і часто вчиняються за участю або за мовчазної згоди державних інституцій. У цьому контексті кримінальне переслідування виконує не лише каральну функцію, а й має ширший соціально-правовий зміст: воно сприяє встановленню істини, формуванню історичної пам'яті, є одним з необхідних чинників забезпечення верховенства права

У межах перехідного правосуддя покарання винних реалізується через три основні типи механізмів: міжнародні, національні та гібридні (змішані).

Міжнародні механізми передбачають діяльність міжнародних кримінальних судів і *ad hoc* трибуналів, створених для розгляду злочинів у межах конкретних конфліктів або ситуацій. Класичними прикладами є Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії (ICTY) та Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (ICTR), які заклали основу сучасної практики притягнення до відповідальності за міжнародні злочини. Важливу роль відіграє також Міжнародний кримінальний суд, який діє на постійній

основі та доповнює національні юрисдикції відповідно до принципу комплементарності. Міжнародні інструменти притягнення до кримінальної відповідальності створюються в тих випадках, коли злочини є настільки масштабними і системними, що створюють загрозу для інтересів усієї міжнародної спільноти. Вони мають забезпечити ефективне розслідування та покарання винних у ситуаціях, коли держава не здатна або не бажає це здійснювати. З іншого боку, міжнародні суди і трибунали не можуть притягати до відповідальності абсолютно всіх винних – і через фізичні та фінансові обмеження (складно уявити, щоб міжнародний орган був спроможний розглянути тисячі справ), і через характер правопорушень. Вони доповнюють національні юрисдикції, допомагаючи державам і суспільствам подолати виклики транзитного періоду.

Національні механізми, своєю чергою, передбачають здійснення кримінального переслідування на рівні внутрішніх судових і правоохоронних систем. Більшість справ, пов'язаних з масовими порушеннями прав людини, розглядається саме в національних судах. Так, 23 травня 2022 року, вже через три місяці після початку повномасштабного вторгнення, Солом'янський районний суд м. Київ виніс перший обвинувальний вирок за порушення законів та звичаїв війни у поєднанні з умисним вбивством (ч. 2 ст. 438 КК України, зараз має іншу назву «Воєнні злочини») щодо командира відділення 4-ї танкової Кантемирівської дивізії сержанта Вадима Шишимаріна, який 28 лютого 2022 року розстріляв з автомата 62-річного цивільного чоловіка на Сумщині.

Перевага національних механізмів полягає у близькості до жертв і суспільства, що пережило конфлікт, а також у потенціалі інтегрувати процес правосуддя у ширший контекст інституційних реформ. Водночас ефективність національних судів часто обмежується політичним тиском або

недостатнім рівнем незалежності судової системи, що особливо характерно для постконфліктних держав.

З огляду на ці обмеження, важливого значення набувають гібридні (змішані) механізми, які поєднують елементи міжнародного та національного правосуддя. Такі інституції створюються за участю як національних органів, так і міжнародних структур, що дозволяє забезпечити вищі стандарти правосуддя при збереженні зв'язку з локальним контекстом. Прикладами є Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне, Надзвичайні палати в судах Камбоджі або Спеціальний трибунал щодо Лівану. Гібридні моделі створювалися для того, щоб, з одного боку, уникнути потенційної упередженості національних судів шляхом міжнародного втручання, а з іншого, – максимально охопити всі випадки правопорушень при дефіциті ресурсів та врахувати місцевий контекст і особливості ситуації.

Моделі правосуддя, які існували і існують в межах цих типів, неодноразово піддавалися критиці через наявність системних проблем (наприклад, нерівність між міжнародними і національними суддями в межах гібридних трибуналів, вибірковість у діяльності МКС, висока вартість і довга тривалість проваджень, обмеженість впливу на реальне подолання безкарності, вбудованість у систему глобальної політики і владних відносин тощо)²⁵⁴. Водночас наявність цієї критики не заперечує значення і практичної користі зазначених моделей. Попри структурні обмеження, міжнародні, національні та гібридні механізми правосуддя відіграють важливу роль у формуванні стандартів відповідальності за

---

²⁵⁴ Holvoet M. & Hert P. International Criminal Law as Global Law: An Assessment of the Hybrid Tribunals. *Tilburg Law Review*. 2012. 17. Pp. 228-240. DOI: 10.1163/22112596-01702011; Mc Gonigle B.N. National and Hybrid Tribunals: Benefits and Challenges. In: *P Malcontent (ed.), Facing the Past: Amending Historical Injustices through Instruments of Transitional Justice. Series on Transitional Justice, vol. 21, Intersentia*. Antwerp, 2016. Pp. 115-138 та ін.

міжнародні злочини, розвитку міжнародного кримінального права та утвердженні принципу невідворотності покарання. Їхня діяльність сприяла конкретизації складів злочину геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, виробленню підходів до доведення індивідуальної кримінальної відповідальності, а також закріпленню процесуальних гарантій справедливого судового розгляду. Крім того, міжнародні та гібридні інституції нерідко стимулюють держави до проведення власних розслідувань, реформування судової системи та гармонізації законодавства з міжнародними стандартами.

Після здобуття незалежності у 1991 році Україна не сформувала цілісної політики притягнення до відповідальності за злочини комуністичного режиму. Попри окремі спроби нормативного засудження радянського минулого та відкриття архівів, кримінальне переслідування осіб, причетних до політичних репресій, фактично не відбулося. Це було зумовлено як політичними компромісами перехідного періоду, так і інституційною спадковістю, оскільки значна частина державного апарату залишалася пов'язаною з попередньою системою. Відсутність люстрації у класичному її розумінні та нереформованість інституцій (переважно відбувалася зміна вивісок, коли радянські структури, включно з армією, судами і спецслужбами, просто перейменовувалися у в українські), стало причиною незастосування механізмів індивідуальної відповідальності. Реагування на злочини минулого зосереджувалося переважно у площині символічної політики пам'яті (наприклад, вшанування пам'яті жертв Голодомору), а не кримінального правосуддя. Системні зрушення відбулися лише після подій 2013–2014 років і пов'язані вони були як з реакцією на злочини режиму президента-втікача Віктора Януковича, так і з контекстом російсько-української війни.

20 лютого 2014 року була ухвалена постанова Верховної Ради України № 740-VII «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей», а 25 лютого парламент зробив Заяву № 790-VII до МКС про визнання Україною його юрисдикції щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року.

Друга Заява № 145-VIII «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» від 4 лютого 2015 року стала реакцією на низку незаконних актів насильства з боку військових підрозділів Російської Федерації та підтримуваних Російською Федерацією бойовиків-терористів, зокрема обстрілу з систем залпового вогню «Град» мирного населення у житлових кварталах міста Маріуполь 24 січня 2015 року, внаслідок якого загинули понад 30 мирних жителів, серед яких 2 дитини, та було поранено понад 100 осіб.

Україна підписала Римський статут 20 січня 2000 року, тим самим засвідчивши намір приєднатися до системи МКС. Однак уже на початковому етапі виникли суттєві конституційно-правові перешкоди для його ратифікації. У 2001 році Конституційний Суд України дійшов висновку (Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року, Справа N 1-35/2001), що окремі положення Статуту не відповідають Конституції

України, зокрема, в частині делегування юрисдикції міжнародному судовому органу, що розглядалося як обмеження суверенітету та суперечило положенням про здійснення правосуддя виключно судами України (ст. 124 Конституції України). Цей висновок фактично заблокував ратифікацію Статуту на тривалий період.

Політичні чинники також відігравали важливу роль у затримці ратифікації. Серед них – побоювання щодо можливого кримінального переслідування українських військовослужбовців, які брали участь в міжнародних миротворчих операціях, а також загальна обережність щодо передачі частини кримінальної юрисдикції міжнародній інституції. З 2014 року до цього додалися й аргументи, пов'язані з тривалим збройним конфліктом. З метою інтеграції в систему МКС були внесені зміни до Конституції України (2016), якими було передбачено можливість визнання юрисдикції МКС, які, проте, набули чинності лише 30 червня 2019 року. В умовах повномасштабної агресії Російської Федерації питання приєднання до Римського статуту набуло нового імпульсу, як з огляду на необхідність міжнародної підтримки, так і через потребу забезпечення ефективного притягнення винних до відповідальності за міжнародні злочини.

Ратифікація була здійснена Законом України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 21 серпня 2024 року. Водночас під час ратифікації було зроблено спеціальне застереження, передбачене ст. 124 Статуту. Відповідно до нього Україна заявила, що протягом семирічного перехідного періоду не визнає юрисдикцію МКС щодо воєнних злочинів, якщо вони вчинені її громадянами. Таке застереження є факультативним механізмом, передбаченим самим Статутом, і спрямоване на забезпечення поступової адаптації націона-

льної системи кримінальної юстиції до міжнародних стандартів, а також на врахування специфічних безпекових умов, у яких перебуває держава.

Застереження не поширюється на інші категорії міжнародних злочинів, зокрема геноцид та злочини проти людяності, щодо яких юрисдикція МКС визнається у повному обсязі. Крім того, воно не впливає на вже здійснене визнання юрисдикції Суду за заявами України відповідно до статті 12(3) Римського статуту щодо подій, пов'язаних із Революцією Гідності та збройною агресією Російської Федерації.

Окремо стоїть питання створення спеціального трибуналу для України, яке пов'язане з обмеженнями існуючих механізмів міжнародного кримінального правосуддя, передусім щодо притягнення до відповідальності за злочин агресії. Попри те, що Україна визнала юрисдикцію МКС і надалі ратифікувала Римський статут, Суд не має повноцінної юрисдикції щодо злочину агресії у цій ситуації, оскільки Російська Федерація не є стороною Статуту, а механізм передачі справи Радою Безпеки ООН заблокований через право вето.

Ідея спеціального трибуналу активно обговорюється з 2022 року на рівні міжнародних організацій, урядів та експертного середовища. Її підтримали, зокрема, Європейський парламент, Парламентська асамблея Ради Європи та низка держав. Концептуально йдеться про створення *ad hoc* міжнародного або гібридного судового органу, уповноваженого здійснювати кримінальне переслідування вищого політичного та військового керівництва Російської Федерації за злочин агресії проти України.

У дискусіях сформувалося кілька моделей такого трибуналу. Перша передбачала повністю міжнародний трибунал, створений на підставі багатостороннього договору або

резолуції Генеральної Асамблеї ООН. Друга просувала гібридну модель, тобто створення трибуналу в межах української юрисдикції з міжнародною участю (наприклад, через участь іноземних суддів і прокурорів). Відповідно до третьої розглядалася можливість інституціоналізації механізму в рамках вже наявних структур, зокрема через розширення мандату спеціальних міжнародних органів або створення спеціалізованої палати. Питання імунітету вищих посадових осіб (особливо чинного глави держави), джерела легітимності трибуналу, його співвідношення з МКС, забезпечення виконання вироків залишаються відкритими. Окремо слід відзначити ризик фрагментації міжнародного кримінального правосуддя та створення прецедентів, які можуть бути використані вибірково в інших конфліктах.

25 червня 2025 року Україна та Рада Європи підписали Угоду про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, яка закріпила правові засади функціонування відповідної інституції та містить Статут трибуналу як додаток. Угоду ратифіковано Законом України № 4518-ІХ від 15 липня 2025 року. Водночас створення трибуналу має поетапний характер і передбачає подальше забезпечення політичної підтримки, фінансування та інституційного розгортання його діяльності.

6.2.2. Репарації

Наступний елемент перехідного правосуддя – відшкодування шкоди або репарації. Варто зауважити, існують певні нюанси співвідношення цих категорій. З одного боку, в документах ООН, доктринальних англомовних джерелах йдеться про репарації (reparations)²⁵⁵. З іншого, – в україно-

---

²⁵⁵ The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies: report of the Secretary-General (S/2004/616, 23 August 2004). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/527647?ln=ru&v=pdf>

мовній доктрині та нормативних джерелах поняття «репарації» і «відшкодування шкоди» пов'язані між собою, але не є тотожними. Їх співвідношення можна пояснити через різні рівні правового регулювання та різний обсяг змісту.

Насамперед варто зазначити, що відшкодування шкоди є більш загальною юридичною категорією, яка використовується у багатьох галузях права: цивільному, адміністративному, трудовому, міжнародному праві прав людини. Вона означає компенсацію або інше усунення негативних наслідків правопорушення, завданих конкретній особі або групі осіб. У національних правових системах ця категорія зазвичай пов'язана з інститутом деліктної відповідальності. Наприклад, у праві України основою такого підходу є стаття 56 Конституції України, яка гарантує право кожного на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади. Аналогічні положення містяться у Цивільному кодексі України (зокрема, статті 22, 23 та 1166–1173), де визначаються форми компенсації майнової та немайнової шкоди.

У міжнародному праві поняття відшкодування шкоди закріплене у принципі повної репарації за міжнародно-протиправне діяння. Цей принцип був сформульований у рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя у справі *Factory at Chorzów* (1928), де зазначено, що відшкодування повинно, наскільки це можливо, усунути всі наслідки незаконного акта і відновити ситуацію, яка існувала б, якби порушення не було вчинене. Пізніше цей принцип був кодифікований у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (2001), зокрема у статтях 31–36, які передбачають обов'язок держави повністю відшкодувати шкоду, включаючи матеріальні та моральні збитки.

У контексті міжнародних злочинів та перехідного правосуддя поняття репарацій має більш спеціалізований характер. У цьому значенні репарації є комплексною системою заходів, спрямованих на відновлення прав жертв та усунення наслідків масових порушень. Вони включають не лише грошову компенсацію, а й широкий спектр інших заходів.

Нормативно такий підхід закріплено у Основних принципах і керівних настановах щодо права на засіб правового захисту і відшкодування для жертв грубих порушень міжнародного права прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/147 від 2005 року). У цьому документі репарації визначаються як система заходів, що включає п'ять основних форм:

- реституцію (відновлення попереднього стану),
- компенсацію (грошове відшкодування),
- реабілітацію (медична, психологічна та соціальна допомога),
- сатисфакцію (встановлення істини, вибачення, меморіалізація, притягнення винних до відповідальності),
- гарантії неповторення (реформи інституцій, зміни законодавства, навчання посадових осіб тощо).

Отже, репарації мають досить широкий зміст, оскільки вони спрямовані не тільки на матеріальне відшкодування, а й на відновлення справедливості, гідності жертв та довіри до державних інституцій. Фінансова компенсація є лише частиною більш широкого комплексу відновлювальних заходів, оскільки масові порушення прав людини, воєнні злочини або злочини проти людяності часто спричиняють шкоду, яку неможливо повністю компенсувати грошима. Саме тому у міжнародній практиці застосовуються комплексні програми репарацій, які можуть включати публічне визнання відповідальності, створення меморіалів,

програми реабілітації жертв, освітні реформи або люстраційні заходи.

Нормативне закріплення права на відшкодування шкоди міститься також у міжнародних договорах. Наприклад, стаття 8 Загальної декларації прав людини проголошує право кожної людини на ефективний засіб правового захисту у національних судах у разі порушення основоположних прав. Стаття 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права зобов'язує держави забезпечити ефективні засоби правового захисту для осіб, чиї права були порушені. У системі Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод питання компенсації врегульовано у статті 41 Конвенції, яка передбачає присудження справедливої сатисфакції у випадках, коли національне право не забезпечує повного відшкодування.

Однією з важливих інновацій міжнародного кримінального правосуддя стало включення до його механізмів репарацій для жертв міжнародних злочинів. На відміну від попередніх міжнародних трибуналів, таких, які фактично не мали механізмів компенсації жертвам, МКС отримав прямий мандат присуджувати репарації. Ст. 75 Римського статуту передбачає, що Суд може встановлювати принципи репарацій щодо жертв, включаючи реституцію, компенсацію та реабілітацію. Суд може присуджувати репарації як індивідуальним жертвам, так і колективно, наприклад, громадам або групам постраждалих. Важливою особливістю є те, що МКС може зобов'язати до виплати репарацій безпосередньо засуджених осіб, а також через спеціальний механізм – Цільовий фонд для жертв.

Процедурні аспекти участі жертв у провадженнях та у процедурах репарацій визначені також у Правилах процедури і доказування МКС, зокрема у Правилах 94-99. Вони

передбачають можливість подання жертвами заяв про репарації, участь їхніх представників у процесі та визначення Судом форми і розміру відшкодування.

Практика МКС у сфері репарацій почала формуватися вже після перших вироків. Одним із найважливіших прецедентів стала справа проти Томаса Лубанги Д'іло, пов'язана із вербуванням та використанням дітей-солдатів у Демократичній Республіці Конго. У вироку 2012 року Суд визнав його винним у воєнному злочині вербування дітей віком до 15 років. Пізніше, у рішенні щодо репарацій (2017), Суд встановив принципи колективних репарацій та визначив загальний обсяг відповідальності у 10 мільйонів доларів США. Оскільки засуджений не мав достатніх ресурсів для виплати такої суми, виконання репарацій було передано Цільовому фонду для жертв. Іншим важливим прецедентом є справа проти Германа Катанги. У 2014 році Суд визнав його винним у воєнних злочинах та злочинах проти людяності, пов'язаних із нападом на село Богоро у ДР Конго. У 2017 році МКС постановив присудити репарації 297 жертвам, включаючи індивідуальні грошові виплати та колективні програми допомоги. Це було перше рішення МКС, де репарації були поєднані з конкретними індивідуальними компенсаціями.

Окремий інституційний елемент системи репарацій МКС – це Цільовий фонд для жертв. Він був створений відповідно до статті 79 Римського статуту і розпочав свою діяльність у 2004 році. Фонд має подвійний мандат. Перший аспект його діяльності – виконання судових рішень про репарації. Коли МКС ухвалює рішення про відшкодування шкоди, Фонд може виступати механізмом реалізації цих рішень. Він організовує програми допомоги жертвам, контролює використання коштів та координує відновлювальні заходи на місцях. Другий аспект передбачає надання допомоги жертвам незалежно від вироків Суду. Це означає, що

Фонд може фінансувати програми медичної, психологічної або соціально-економічної підтримки навіть у ситуаціях, коли кримінальний процес ще не завершений або коли конкретні винні особи не встановлені. Такий підхід спрямований на оперативну підтримку постраждалих громад.

Практична діяльність Фонду охоплює широкий спектр програм. У країнах, де здійснюється юрисдикція МКС, зокрема в Конго, Уганді, Центральнопівденноафриканській Республіці та Малі, Фонд фінансує медичну допомогу та протезування для жертв насильства; психологічну реабілітацію; програми економічної підтримки та відновлення засобів до існування; освітні та соціальні програми для постраждалих громад. Станом на сьогодні Фонд надав допомогу десяткам тисяч жертв міжнародних злочинів, а його діяльність фінансується за рахунок добровільних внесків держав, міжнародних організацій та приватних донорів.

Український контекст надає питанням репарацій особливий актуальності. Починаючи з 2014 року, а особливо після повномасштабного вторгнення Російської Федерації у 2022 році, Україна стикається з безпрецедентним масштабом руйнувань, втрат серед цивільного населення, порушень прав людини та воєнних злочинів. У цьому зв'язку питання відшкодування шкоди постає як у площині міжнародної відповідальності держави-агресора, так і у площині внутрішніх обов'язків української держави перед власними громадянами.

Репарації постраждалим особам має забезпечити РФ як держава-агресор, яка відповідальна за завдану шкоду. Проте, відповідно до Основних принципів та керівних положень (принципи 15 і 16), поки РФ не виплатить репарації постраждалим від грубих та серйозних порушень, Україна має створити національні механізми для відшкодування збитків та надання іншої допомоги постраждалим, з подальшим стягненням відповідних репарацій з РФ.

На міжнародному рівні Україна активно вживає заходів щодо створення механізму компенсацій за рахунок російських активів. У 2022 році Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію ES-11/5 «Сприяння забезпеченню засобів правового захисту та репараціям за агресію проти України», яка визнає необхідність створення міжнародного механізму репарацій. Резолюція має рекомендаційний характер, але важлива, оскільки фіксує міжнародно визнану позицію більшості держав та формує політико-правову основу для подальших механізмів компенсації.

Цим актом Генеральна Асамблея підтвердила, що дії РФ становлять акт агресії проти України, наголосила на порушенні ст. 2(4) Статуту ООН (заборона застосування сили), принципів суверенітету і територіальної цілісності, а також констатувала, що Російська Федерація повинна нести відповідальність і відшкодувати шкоду, завдану міжнародно-протиправними діями в Україні, включаючи шкоду як державі Україна, так і фізичним та юридичним особам. Резолюція закликає держави співпрацювати для створення механізму відшкодування, забезпечити його функціонування, підтримувати облік і оцінку збитків. Окремо резолюція рекомендує створити міжнародний реєстр шкоди для документування доказів, обліку заяв від жертв та формування бази для майбутніх виплат.

Ця ідея була реалізована у 2023 році через створення Міжнародного реєстру збитків для України, спричинених агресією Російської Федерації під егідою Ради Європи. Його завдання полягає у фіксації та документуванні шкоди, завданої фізичним та юридичним особам, державі Україна, міжнародним організаціям. Це перша складова компенсаційного механізму, який має забезпечити відповідальність держави-агресорки за шкоду, заподіяну внаслідок війни проти України.

12 травня 2023 року Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Резолюцію CM/Res(2023)3 про встановлення Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. 8 листопада 2023 року Верховна Рада України ухвалила Закон, яким Україна приєдналася до цієї Угоди. Реєстр задумувався як глобальна структура, тож будь-яка держава (не лише член Ради Європи), яка проголосувала за Резолюцію ГА ООН A/RES/ES-11/5, може приєднатися до нього як Учасник або Асоційований член, повідомивши про свій намір Генеральному секретаріату Ради Європи. Будь-яка інша держава може приєднатися до Реєстру за умови схвалення такого приєднання Конференцією Учасників. Сьогодні участь в роботі Реєстру беруть понад 40 держав та Європейський Союз.

Відповідно до установчих документів Реєстр має чітко визначений і обмежений мандат. Його основна функція полягає у фіксації у документальній формі заяв та доказів щодо шкоди, втрат і збитків; збиранні та систематизації інформації про шкоду, заподіяну фізичним і юридичним особам, а також державі Україна; класифікації та організації заяв за категоріями; оцінці прийнятності заяв для їх включення до Реєстру. Реєстр охоплює шкоду, яка виникла з 24 лютого 2022 року, заподіяна на території України в її міжнародно визнаних кордонах та є наслідком міжнародно-протиправних дій Російської Федерації. У той же час, Реєстр не є судовим або квазісудовим органом і не здійснює правосуддя, не розглядає справи по суті, не встановлює відповідальність держави чи осіб, не визначає розмір компенсації і не здійснює виплату відшкодування. Ці функції передбачається передати окремому органу – Міжнародній компенсаційній комісії для України, створення якої розглядається як наступний етап розвитку механізму.

На національному рівні Україна також формує механізми компенсації. У законодавстві України існує низка нормативних актів, що передбачають компенсації для осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії. Так, постанова КМУ від 2 вересня 2020 р. № 767 «Питання виплати грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації» визначає механізми компенсацій особам, які постраждали до 24 лютого 2022 року. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» встановлює соціальні гарантії і пільги для внутрішньо переміщених осіб. Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації» (2023 р.) запровадив механізм компенсації за зруйноване житло через програму «ЄВідновлення».

У контексті перехідного правосуддя питання захисту і реабілітації дітей, які постраждали від війни, набуває особливого значення з огляду на їхню підвищену вразливість і довгострокові наслідки завданої шкоди. Українське законодавство поступово формує правову основу для такого підходу, зокрема через внесення змін до Закону України «Про охорону дитинства» (2024–2026 роки), якими закріплюється спеціальний статус дитини, що постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. До цієї категорії віднесено дітей, які зазнали фізичного, психологічного чи сексуального насильства, були поранені, викрадені, незаконно вивезені, утримувалися в полоні або іншим чином постраждали від збройного конфлікту. Законодавець встановлює комплекс обов'язків держави щодо захисту таких дітей, включаючи їх розшук, звільнення з незаконного утримання, повернення депортованих і примусово переміщених осіб, а

також возз'єднання з родинами. Передбачено також механізми евакуації дітей із зон бойових дій, у тому числі у примусовий спосіб за визначених умов, що свідчить про пріоритетність забезпечення їхньої безпеки навіть у складних гуманітарних обставинах. У системі органів публічної влади ключову роль відіграють органи опіки та піклування, які здійснюють ідентифікацію таких дітей, надають їм відповідний статус, що, своєю чергою, відкриває доступ до спеціальних гарантій захисту. Фіксація статусу постраждалої дитини, документування фактів насильства, депортації чи примусового переміщення, а також забезпечення процедур повернення і реінтеграції формують основу для майбутніх вимог про відшкодування шкоди.

Також в Україні ухвалено Закони «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» від 26 січня 2022 року № 2010-IX; «Про правовий і соціальний захист осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного із збройною агресією Російської Федерації проти України, та надання їм невідкладних проміжних репарацій від 20 листопада 2024 року № 4067-IX та низку інших нормативних документів, спрямованих на відшкодування шкоди постраждалим.

Таким чином, сучасна концепція репарацій поєднує кілька взаємопов'язаних елементів: міжнародну відповідальність держави-порушника, право жертв на відшкодування шкоди, а також позитивні обов'язки держави щодо створення ефективних механізмів компенсації та відновлення прав (наприклад, відповідно до ст. 1 ЄКПЛ). У випадку України ці механізми мають подвійний характер: з одного боку, це міжнародні процеси притягнення держави-агресора до відповідальності та створення компенсаційного механізму, з іншого – це внутрішня політика держави щодо

підтримки та відшкодування шкоди громадянам, які постраждали від війни. Поєднання цих двох рівнів є передумовою формування ефективної системи репарацій у постконфліктному відновленні.

6.2.3 Право на правду

Право на правду є одним із необхідних, хоча тривалий час недостатньо осмислених елементів перехідного правосуддя. Воно поєднує у собі як індивідуальний (право на істину безпосередньо жертв, їх родичів чи близьких осіб), так і суспільний вимір (право громадськості знати правду про порушення прав людини, про рішення, які ухвалювалися державою, про конкретних винуватців злочинів тощо). Його зміст формується на перетині низки міжнародно-правових норм і поступово еволюціонує від допоміжного інструменту доступу до правосуддя до самостійного суб'єктивного права. Вихідним для розуміння права на правду є положення п. 24 вже згадуваних нами Основних принципів і керівних настанов щодо права на засіб правового захисту і відшкодування для жертв грубих порушень міжнародного права прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (2005), які закріплюють обов'язок держави забезпечити доступ до інформації як невід'ємну складову ефективного засобу правового захисту. Йдеться не лише про технічне інформування, а про системну гарантію, що має як процесуальний, так і матеріальний аспект.

У процесуальному значенні доступ до інформації виступає передумовою реалізації інших прав: без знання про процедури, механізми захисту та доступні інструменти жертви не можуть ефективно звернутися до суду, отримати компенсацію чи брати участь у провадженнях. У матеріальному вимірі право на правду означає право знати, що саме сталося, чому це сталося, хто несе відповідальність і які чинники спричинили порушення.

Це право не існує ізольовано, воно впливає із системного тлумачення міжнародних норм, зокрема ч. 3 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (право на ефективний засіб правового захисту), ст. 8 Загальної декларації прав людини (право на ефективне поновлення порушених прав), а також практики Європейського суду з прав людини щодо позитивних зобов'язань держави забезпечити доступ до інформації у справах, зокрема, про порушення права на життя та заборони катувань. У цьому контексті держава зобов'язана не лише утримуватися від обмеження доступу до інформації, а й створювати умови для її отримання, включаючи поширення інформації про права, процедури та доступні послуги, такі як правова допомога, медична і психологічна підтримка.

Подальший розвиток концепції права на правду відбувся у зв'язку з ухваленням Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Право на істину» (A/RES/68/165), яка закріпила його значення як інструменту боротьби з безкарністю та відновлення справедливості. У цій Резолюції підкреслюється, що право на істину пов'язане з правом на доступ до правосуддя, правом на ефективний засіб правового захисту та репараціями, формуючи єдину систему взаємопов'язаних гарантій. Вказано також на обов'язок держав зберігати документи та відкривати архіви, забезпечувати доступ до інформації і створювати умови для розслідування, що фактично означає заборону приховування інформації про грубі порушення прав людини.

Важливим аспектом права на правду є також його інституційний вимір. Воно реалізується не лише через судові механізми, а й через позасудові інструменти, такі як комісії

правди, механізми документування злочинів, відкриття архівів та публічне оприлюднення інформації²⁵⁶. У цьому сенсі інформація виступає не лише засобом, а й результатом правосуддя, оскільки саме через її публічне розкриття формується суспільне розуміння подій і забезпечується визнання жертв.

Окремо слід відзначити роль міжнародного гуманітарного права у формуванні права на правду, зокрема положення ст. 33 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій закріплюють обов'язок сторін конфлікту встановлювати долю осіб, зниклих безвісти. Практична реалізація цього обов'язку значною мірою пов'язана з діяльністю Міжнародного комітету Червоного Хреста, який через Центральне агентство з розшуку забезпечує збір і передачу інформації про зниклих, сприяє ідентифікації осіб і підтримує зв'язок із родинами.

Нормативне закріплення важливих аспектів права на правду міститься у Міжнародній конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (2006), яка прямо встановлює право кожної жертви знати правду про обставини зникнення, хід розслідування і долю особи. Конвенція поєднує це право з конкретними обов'язками держави, а саме, проводити ефективні розслідування, забезпечувати доступ до інформації, реєструвати всі випадки позбавлення свободи, запобігати приховуванню фактів і забезпечувати участь жертв у відповідних процедурах. Поняття жертви за Конвенцією охоплює не лише саму зниклу особу, але й її родичів та близьких осіб.

У національному контексті України право на правду реалізується, зокрема, через Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» від 12

---

²⁵⁶ Hayner P.B. *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions* (2nd ed.). Routledge, 2010. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203867822>

липня 2018 року № 2505-VIII, який гарантує родичам право на отримання достовірної інформації про місцеперебування особи, обставини її зникнення або смерті та результати розшуку. Важливим інструментом є також Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, який забезпечує централізований облік і координацію дій державних органів.

Водночас в умовах триваючої війни реалізація права на правду пов'язана з низкою викликів, зокрема, обмеженнями доступу до інформації з міркувань безпеки, фрагментарністю інституційних механізмів, а також вразливим станом самих жертв, необхідністю протидії ворожій дезінформації та формуванням достовірного публічного нарративу про події і факти.

6.2.4. Меморіалізація

Меморіалізація почала розглядатися як одна з опор перехідного правосуддя після появи доповідей Спеціального доповідача ООН, підготовлених в межах мандату з питань правди, правосуддя, репарацій та гарантій неповторення, в першу чергу, згаданої вже доповіді «Процеси меморіалізації в контексті серйозних порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права», поданої Раді ООН з прав людини у 2020 році Спеціальним доповідачем Фабіаном Сальвіолі. Усвідомлення необхідності цього аспекту перетворень у транзитному періоді безпосередньо пов'язане з еволюцією самої концепції перехідного правосуддя. Практичний досвід останніх десятиліть – від Латинської Америки до Балкан і Африки – показав, що формальні механізми, зокрема кримінальні трибунали або комісії правди, не завжди призводять до зміни суспільних нарративів, не долають тенденцій до заперечення злочинів і не формують спільного бачення минулого. Саме тому виникла потреба концептуалізувати окремий вимір політики пам'яті, яка, крім іншого,

має запобігати поширенню дезінформації та історичним маніпуляціям.

Спеціальний доповідач запропонував важливу ідею, яка полягає в тому, що процеси меморіалізації становлять «п'яту складову» перехідного правосуддя. Ця складова розуміється не лише як окремий інструмент, а й як наскрізний елемент, який забезпечує ефективність інших. Пам'ять виступає умовою реалізації права на правду, підсилює правосуддя, сприяє репараціям і створює соціальні передумови для неповторення порушень. Доповідь також показує, що обов'язок держав працювати з пам'яттю не є політичним вибором, а випливає з міжнародного права прав людини, зокрема, низки конвенцій, пов'язаних із захистом людської гідності, заборонаю катувань, протидією дискримінації тощо. Відтак, меморіалізація – це не лише символічні заходи, вона має цілком конкретне юридичне і соціальне значення. Без інституціоналізованої пам'яті, тобто без публічного визнання, передачі знань і включення досвіду жертв у колективну свідомість, транзитний перехід, як правило, залишається незавершеним.

Вихідним припущенням перехідного правосуддя є те, що злочини минулого, вчинені під час збройного конфлікту або репресивним режимом, мають бути належним чином опрацьовані для побудови демократичного, плюралістичного, інклюзивного та мирного суспільства. Визнання воєнних злочинів і масових порушень прав людини є необхідним для відновлення гідності жертв, відновлення довіри в суспільстві та започаткування процесу примирення, як вертикального (між громадянами та державними органами), так і горизонтального (між різними групами у випадках, наприклад, міжетнічних чи міжрелігійних конфліктів). Невизнання та непокарання порушень призводять до заперечення та сприяють відтворенню і легітимації насильства.

У процесі реагування на порушення минулого перехідне правосуддя прагне сприяти досягненню кількох цілей, пов'язаних із різними часовими вимірами:

- пролити світло на порушення минулого (шляхом встановлення фактів і кримінального покарання винних);
- відповідати на виклики сучасності (шляхом визнання, вшанування та увічнення пам'яті жертв, надання репарацій, створення можливостей для розповіді історій, публічних вибачень, протидії запереченню, заспокоєння суспільства та відновлення довіри до держави і між спільнотами);
- підготуватися до майбутнього (шляхом запобігання насильству через освіту та підвищення обізнаності і формування культури миру). Процеси пам'яті сприяють утвердженню відданості демократичному суспільству, стимулюють дискусії щодо репрезентації минулого і дозволяють належним чином реагувати на проблеми сучасності.

У Дурбанській декларації та Програмі дій Всесвітньої конференції проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості, ухвалених на Всесвітній конференції ООН у Дурбані (ПАР) у 2001 році, роль пам'яті розглядається як інструмент боротьби з несправедливістю та сприяння миру: «Пам'ять про злочини і неправди минулого, де б і коли б вони не відбувалися, їх беззастережне засудження, а також правдиве викладення історії є необхідними елементами міжнародного примирення і створення суспільств, заснованих на справедливості, рівності та солідарності» (п. 106).

Меморіалізація може стосуватися подій, що відбулися давно, таких як работоргівля (наприклад, у Ліверпулі, Велика Британія, і сьогодні тривають дебати про перейменування вулиць, названих на честь людей, які створили свої капітали на торгівлі чорношкірими рабами і в той же час,

були меценатами, будували визначні споруди міста, розвивали музеї та бібліотеки), а також порушень, скоєних у недавньому минулому або під час триваючих конфліктів.

А. Дробович, голова Українського інституту національної пам'яті у 2019–2024 роках запропонував систему принципів меморіалізації російсько-української війни, які були представлені для публічного обговорення за участі державних інституцій, експертів і громадянського суспільства. Вони покликані забезпечити не лише фіксацію історичних фактів, а й формування суспільного діалогу та осмислення досвіду війни. До таких принципів належать:

- принцип широкої залученості (партисипативності), який передбачає участь у процесах пам'яті максимально широкого кола людей і недопущення «монополізації» пам'яті;

- принцип публічності та ясності, що вимагає прозорості рішень і зрозумілості меморіальних практик для суспільства;

- принцип правдивості, який орієнтує на необхідність використання перевірених фактів та недопущення маніпуляцій;

- принцип інклюзивності, спрямований на врахування різних досвідів війни, включно з голосами вразливих груп;

- принцип рівності, що гарантує однакову повагу до всіх жертв і учасників незалежно від їхнього статусу чи походження;

- принцип фахової добросовісності, який передбачає залучення компетентних фахівців і дотримання професійних стандартів;

- принцип актуальності та своєчасності, що орієнтує на врахування сучасного контексту і уникнення як передчасних, так і запізнених рішень;

- принцип гуманності, який вимагає поваги до гідності людини та недопущення ретравматизації;
- принцип етичності й екологічності, що передбачає чутливість до соціального та культурного середовища і відповідальне ставлення до простору пам'яті;
- принцип ідеологічної нейтральності, відповідно до якого меморіалізація не повинна перетворюватися на інструмент політичної маніпуляції²⁵⁷.

Хоча повномасштабна війна за незалежність України і досі триває, громади, родини загиблих і суспільство загалом не відкладають справу увічнення пам'яті та збереження правди про її перебіг до закінчення бойових дій. Для багатьох це можливість зберегти гідність людей і єдиний доступний спосіб установити соціальну й історичну справедливість. Тому вже зараз постають меморіали й місця пам'яті, з'являються архівні колекції, документальні стрічки, творяться нові практики та ритуали, які допомагають вшанувати загиблих, зафіксувати свідчення про війну й вийти з неї переможцями.

Політика меморіалізації в Україні почала системно формуватися після подій Майдану 2014 року. У цей період Парламентом було ухвалено так звані «закони про декомунізацію», за аналогією з підходами, реалізованими в державах Центральної та Східної Європи з початку 1990-х років. До цього державна політика у сфері меморіалізації мала фрагментарний характер і ґрунтувалася переважно на поодиноких рішеннях. Так, у 2007 році було започатковано широкую суспільну дискусію щодо дослідження та осмислення масових політичних репресій 1937–1938 років і Голодомору. Важливим кроком у формуванні національної політики пам'яті стало визнання депортації кримських татар з

---

²⁵⁷ Дробович А. 10 принципів меморіалізації війни. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya/9-pryncypiv-memorializaciyi-yakoyu-mozhe-but-y-pamyat-pro-viynu>

Криму у 1944 році геноцидом кримськотатарського народу, а також встановлення в Україні 18 травня Днем пам'яті постраждалих геноциду кримськотатарського народу.

Подальший розвиток політики меморіалізації пов'язується з прийняттям Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 21 серпня 2025 року № 4579-ІХ, яким було визначено засади державної політики національної пам'яті, закладено правову основу для системної та послідовної діяльності держави у сфері меморіалізації. Законом також реформовано Український інститут національної пам'яті, який нині є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статутом, чия діяльність спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України (через профільного міністра, наразі – у сфері культури та інформаційної політики). Його правовий статус визначається постановою уряду про утворення Інституту та Положенням про нього, де закріплено, що він реалізує державну політику у сфері національної пам'яті, зокрема щодо відновлення і збереження історичної пам'яті, вшанування борців за незалежність, дослідження тоталітарного минулого та організації меморіальних практик. Попри те, що Інститут не є науковою установою у вузькому сенсі, він виконує водночас аналітичні, експертні та політико-координаційні функції, що робить його одночасно і адміністративним органом з відповідними повноваженнями, і центром формування політики пам'яті.

Саме ця інституція покликана забезпечити перехід від фрагментарних, локальних і часто політизованих практик пам'яті до більш узгодженої державної політики, заснованої на правових, історичних і етичних стандартах. У контексті перехідного правосуддя ця роль виходить за межі суто символічної діяльності. Інститут фактично бере участь не лише в процесах меморіалізації, але й в реалізації права на правду

через сприяння відкриттю архівів репресивних органів, підтримку дослідницьких проєктів, створення наративів, які базуються на документованих фактах, а не на політичних міфах. Водночас він впливає на формування політики пам'яті через розробку рекомендацій щодо перейменувань, демонтажу або переосмислення пам'ятників, встановлення нових місць пам'яті та впровадження державних пам'ятних дат.

6.2.5 Інституційні реформи та гарантії неповторення

Інституційні реформи як елемент перехідного правосуддя виконують функцію гарантій неповторення порушень і спрямовані на усунення причин, що зробили можливими масові або системні порушення прав людини і міжнародного гуманітарного права. На відміну від кримінального переслідування чи репарацій, які є реакцією на вже вчинені злочини, інституційні реформи орієнтовані на майбутнє і мають превентивний характер. Їх основне завдання полягає у трансформації державних та суспільних інституцій таким чином, щоб унеможливити повторення практик насильства, репресій, безкарності та зловживання владою.

Зміст цього елемента перехідного правосуддя може сильно варіюватися залежно від конкретної ситуації і особливостей транзитного періоду. Однак, у загальному вигляді він може бути розкритий через кілька взаємопов'язаних напрямів. Передусім ідеться про реформу сектору безпеки, яка охоплює збройні сили, поліцію, спеціальні служби та інші правоохоронні органи. У багатьох випадках саме ці інституції стають безпосередніми виконавцями порушень або діють в умовах політичного контролю, що унеможливорює їхню підзвітність. Тому реформи передбачають зміну їхньої структури, функцій, процедур відбору і підготовки кадрів, контролю, а також запровадження ефективних механізмів

громадського нагляду. Необхідним аспектом є також деполітизація цих органів і приведення їх діяльності у відповідність до стандартів прав людини.

Другим важливим напрямом є реформа судової системи, яка має забезпечити незалежність, неупередженість і ефективність правосуддя. У контексті перехідного правосуддя суди нерідко зустрічаються з викликами, пов'язаними з їхньою попередньою участю у репресивних практиках або неспроможністю забезпечити справедливий розгляд справ. Тому інституційні зміни включають не лише оновлення кадрового складу, а й реформування процедур добору суддів, посилення гарантій їхньої незалежності, вдосконалення систем дисциплінарної відповідальності та підвищення рівня професійної підготовки.

Третім компонентом є механізми перевірки (веттинг) і очищення влади, які спрямовані на усунення з публічної служби осіб, причетних до грубих порушень прав людини або зловживань владою. Ці механізми передбачають досягнення балансу між потребою забезпечити справедливість і необхідністю зберегти функціональність державного апарату. Вони включають процедури перевірки доброчесності, професійної відповідності та причетності до попередніх порушень, а також можуть супроводжуватися тимчасовими обмеженнями на зайняття певних посад.

Окремий напрям становлять реформи, пов'язані з забезпеченням підзвітності і прозорості державного управління. Вони охоплюють створення ефективних антикорупційних механізмів, розвиток інститутів парламентського і громадського контролю, забезпечення доступу до інформації та відкритості діяльності органів влади. У цьому контексті право на правду і доступ до архівів також відіграють важливу роль, оскільки дозволяють не лише встановити факти минулих порушень, а й запобігти їх повторенню через публічний контроль.

Елементами гарантій неповторення є також реформи у сфері освіти, культури та політики пам'яті, які спрямовані на формування ціннісних орієнтирів, заснованих на повазі до прав людини, верховенства права і демократичних принципів. Йдеться про перегляд навчальних програм, підтримку наукових досліджень, розвиток меморіальних практик і публічних дискусій, які сприяють осмисленню минулого і формуванню його критичної оцінки.

Відтак, забезпечення гарантій неповторення має бути комплексною політикою держави, поєднаною з активною діяльністю громадянського суспільства, участю медіа, академічної спільноти, створенням інституційних механізмів реагування на порушення.

В наступному підрозділі ми розглянемо приклади кейсів країн Європи, які проходили інституційні реформи в транзитних періодах з тим чи іншим ступенем успіху. В контексті України гарантії неповторення як елемент перехідного правосуддя набувають особливого значення через поєднання двох факторів: необхідності подолання радянської та пострадянської спадщини і одночасного реагування на виклики, пов'язані зі збройною агресією.

Першим системним кроком України у напрямі формування гарантій неповторення стала спроба нормативно врегулювати питання реабілітації жертв політичних репресій радянського періоду. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» був ухвалений 17 квітня 1991 року – до здобуття незалежності нашою державою. Закон заклав базові підходи до визнання фактів репресій, відновлення прав постраждалих осіб та формування офіційної державної позиції щодо злочинів тоталітарного режиму. Основний акцент було зроблено на юридичній реабілітації осіб, незаконно засуджених або репресованих з політичних мотивів, включаючи скасування вироків, відно-

влення громадянських прав, повернення майна або компенсацію за його втрату. Закон також визнавав право на соціальні гарантії, окремі пільги та інші форми підтримки для реабілітованих осіб і членів їхніх сімей.

Однак вже сама назва цього нормативного акта в первинній його редакції, в якій вживається вираз «на Україні», свідчить про те, що законотворці на той час не усвідомлювали ні повного масштабу проблеми подолання радянської спадщини, ні вектору, в якому мала рухатися для цього наша держава. Закон не передбачав механізмів притягнення до відповідальності осіб, причетних до репресій, не встановлював процедур інституційної трансформації органів, які здійснювали ці репресії, і фактично не торкався причин їх виникнення.

Впродовж 1991–2001 років було реабілітовано близько 248 тисяч осіб, тоді як понад 117 тисячам було відмовлено у реабілітації²⁵⁸. Процесами реабілітації не були охоплені учасники визвольного руху, зокрема, члени та симпатички Організації українських націоналістів і Української повстанської армії, яких радянське законодавство кваліфікувало як «учасників антирадянських збройних формувань». Ситуація поступово змінювалася лише з часом, у міру переосмислення історичної ролі визвольного руху та трансформації політики пам'яті. Важливим кроком стало прийняття 9 квітня 2015 року Закону України № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», який визнав легітимність їхньої боротьби. Подальші зміни до законодавства про реабілітацію, зокрема у 2018 році, також розширили коло

---

²⁵⁸ Інформаційні матеріали до Дня пам'яті жертв політичних репресій / Український інститут національної пам'яті. 16 травня 2020 року. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyeni-materialy/zhurnalistam/informaciyeni-materialy-do-dnya-pamyati-zhertv-politychnyh-represiy>

осіб, які можуть бути визнані жертвами репресій, передбачили створення Національної комісії з реабілітації.

Після 2014 року відбулися значні зрушення в реформуванні Збройних Сил України, Служби безпеки України, прокуратури, створено Національну поліцію, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру, посилено парламентський і громадський контроль за сектором безпеки, впроваджено системи електронного декларування, відкритих реєстрів, публічних закупівель тощо. Значно посилилася роль місцевого самоврядування, яке перестало бути продовженням центральної влади, отримало власні ресурси та можливості для самостійного управління справами громад. Загалом, діяльність органів публічної влади стала більш прозорою і зрозумілою для суспільства.

Важливим компонентом гарантій неповторення є судова реформа, яка в Україні має тривалий і суперечливий характер. Починаючи з 2016 року, було здійснено низку конституційних і законодавчих змін, спрямованих на забезпечення незалежності суддів, реформування органів суддівського врядування та підвищення прозорості процедур добору. У 2019 році створено Вищий антикорупційний суд, місія якого полягає у здійсненні правосуддя на засадах верховенства права у кримінальних провадженнях щодо корупційних і пов'язаних із ними кримінальних правопорушень, в цивільних справах щодо визнання активів необґрунтованими та стягнення заблокованих активів фізичних та юридичних осіб, які перебувають під санкціями (на час дії в країні воєнного стану)²⁵⁹.

Окреме місце посідають механізми очищення влади і перевірки доброчесності. Прийняття Закону України «Про

---

²⁵⁹ Вищий антикорупційний суд. Офіційний сайт. URL: <https://vaks.gov.ua/>

очищення влади» (від 16 вересня 2014 року № 1682-VII) започаткувало процес люстрації, спрямований на усунення з публічної служби осіб, причетних до зловживань владою. До них, зокрема, належали високопосадовці періоду правління Віктора Януковича, керівники органів виконавчої влади, правоохоронних органів, судді, а також особи, які обіймали посади в Комуністичній партії або співпрацювали з органами державної безпеки СРСР. Закон встановлював як індивідуальні, так і формалізовані критерії застосування заборон, що означало, що в низці випадків люстрація застосовувалася автоматично, на підставі факту перебування на певній посаді у визначений період, без необхідності доведення конкретної участі у правопорушеннях.

Механізм реалізації закону передбачав проведення перевірок державних службовців, ведення Єдиного державного реєстру осіб, щодо яких застосовано положення закону, а також покладав значні повноваження на Міністерство юстиції України щодо організації цього процесу. Передбачалися часові обмеження: заборони застосовувалися, як правило, на строк 5 або 10 років. У суспільстві закон загалом сприймався позитивно і мав належний ефект, особливо на початковому етапі, як необхідний інструмент очищення влади і відновлення довіри до державних інституцій. Він відповідав запиту на справедливість і припинення корупційних практик попереднього режиму. Водночас уже на етапі реалізації почали проявлятися суттєві проблеми, пов'язані з формальним характером критеріїв та недостатнім урахуванням індивідуальних обставин.

Реакція міжнародних інституцій на українську модель люстрації була стримано-критичною. Зокрема, Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) у своїх висновках 2014–2015 років визнала легітимність мети закону, але звернула увагу на його невідповідність ок-

ремим стандартам верховенства права. Серед ключових зауважень були: надмірно широкий перелік посад, до яких застосовується люстрація, автоматичний характер заборон, відсутність достатніх процесуальних гарантій і ризик порушення принципу індивідуальної відповідальності. Комісія рекомендувала звужити сферу застосування закону, посилити судовий контроль і забезпечити індивідуалізацію рішень²⁶⁰.

Низка службовців, усунутих за люстраційним законом, оскаржували звільнення як в національних судах, так і в ЄСПЛ. Показовим, наприклад, є рішення *Polyakh and Others v. Ukraine* (2019). Суд визнав, що застосування положень Закону «Про очищення влади» у конкретних випадках призвело до порушення статті 8 Європейської конвенції з прав людини (право на повагу до приватного життя). Основна проблема полягала у тому, що заявники були звільнені та піддані заборонам без доведення їхньої особистої причетності до антидемократичних дій, а лише на підставі обіймання посад у визначений період. Їхні імена були публічно оприлюднені в люстраційному онлайн-реєстрі, і Суд визнав, що поєднання цих заходів мало дуже серйозні наслідки для професійного і особистого життя заявників. З посиленням на публікацію «Інструменти забезпечення верховенства права у постконфліктних державах. Перевірка: основи проведення» (HR/PUB/06/5, 2006) Управління Верховного комісара ООН (п. 114 Рішення) ЄСПЛ підкреслив, що навіть у контексті перехідного періоду заходи очищення влади повинні відповідати принципу пропорційності, забезпечувати індивідуальний підхід і передбачати ефективні процесуальні гарантії.

У підсумку можна констатувати, що реалізація гарантій неповторення в Україні, з одного боку, показує значні

---

²⁶⁰ Opinion on the Law “on Government Cleansing” (lustration law) of Ukraine.
URL: <https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/opinion-788>

успіхи, поєднується зі зрілістю громадянського суспільства, яке неодноразово виступало проти порушень прав людини та корупції. З іншого, – процеси реформування інституцій демонструють фрагментарність, нерівномірність, часто політичну заангажованість і запізнілість. Політика нашої держави в цій сфері була скоріше реактивною, зумовленою кризами, вимогами міжнародних партнерів, зовнішньою агресією – тобто обставинами, які критично не можна було ігнорувати. У той же час, наприклад, країни Балтії, які в 90-х роках минулого століття системно, послідовно і базуючись на принципі верховенства права зреагували на виклики подолання наслідків радянської окупації, вже сьогодні є членами НАТО та ЄС, змогли сформувати стабільні інституції, а відтак, мають набагато кращі безпекові, економічні і соціальні перспективи. В Україні ж ситуація значно ускладнена не лише внутрішніми чинниками, а й фактором війни, який практично нівелює можливості для демократичного транзиту влади електоральним шляхом, так само, як і внесення змін до Конституції. Таким чином, постає питання про демократичну легітимацію реформ, адже масштабні трансформації державного апарату традиційно передбачають мандат, отриманий через вибори.

Більше того, реалізація гарантій неповторення в Україні відбувається в умовах обмежень, зумовлених правовим режимом воєнного стану, який призвів до дерогації, тобто відступу від окремих зобов'язань держави у сфері прав людини. Україна скористалася правом дерогації відповідно до ст. 15 ЄКПЛ та ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, офіційно повідомивши про це Генерального секретаря ООН і Генерального секретаря Ради Європи відповідно. Такі повідомлення були вперше подані у 2015 році у зв'язку з проведенням антитерористичної операції, а після початку повномасштабної агресії Російської Федера-

ції у 2022 році оновлені з урахуванням запровадження воєнного стану на всій території України. Дерогації стосуються окремих прав, зокрема права на свободу та особисту недоторканність, на недоторканність приватного життя, свободу вираження поглядів, свободу асоціацій та мирних зібрань тощо. Такі обмеження мають легітимну мету забезпечення національної безпеки та виживання держави, однак об'єктивно звужують простір для впровадження інституційних реформ, особливо тих, що потребують широкого суспільного обговорення та політичної конкуренції.

6.3. Досвід перехідного правосуддя в європейських країнах

Досвід європейських держав у сфері перехідного правосуддя є надзвичайно різноманітним, оскільки формувався у відповідь на різні типи політичних криз: окупацію, авторитарні та тоталітарні режими, внутрішні конфлікти, масові порушення прав людини. Хоча у науковій літературі перехідне правосуддя часто асоціюється насамперед із постсоціалістичними трансформаціями Центральної та Східної Європи²⁶¹, європейський досвід значно ширший. Потреба у механізмах транзитної юстиції виникає практично в усіх суспільствах, які пережили періоди системного насильства або політичних зламів. А такі періоди мали в своїй історії практично всі нації, навіть найбільш благополучні з сучасного погляду. Аналіз практик окремих держав Європи має не лише історичне, але й прикладне значення для України, яка перебуває у процесі формування власної моделі перехідного правосуддя. Безумовно, в рамках цього посібника ми не зможемо описати всі кейси перехідного правосуддя в Європі, однак зупинимося на найбільш показових прикладах,

---

²⁶¹ Żychlińska M. Legal Frames of Memory. Transitional Justice in Central and Eastern Europe. *Polish Sociological Review*. 2013. № 184. Pp. 535–40.

які мали місце починаючи з другої половини ХХ ст., і дозволяють сформувавши загальну картину перехідних процесів і ті виклики, з якими зустрічалися європейські держави в цьому контексті. Для розгляду обрано переважно приклади держав, які сьогодні, після проходження транзитного періоду, мають сталі демократичні інституції.

Після Другої світової війни значна частина Західної Європи зіткнулася з необхідністю реагування на наслідки нацистської окупації та співпраці з окупаційними режимами. Так, у Франції, Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі, Норвегії відбувалися процеси очищення державного апарату та суспільства від колаборантів, які включали як кримінальне переслідування, так і адміністративні заходи. Іноді процеси щодо колаборантів були законними і справедливими, а іноді відбувалися стихійні розправи, відверто ганебні і невинуваті жорстокі, що ніяк не сприяло суспільному примиренню.

У Франції, зокрема, після звільнення країни було проведено так звану «епюрацію» (*épuration* – фр. чистка), яка охоплювала як судові процеси, так і позасудові форми відповідальності. Було розслідувано приблизно 300 000 справ, які стосувалися найвищих рівнів колабораціоністського уряду Віші. З 1944 по 1951 рік офіційні суди у Франції засудили 6763 особи до смертної кари (більше половини з них заочно) за державну зраду та інші злочини. Фактично було здійснено близько 800 страт, включаючи політиків, урядовців, журналістів-пропагандистів нацизму. Смертний вирок отримав і голова колаборантського режиму Віші Філіп Петен, однак згодом покарання було замінено довічним ув'язненням. Близько 50 тисяч людей зазнали обмежень громадянських прав. З часом ставлення до колаборантів значно пом'якшилося через велику кількість людей, які вважали режим Віші легітимним. Як зазначає Т. Джадт, головним колаборантом виступала сама держава, тож засудження за те

саме простих громадян сіяло б незгоду в суспільстві, тим більше, що більшість суддів, які судили колаборантів, самі співпрацювали з окупантами. При цьому у перші місяці після визволення країни хвиля самосудів і насильства щодо підозрюваних у колаборації передувала формалізованому правосуддю та адміністративним механізмам очищення державного апарату²⁶². Країну охопили «дикі чистки» – позасудові страти, побиття, тортури, публічне приниження тих, кого вважали колабораціоністами. Кількість вбитих без суду значно перевищувала кількість тих, кому вироки були винесені в судовому порядку. Цей період часу був, по суті, періодом беззаконня та правління натовпу. Жінок, підозрюваних у інтимних стосунках з німцями, затримували, більшості з них голили голови, а деяких публічно роздягали чи навіть вирізали свастику на лобі, щоб назавжди залишити знак так званої «горизонтальної співпраці»²⁶³.

Іншим, системним і масштабним підходом до подолання наслідків окупації і колабораціонізму з нацистами відзначається Норвегія. У країні з населенням на той час у три мільйони перед судом постали всі 55 тисяч членів «Національної єдності» – партії, яка фактично стала інструментом встановлення колабораціоністського режиму. Крім того, розглядалися справи ще стосовно 40 тисяч осіб, підозрюваних у колабораціонізмі. 17 тисяч було засуджено до тюремного ув'язнення, 30 осіб отримали смертні вироки, 25

---

²⁶² Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року/ пер. з англ. К. Зарембо. К.: Наш Формат, 2021. С. 61-83.

Judt T.. Postwar: A History of Europe Since 1945. New York: Penguin Books. 2006. Pp. 44–48.

²⁶³ Ross S. The Épuration: World War II French Revenge. 2017. URL:

<https://stewross.com/the-epuration-world-war-ii/>; Neyret E. Comment l'épuration a touché des centaines de milliers de personnes à la fin de la Seconde guerre mondiale en France. *Historia*. Publié le 2 avr. 2025. URL: istoria.fr/guide-culture-loisirs/cinema-television/comment-lepuration-a-touche-des-centaines-de-milliers-de-personnes-a-la-fin-de-la-seconde-guerre-mondiale-en-france-2157649

з них було приведено до виконання²⁶⁴. Відкун Квіслінг, який очолював колабораціоністський уряд і ім'я якого стало символом зради, також був засуджений та страчений. Таким чином, практично кожний злочин знайшов свою правову кваліфікацію, і відповідальність була невідворотною. Оцінка індивідуальної вини в кожному випадку призвела до формування складної судової практики, яка враховувала як ступінь співпраці, так і обставини, в яких діяла особа. Держава практично одразу після деокупації відновила контроль над процесом притягнення до відповідальності, продемонструвала високий рівень інституційної спроможності та довіри до судової системи. Відтак вдалося не допустити масового насильства, як у Франції. Своєю чергою, це стало одним із факторів успішної післявоєнної стабілізації.

У сфері політики пам'яті Норвегія також сформувала офіційний наратив, у центрі якого перебували ідеї національного опору, єдності та відновлення державності. Водночас цей наратив не був незмінним. У перші повоєнні десятиліття акцент робився на героїзації руху опору і моральному засудженні колаборантів. Поступово суспільний діалог почав зачіпати участь норвезьких інституцій у переслідуванні єврейського населення, долю так званих «tyskerbarn» (дітей від зв'язків норвежок з німецькими солдатами), які зазнали дискримінації вже після війни, та інші складні питання. Висвітлення історії окупації, колабораціонізму, опору стало складовою частиною шкільних програм, просвітницької та музейної діяльності. Норвезький центр досліджень Голокосту і меншин (HL-senteret) і сьогодні відіграє важливу роль у збереженні пам'яті, дослідженні минулого, формуванні критичного мислення та суспільного консенсусу.

---

²⁶⁴ Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. К. Зарембо. К.: Наш Формат, 2021. С. 61-83.

В той же час, варто розуміти, що Норвегія (так само, як і Данія – режим окупації там був відносно м'яким, зберігся національний уряд та не було класичного колабораціонізму, лише випадки переважно економічної співпраці з нацистами, які також стали предметом судових процесів), не потребувала радикального перезаснування державних інституцій. Вдалося зберегти інституційну тяглість, відновити верховенство права, поступово включити досвід окупації в освітню і публічну сферу. Тому процеси, які ми сьогодні називаємо перехідним правосуддям, були тут набагато більш успішними, ніж в інших європейських країнах.

Мабуть, найбільш драматичні перетворення пережила після Другої світової війни Німеччина, де трансформація була нав'язана зовні, через окупаційні режими союзників-переможців, а суспільство було глибоко травмованим нацистською пропагандою. Приходу нацистів до влади сприяла політична і соціальна криза, яка виникла внаслідок поразки і міжнародного приниження Німеччини після Першої світової війни, супроводжувалася економічною нестабільністю, гіперінфляцією, політичною фрагментацією та кризою довіри до інституцій Веймарської республіки. Ці фактори створили підґрунтя для вразливості більшості населення до пропаганди, схильності довіряти популістичним заявам, широкої підтримки ультраправих сил, пошуку тих, хто бучім-то винен у всіх економічних і соціальних негараздах (ними врешті оголосили євреїв), сприйняття псевдонаукових теорій расової ієрархії, поступової нормалізації масових порушень прав людини.

Відтак, на момент завершення Другої світової війни німецьке суспільство було не лише переможеним, а й глибоко інтегрованим у функціонування тоталітарної системи. Націонал-соціалістична німецька робоча партія налічувала близько 8,5 мільйонів членів, ще 45 мільйонів належали до організацій, пов'язаних із нею, на кшталт Гітлер'югенду чи

Німецького робітничого фронту²⁶⁵. Так, коли нацисти прийшли до влади в січні 1933 року, рух Гітлер'югенд налічував приблизно 100 000 членів. До кінця того ж року кількість зростає до понад 2 мільйонів (30% німецьких дітей віком 10–18 років). Ентузіазм, пропаганда, тиск однолітків та примус призвели до того, що вже в 1940 році Гітлер'югенд охопив 7,2 мільйона (82%)²⁶⁶. Виняток складали євреї – їх до цієї організації просто не брали. З нацистами активно співпрацювали підприємці, у тому числі, використовуючи примусову працю полонених та переміщених з окупованих країн людей. Покарати всіх не було можливості, бо йшлося про мільйони людей, отже, основним питанням стало реагування на масову участь або співучасть у злочинному режимі.

Політика союзників була спрямована на так звану денацифікацію. Вона включала як кримінальне переслідування, так і адміністративні заходи очищення. Нюрнберзький процес уперше реалізував ідею міжнародної кримінальної відповідальності індивідів. Нюрнберзький трибунал можна критикувати за його політизований характер, «ретроактивність» (частина інкримінованих діянь не була чітко закріплена як злочини у міжнародному праві на момент їх вчинення). По суті, це було правосуддя переможців, оскільки до відповідальності притягувалися лише представники переможеної сторони, тоді як дії союзників, зокрема, злочини радянського тоталітарного режиму, не стали предметом розгляду. Однак незаперечним є той факт, що саме цей

---

²⁶⁵ Котубей-Геруцька О. Концтабори у кіно, перепоховання закатованих, провіна: як відбувалася денацифікація Німеччини після Другої світової / Суспільне Культура. 5 березня 2024 року. URL: <https://susplne.media/culture/692762-konctabori-u-kino-perepohovanna-zakatovanih-provina-ak-vidbuvalasa-denacifikacia-nimeccini-pisla-drugoi-svitovoi/>

²⁶⁶ Rempel G. Hitler's Children: The Hitler Youth and the SS. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2015. P. 268.

міжнародний трибунал заклав основи сучасного міжнародного кримінального права.

20 грудня 1945 року був ухвалений Закон № 10 Союзної контрольної ради (орган управління окупованою Німеччиною, до складу якого входили США, Велика Британія, Франція та СРСР) «Про покарання осіб, винних у воєнних злочинах, злочинах проти миру і людяності» створив правову основу для подальшого переслідування нацистських злочинців поза межами Нюрнберзького процесу. Повноваження щодо судового переслідування були надані також національним та окупаційним судам у різних зонах Німеччини з метою забезпечення масового притягнення до відповідальності осіб, причетних до злочинів нацистського режиму.

За різними оцінками, через процедури перевірки пройшли мільйони осіб, яких класифікували за ступенем причетності до нацистського режиму, від «головних винних» до «послідовників» і «виправданих». Політика союзників поступово була пом'якшена через практичні потреби відновлення держави, бюрократичного апарату, системи освіти тощо і інтеграції значної частини населення у нову політичну систему²⁶⁷.

Попри спільні підходи, узгоджені союзниками, практична реалізація політики денацифікації у різних окупаційних зонах Німеччини істотно відрізнялася. До утворення у 1949 році двох німецьких держав – Федеративної Республіки Німеччина та Німецької Демократичної Республіки – загальні принципи залишалися подібними: процеси здійснювалися під контролем окупаційних адміністрацій, передбачали кримінальне переслідування осіб, причетних до нацистського режиму, а також адміністративні заходи очищення.

---

²⁶⁷ Frei N. & Golb J. *Adenauer's Germany and the Nazi Past: The Politics of Amnesty and Integration*. Columbia University Press, 2002. DOI: <https://doi.org/10.7312/frei11882>

У Західній Німеччині (ФРН) вже у 1950-х роках відбувається частковий відхід від масштабної денацифікації, що пов'язано як із початком холодної війни, так і з необхідністю швидкої інституційної стабілізації. Водночас це не означало повної відмови від відповідальності. Нові хвилі кримінального переслідування мали місце і в наступні десятиліття. Зокрема, процеси щодо Освенциму (Auschwitz trials), перший етап яких проходив у Кракові у 1947 році (Верховний національний трибунал Польщі спирався на норми міжнародного права, сформовані внаслідок Нюрнберзького трибуналу) щодо вищих посадових осіб, причетних до організації системи масового знищення, знайшли своє продовження у 1963-1965 роках в самій ФРН. Франкфуртські процеси щодо Освенцима відбувалися у земельному суді Франкфурта-на-Майні на основі німецького кримінального права. Було засуджено двадцять двох співробітників Освенцима – офіцерів другого та третього рівня. До суду викликали близько 360 свідків, зокрема, 210 осіб, які жили в таборі. Цікавим фактом є те, що очолював обвинувачення Фріц Бауер, тодішній Генеральний прокурор Німеччини, який сам був в'язнем нацистського концтабору²⁶⁸. Відтак, уже в ті часи формується розуміння того, наскільки важливою є участь жертв у процесах транзитного переходу.

За офіційними даними, станом на 1964 рік у межах застосування Закону № 10 Союзної контрольної ради було перевірено понад 19 мільйонів осіб, з яких приблизно 13 мільйонів були визнані такими, що не підлягають покаранню, тоді як інші отримали різні санкції, від обмежень у працевлаштуванні до звільнення з посад²⁶⁹.

---

²⁶⁸ Shik N. The Auschwitz Trials. Historical Focus. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. URL: <https://www.yadvashem.org/articles/general/auschwitz-trials.html>

²⁶⁹ Котубей-Геруцька О. Концтабори у кіно, перепоховання закатованих, провина: як відбувалася денацифікація Німеччини після Другої світової / Суспільне Культура. 5 березня 2024 року. URL: <https://suspilne.media/culture/692762->

У радянській зоні окупації, яка згодом стала основою НДР, процес денацифікації мав значно жорсткіший і швидший характер. У період 1945–1948 років понад 500 тисяч осіб були усунені з попередніх місць роботи, насамперед у державному секторі та економіці. Масштабні кадрові чистки торкнулися приблизно половини вчителів, а також переважної більшості суддів і прокурорів. Водночас проводилися судові процеси щодо осіб, причетних до репресивного апарату нацистської держави, зокрема членів СС, Гестапо та керівних структур НСДАП.

Разом із тим, уже на ранньому етапі радянська адміністрація та нові політичні еліти зіткнулися з практичною необхідністю використання кваліфікованих кадрів, навіть якщо їхня попередня діяльність була пов'язана з нацистськими структурами.

Окремою рисою денацифікації в радянській зоні стало широке застосування позасудових механізмів. Зокрема, було створено систему так званих «спеціальних таборів», частина з яких розміщувалася на території колишніх нацистських концентраційних таборів, таких як Бухенвальд і Заксенгаузен. У цих установах утримували понад 150 тисяч осіб, включаючи не лише колишніх функціонерів нацистського режиму, а й тих, кого просто вважали політично неблагонадійними. Близько половини ув'язнених померли в таборах. У 1948 році радянська влада офіційно оголосила про завершення денацифікації, що фактично означало перехід до нової політичної моделі контролю над державою і суспільним життям²⁷⁰.

---

konctabori-u-kino-perepohovanna-zakatovanih-provina-ak-vidbuvalasa-denacifikacia-nimeccini-pisla-drugoi-svitovoi/

²⁷⁰ Котубей-Геруцька О. Концтабори у кіно, перепоховання закатованих, провинна: як відбувалася денацифікація Німеччини після Другої світової / Суспільне Культура. 5 березня 2024 року. URL: <https://suspilne.media/culture/692762->

У подальшому у ФРН підходи до осмислення націонал-соціалістичного минулого зазнали істотної трансформації та сприяли формуванню розвиненої культури пам'яті, що ґрунтується на визнанні провини та відповідальності. Відкриття архівів, розвиток історичних досліджень, інтеграція теми Голокосту в освіту, створення меморіалів і музеїв стають важливими частинами цього процесу.

Післявоєнна політика ФРН мала ще один специфічний аспект – так зване «перевиховання» (нім. Umerziehung), спрямоване на трансформацію політичної культури та подолання ідеологічної спадщини націонал-соціалізму. Йшлося про потребу зміни уявлень, цінностей, норм і способів мислення, які тривалий час підтримували функціонування тоталітарного режиму. По-перше, відбувалася символічна деконструкція нацистського простору, яка виражалася у перейменуванні вулиць, демонтажі нацистської символіки, усуненні інших зовнішніх атрибутів режиму. По-друге, важливим інструментом стало пряме інформування населення про злочини нацистського режиму, оскільки люди не знали чи не хотіли знати про жахи концентраційних таборів, масові страти або жорстокі медичні експерименти. Союзники організували виставки, публікації, демонстрації фотографій і документів, які фіксували наслідки діяльності нацистів, апелювали до колективної відповідальності і руйнували можливість дистанціювання від подій війни. Шокова комунікація, спрямована на подолання заперечень та байдужості, передбачала також практики примусового ознайомлення з наслідками злочинів. У низці випадків місцеве населення залучалося до ексгумації і перепоховання жертв з метою не лише належного вшанування загиблих, а й демонстрації реальності і масштабів злочинів, усвідомлення відповідальності кожним і кожною.

---

konctabori-u-kino-perepohovanna-zakatovanih-provina-ak-vidbuvalasa-denacifikacia-nimeccini-pisla-drugoi-svitovoi/

Результати не були швидкими. У перші повоєнні роки значна частина населення сприймала ці заходи як зовнішній тиск, а не як внутрішню потребу. Багато хто вважав Гітлера «хорошим лідером», який, можливо, в чомусь помилявся. Навіть у 1970 році реакція на символічний жест каяття канцлера Віллі Брандта під час візиту до Варшави, який став на коліна перед меморіалом жертв Варшавського гетто, була в німецькому суспільстві досить неоднозначною. Згідно з опитуванням видання Шпігель того часу, 48% усіх західних німців вважали «падіння коліна» надмірним, 41% сказали, що воно доречне, а 11% не мали власної думки з цього приводу²⁷¹. Згодом такі настрої стали підґрунтям для опозиції у боротьбі проти цього політичного діяча. При цьому важливо розуміти, що сам Брандт під час нацистського режиму перебував в еміграції і жодним чином не був дотичним до масових злочинів, однак, на відміну від майже половини своїх співвітчизників (більшість яких, як ми зазначали вище, була причетна в той чи інший спосіб), відчував відповідальність свого народу і потребу в публічному вибаченні. Справжня зміна оцінки минулого відбулася в Німеччині лише зі зміною поколінь, коли основною активною силою суспільства стали люди, які не виростили в середовищі Гітлер'югенду і мали цінності та установки, сформовані вже в реформованій парадигмі освіти.

У Східній Німеччині політика щодо нацистського минулого розвивалася за іншою логікою. Антифашизм був проголошений фундаментом державної ідеології, однак на практиці виконував насамперед функцію політичної легітимації комуністичного режиму, а не критичного переосмислення досвіду Третього рейху. Пам'ять про нацистські злочини зберігалася через музеефікацію місць репресій, мемо-

---

²⁷¹ Warschauer Kniefall: Willy Brandt Falls to His Knees, 1970. URL: <https://rare-historicalphotos.com/warschauer-kniefall-1970/>

ріали тощо, але водночас перебувала під жорстким контролем держави, зокрема через діяльність Міністерства державної безпеки НДР (Ministerium für Staatssicherheit, далі – неофіційне скорочення Штазі), яке обмежувало альтернативні інтерпретації та забезпечувало ідеологічну однорідність будь-яких обговорень.

У цьому контексті доцільно розрізнити два підходи до роботи з минулим. Пам'ять як інструмент контролю (НДР) передбачає фіксацію єдиного «правильного» нарративу, який не допускає сумніву і використовується для виправдання чинного політичного порядку. Натомість пам'ять як форма рефлексії ґрунтується на відкритості до критичного осмислення, визнанні складності та суперечливості історичного досвіду, а також на готовності ставити питання про відповідальність. Подібно до радянських практик, навіть розвинена інфраструктура меморіалізації в Східній Німеччині жодним чином не гарантувала формування справжньої культури пам'яті.

Об'єднання ФРН і НДР після завершення холодної війни стало ще одним випробуванням транзитного характеру для німецького народу, що обумовлено низкою факторів, на яких також не можна не зупинитися.

Упродовж 1949–1961 років значна кількість громадян НДР скористалася відносною відкритістю кордону в Берліні для виїзду на Захід. Втрачаючи, в першу чергу, інтелектуальну еліту та кваліфікований кадровий потенціал, за підтримки Радянського Союзу керівництво НДР ухвалило рішення про фізичне перекриття кордону. У ніч з 12 на 13 серпня 1961 року почалося спорудження інженерних загороджень, які згодом перетворилися на складну систему укріплень, відому як Берлінський мур. Функціонально мур виконував не лише роль державного кордону, а й інструмента примусового утримання населення в межах країни. На додаток до

фізичної стіни була створена розгалужена система контролю, включаючи прикордонні війська, сигнальні пристрої, мінування та накази на застосування зброї щодо осіб, які намагалися його перетнути. Будь-які спроби залишити НДР становили загрозу для життя, і низка з них мала фатальні наслідки. Мур розділив місто, сім'ї, зламав професійні зв'язки та звичні форми повсякденної взаємодії, став постійним нагадуванням про відсутність свободи.

Протягом десятиліть існування НДР функціонувала як жорстко контрольована держава з обмеженими громадянськими свободами, централізованою економікою та розгалуженою системою нагляду за населенням. Штазі здійснювало тотальний контроль за різними сферами життя, включаючи професійну діяльність, приватні контакти і навіть особисті розмови. За сучасними оцінками, ця структура спиралася не лише на штатних співробітників, а й на широку мережу неформальних інформаторів²⁷², що створювало атмосферу недовіри та постійного спостереження. Отже, про жодний демократичний перехід у НДР не йшлося, відбулася заміна однієї політичної системи іншою, що також спиралася на репресивні практики, стеження, пропаганду і залякування. НДР по суті відтворювала механізми інтеграції громадян у діяльність тоталітарної державної машини, хоча вже в іншому, ніж у Третьюму Рейху, ідеологічному контексті.

Така безперервність практик контролю і ідеологічної обробки обмежувала можливості для критичного осмислення як нацистського, так і післявоєнного досвіду. Ці обставини значною мірою вплинули на процес об'єднання Німеччини після 1990 року. Формальне інтегрування політичних і правових систем відбулося відносно швидко, однак соціальні, економічні та ментальні відмінності між східними і

---

²⁷² Koehler J. O. *Stasi: The Untold Story of the East German Secret Police*. Boulder: Westview Press, 1999. 432 p.

західними федеральними землями виявилися більш стійкими. Для значної частини населення колишньої НДР трансформація супроводжувалася втратою звичних соціальних гарантій, необхідністю адаптації до нових умов, що породжувало відчуття маргіналізації.

Відмінності у політичній культурі, рівні довіри до інституцій і сприйнятті історичного минулого між Сходом і Заходом Німеччини зберігаються і сьогодні. Наприклад, федеральні вибори у Німеччині 2025 року показали значну різницю настроїв і політичних переконань між східними і західними землями, яка значною мірою коріниться у різному історичному досвіді. Партія «Альтернатива для Німеччини» (AfD), що позиціонується як ультраправа, антимігрантська та прихильна до Росії, саме на Сході отримала більшість голосів і значно збільшила своє представництво у Бундестазі. Натомість у західних землях партія демонструвала значно слабші результати, поступаючись традиційним політичним силам християнським демократам, соціал-демократам і «зеленим», які не проголошували радикальних і популістських гасел²⁷³.

Після падіння Берлінського муру та об'єднання Німеччини питання правового і морального переосмислення спадщини НДР постали дуже гостро. На відміну від післявоєнної денацифікації, ці процеси відбувалися вже в умовах функціонування демократичної правової держави і передбачали комплексне застосування інструментів перехідного правосуддя.

З метою реалізації права на правду були відкриті архіви Штазі, а для їх збереження і використання створено спеціальний орган – Федеральне відомство з архівів Штазі.

---

²⁷³ Robbins S. German election results show stark east-west divide decades after fall of Berlin Wall. Sky News. 25 February 2025. URL: <https://news.sky.com/story/german-election-results-show-stark-east-west-divide-decades-after-fall-of-berlin-wall-13316403>

Закон 1991 року про доступ до цих матеріалів (Закон про документи Міністерства державної безпеки колишньої НДР – Stasi-Unterlagen-Gesetz) надав громадянам право ознайомлюватися з інформацією, зібраною про них органами державної безпеки²⁷⁴.

Кримінальне переслідування мало обмежений характер. До відповідальності притягувалися передусім окремі представники вищого керівництва НДР, а також прикордонники, причетні до застосування сили проти осіб, які намагалися залишити країну. Основний акцент було зроблено на люстрації та реформуванні державного апарату. Відповідні положення були закріплені в Договорі про об'єднання 1990 року, який передбачав можливість звільнення осіб, причетних до діяльності Штазі або порушення принципів гуманності і законності. До кінця 1990-х років було звільнено десятки тисяч осіб, пов'язаних зі структурами державної безпеки, що забезпечило істотне оновлення кадрового складу, зокрема в дипломатичній службі, збройних силах і правоохоронних органах²⁷⁵.

Процес люстрації не був однорідним і супроводжувався низкою проблем. Відсутність єдиних критеріїв оцінки призвела до того, що різні федеральні землі застосовували відмінні підходи, від жорстких заборон на повторне працевлаштування до більш індивідуалізованого розгляду кожної справи. Це спричинило численні судові спори та поставило питання про баланс між справедливістю і правами людини. Крім того, люстрація була зосереджена переважно на співробітниках Штазі і меншою мірою охоплювала ширші кола партійної номенклатури.

---

²⁷⁴ Stasi Record Archive. URL: <https://www.bundesarchiv.de/en/stasi-records-archive/>

²⁷⁵ McAdams A. J. Judging the Past in Unified Germany. Cambridge University Press, 2001. 274 с.

Важливим напрямом стало відновлення прав жертв. Було запроваджено механізми компенсації, реабілітації та поновлення у правах осіб, які зазнали переслідувань з політичних мотивів.

Як бачимо, кожна країна переживала наслідки Другої світової війни по-своєму і з різними результатами. Деякі суспільства, яким вдалося зберегти інституційну тяглість, вважали за краще «заморозити» проблеми конфлікту. В Італії після падіння фашистського режиму і завершення війни відбулися як позасудові акти помсти проти колаборантів, так і формальні судові переслідування. Було створено спеціальні суди для розгляду злочинів фашистського періоду, однак уже наприкінці 1940-х років курс змінився. Амністія 1946 року («амністія Тольятті», названа так за прізвищем міністра юстиції, Пальміро Тольятті, який ініціював і підписав відповідний декрет) суттєво обмежила масштаби кримінального переслідування і дозволила значній частині колишніх функціонерів режиму інтегруватися в нову політичну систему. Інституційна спадкоємність державного апарату головним чином зберігалася, а питання відповідальності за злочини фашизму тривалий час залишалося частково витісненим із публічного дискурсу. У післявоєнні десятиліття домінував наратив «національного примирення», який дозволяв уникати системного аналізу масштабів співпраці з режимом Муссоліні. Лише наприкінці ХХ ст. відбувається поступове повернення до цієї тематики в історичних дослідженнях та публічних дебатах, зокрема, шляхом привернення уваги до ролі італійських інституцій і посадовців у злочинах, вчинених нацистськими та фашистськими формуваннями на території Італії.

Австрія після війни офіційно позиціонувалася як «перша жертва» нацистської агресії, що суттєво вплинуло на підходи до відповідальності. Денацифікаційні заходи формально були запроваджені, включаючи перевірку членства

в нацистській партії та обмеження доступу до державної служби, однак у подальшому їх застосування було пом'якшене. Значна частина осіб, пов'язаних із нацистськими структурами, поступово реінтегрувалася у політичне та адміністративне життя. Непропрацьованість минулого далася взнаки у 1980-х роках, зокрема, у зв'язку з так званою «справою Вальдгайма». Курт Вальдгайм був Генеральним секретарем ООН із 1972 до 1982 року, а 1986-го став головою австрійської держави. Але ще напередодні президентських виборів з'явилися дані, що в часи Другої світової війни він служив у нацистському підрозділі, який чинив воєнні злочини на Балканах. Вальдгайм заперечував особисту причетність до злочинів. Однак за даними незалежного розслідування, він про них знав і залишався лояльним службовцем²⁷⁶. Своє президентство Вальдгайм провів у дипломатичній ізоляції, його відмовлялися приймати в більшості країн світу, крім Близького Сходу і Ватикану.

Особливість випадку Фінляндії полягає в тому, що країна не була окупована, але співпрацювала з нацистською Німеччиною під час війни проти СРСР. Повоєнний розвиток Фінляндії відбувався в умовах істотного зовнішнього тиску з боку СРСР, який визначив рамки її внутрішньої і зовнішньої політики на десятиліття. Після укладення Паризького мирного договору 1947 року та Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу 1948 року Фінляндія зобов'язалася проводити політику нейтралітету і враховувати безпекові інтереси Радянського Союзу. У науковій і політичній лексиці цей стан отримав назву «фінляндизації» – моделі обмеженого суверенітету, за якої держава формально зберігає демократичні інституції, але змушена адаптувати свою політику до вимог сильнішого сусіда.

---

²⁷⁶ In the Matter of Kurt Waldheim. Submitted by: Office of Special Investigations Criminal Division. April 9, 1987. URL: nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB331/04-09-87waldheim-rpt.pdf

Це мало безпосередній вплив і на підходи до відповідальності за події війни. Проведені у 1945–1946 роках судові процеси щодо політичного керівництва країни за «відповідальність за війну» (War Responsibility Trials, 1945–1946) значною мірою розглядалися як наслідок зовнішнього тиску, а не як результат внутрішнього запиту на правосуддя. Кілька високопосадовців, включаючи колишнього президента, були засуджені. Масових чисток або широкомасштабних програм люстрації не відбувалося, державні інституції зберегли безперервність функціонування.

Співпраця фінів з нацистами була значною мірою вимушеною і зумовленою потребою самозбереження перед загрозою радянської окупації. Навіть за умов обмеженого зовнішньополітичного маневру країні вдалося зберегти функціонування демократичної системи, верховенство права та інституційну стабільність. На відміну від багатьох інших держав, де перехідне правосуддя мало різко виражений характер, у Фінляндії цей процес був розтягнутий у часі і відбувався переважно через академічні дослідження, публічні дискусії та розвиток історичної науки. У другій половині ХХ століття, особливо після завершення холодної війни, фінське суспільство отримало більше можливостей для відкритого аналізу своєї ролі у війні, включаючи питання співпраці з нацистською Німеччиною та участі у військових діях проти СРСР. Поступове розширення доступу до архівів, розвиток незалежної історіографії та публічні дебати дозволили сформуванню збалансованого бачення минулого.

Інший тип викликів виник у країнах Південної Європи, які у другій половині ХХ століття виходили з авторитарних режимів. У Іспанії після смерті Франко було обрано модель так званого «пакту забуття» (*pacto del olvido*), яка передбачала відмову від широкого кримінального переслідування в обмін на політичну стабільність і мирний перехід до демократії. У Португалії після Революції гвоздик 1974

року процеси очищення та реформ мали більш активний характер, але також супроводжувалися політичними компромісами. У Греції після падіння режиму «чорних полковників» відбулося кримінальне переслідування представників хунти, що стало важливим символічним актом відновлення верховенства права.

Досвід країн Балтії (Латвія, Литва та Естонія) часто розглядається як один із найбільш послідовних і відносно успішних прикладів перехідного правосуддя в Європі. Після відновлення незалежності на початку 1990-х років ці держави зіткнулися з необхідністю подолати наслідки тривалої радянської окупації, включаючи політичні репресії, депортації, діяльність каральних органів і масштабне втручання держави в життя людини.

На відміну від багатьох інших пострадянських країн, балтійські держави чітко визначили свій підхід: вони не розглядали себе як «нові» держави, а як такі, що відновлюють свою незалежність, перервану окупацією. Це дозволило їм дистанціюватися від радянської системи, кардинально реформувати інституції та відкривати правду про злочини минулого.

У цих країнах були використані різні інструменти перехідного правосуддя: відкриття архівів радянських спецслужб, кримінальне переслідування за воєнні злочини та злочини проти людяності, обмеження доступу до державної служби для осіб, пов'язаних із репресивними структурами, а також активна політика пам'яті. Важливу роль відігравали і міжнародні механізми, зокрема практика Європейського суду з прав людини, яка формувала правові позиції у складних справах, пов'язаних із відповідальністю за злочини минулого і обмеженням участі колишніх радянських і партійних функціонерів у державному управлінні та політичному житті.

Так, латвійська модель перехідного правосуддя поєднала заходи з правового, морального та історичного осмислення спадщини радянського режиму. Особливості перехідних процесів тут пов'язані з історичним контекстом тривалого перебування у складі СРСР (з 1940 до 1991 р.), значною присутністю російськомовного населення, а також бажанням Латвії інтегруватися в європейські структури, зокрема ЄС та НАТО. Вступ Латвії до Ради Європи у 1995 році й підписання низки міжнародних документів (ЄКПЛ, Європейська хартія регіональних мов тощо) сприяли формуванню підходу до перехідного правосуддя, заснованого на міжнародних стандартах.

Декларація Верховної Ради Латвії від 4 травня 1990 року «Про відновлення незалежності Латвійської Республіки» прямо виходила з незаконності радянської анексії 1940 року. Цей підхід був закріплений і в подальшому законодавстві, зокрема в Законі «Про громадянство» 1994 року, який відновлював правовий статус довоєнних громадян і їхніх нащадків, що мало безпосередній вплив на доступ цих осіб до державної служби і політичної діяльності.

З іншого боку, значна частина населення, передусім ті, хто переселився до Латвії в радянський період (переважно російськомовні, адже заміна місцевого населення національних республік лояльним була типовою практикою в СРСР), не отримала громадянства автоматично і опинилася в особливому правовому статусі. У середині 1990-х це стосувалося приблизно 700–730 тисяч осіб, тобто близько третини мешканців Латвії²⁷⁷. Відповідно до Закону 1995 року «Про статус колишніх громадян СРСР, які не є громадянами Латвії або іншої держави» категорія «негромадян» є унікальною: такі особи не вважаються ні громадянами, ні іноземцями, ні апатридами у класичному розумінні, але мають

---

²⁷⁷ Human Rights Watch Reports. Latvia.

URL: <https://www.hrw.org/reports/1995/WR95/HELSINKI-11.htm#TopOfPage>

право постійного проживання, доступ до базових соціальних гарантій і перебувають під захистом держави, в тому числі, дипломатичним і консульським. Водночас «негромадяни» мають суттєві обмеження, насамперед у сфері політичних прав, не беруть участі у виборах і не можуть обіймати низку державних посад. Отримання громадянства можливе через процедуру натуралізації, яка передбачає складання іспитів на знання латиської мови, Конституції та основ державного устрою. Правова модель «негромадянства» стала одним з найбільш дискусійних елементів перехідного періоду, оскільки створила значну групу населення з обмеженою політичною участю. Вона викликала хвилю критики не лише з боку РФ, але й від низки міжнародних організацій. З часом кількість негромадян поступово зменшувалася внаслідок натуралізації та демографічних змін (наразі їх менше 10%), а з 2020 року діти таких осіб автоматично отримують громадянство Латвії.

Подібний підхід до громадянства був застосований і в Естонії, де, як і в Латвії, було відновлено громадянство довоєнної держави, а для значної частини населення радянського періоду запроваджено окремий статус із можливістю натуралізації. Це було зумовлено схожою демографічною ситуацією. У цих країнах частка населення, яке переселилося в радянський час, була значною, і автоматичне надання громадянства розглядалося як політично ризиковане. Натомість Литва обрала іншу модель і надала громадянство автоматично всім постійним мешканцям на момент відновлення незалежності, незважаючи на походження чи знання мови. Литовці не відчували загрози асиміляції. Частка мігрантів радянського періоду в Литві була істотно меншою, і тих, хто переїхав, було значно легше політично інтегрувати.

Латвія запровадила одну з найтриваліших систем люстрації серед пострадянських країн. Закон 1994 року «Про

захист суспільства від діяльності колишніх працівників органів держбезпеки СРСР» заборонив колишнім співробітникам КДБ займати низку державних посад. Ці обмеження не були тимчасовими, вони діяли фактично до 2014 року, поки Конституційний суд не визнав деякі з них непропорційними. Існували також заборони для колишніх партійних активістів КПРС і Комсомолу. Закон «Про вибори до Сейму» забороняв балотуватися особам, що після 13 січня 1991 року брали участь у діяльності Комуністичної партії Латвії, а також пов'язаних структур.

Питання архівів вирішувалося поступово і значно більш обережно, ніж, наприклад, у Німеччині. Відкриття так званих «мішків КДБ» (списків агентури) відбулося лише у 2018 році на підставі спеціального законодавства про оприлюднення документів КДБ.

У кримінальному законодавстві Латвії були передбачені склади злочинів проти людяності, воєнних злочинів і геноциду, що дозволило переслідувати діяння радянського періоду без формального порушення принципу *nullum crimen sine lege*. Саме в цьому контексті виникли найбільш відомі справи, які дійшли до ЄСПЛ. Наприклад, у справі *Kononov v. Latvia* (Велика палата, 2010) Суд визнав допустимим засудження колишнього радянського партизана за вбивства цивільних осіб у 1944 році як воєнний злочин. Заявник стверджував, що його засудження суперечило ст. 7 ЄКПЛ, адже він не міг знати в 1944 році, що його дії будуть вважатися злочином за майбутніми нормами національного або міжнародного права. Однак Суд дійшов висновку, що дії Кононова (позасудові страти цивільних) вже на момент їх скоєння кваліфікувалися як воєнний злочин відповідно до звичаєвого міжнародного права (навіть без національної кодифікації) та суперечили основним принципам МГП.

У справі *Ždanoka v. Latvia* (Велика палата, 2006) Суд підтримав обмеження політичних прав особи, яка після

1991 року залишалася активною в структурах, пов'язаних із радянським режимом, визнавши такі обмеження виправданими в умовах перехідного періоду і латвійського контексту захисту демократичного ладу. Між тим, заявниця у цій справі, будучи лідеркою партії «Руський союз Латвії», згодом була обрана депутаткою Європарламенту, адже право ЄС подібних обмежень не передбачає. Примітно, що у 2024 році, після низки журналістських розслідувань, Службою державної безпеки Латвії була порушена кримінальна справа за підозрою в співпраці з російськими спецслужбами, яка була спрямована проти власної держави²⁷⁸. Станом на час написання цього посібника справа продовжує розслідуватися, але в будь-якому разі цей кейс свідчить, що питання лояльності до держави і впливу зовнішніх акторів залишаються актуальними і після завершення класичного етапу перехідного правосуддя.

Державна політика пам'яті підтримувала символічні акти засудження сталінізму, депортацій, масових репресій. З вулиць зникли радянські топоніми і пам'ятники. Наразі в Ризі можна знайти лише один радянський монумент, присвячений латиським стрільцям – членам військового утворення, яке після жовтневого перевороту перейшло на бік більшовиків. Його не знесли, оскільки він став органічним елементом Музею окупації Латвії. Тематика депортацій і репресій інтегрована в освітні програми, а заперечення або виправдання злочинів тоталітарних режимів є кримінально караним.

Естонія пішла дуже схожим шляхом у питаннях перехідного правосуддя та політики пам'яті, але з однією важливою особливістю – значно більшою роллю міжнародного

---

²⁷⁸ Латвія розпочала розслідування щодо пов'язаної із РФ євродепутатки Жданок. Радіо Свобода. 16 березня 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-latvija-zhdanok-rf-rozsliduvannja/32864296.html>

елемента у реалізації права на правду, зокрема через діяльність так званої Комісії Макса Якобсона.

Після відновлення незалежності у 1991 році Естонія, як і Латвія, виходила з доктрини правонаступництва довоєнної держави. Так само, як у Латвії, проведена масштабна люстрація, впроваджені обмеження доступу до посад для осіб, пов'язаних із радянськими спецслужбами, та політика декомунізації, проведені розслідування низки злочинів минулого (в першу чергу, депортацій і репресій), сформовано політику і інфраструктуру пам'яті (музеї, меморіали, освітні програми).

У 1998 році за ініціативою президента Леннарта Мері була створена Естонська міжнародна комісія з розслідування злочинів проти людства. Її очолив фінський дипломат Макс Якобсон, звідси і неформальна назва «Комісія Якобсона». До органу увійшли авторитетні іноземні та національні експерти, що мало на меті забезпечити максимальну об'єктивність висновків, а також уникнути звинувачень у політизованості чи «переписуванні історії».

Впродовж десяти років Комісія досліджувала злочини, вчинені на території Естонії у періоди як радянської, так і нацистської окупації. Вона намагалася працювати в рамках універсальних стандартів міжнародного кримінального права, не зводячи все лише до радянських репресій. У звітах Комісії було задокументовано масові депортації, політичні репресії, позасудові страти, а також злочини, пов'язані з Голокостом. Звіти естонською, англійською, російською і сьогодні можна знайти на сайті Естонського інституту історичної пам'яті, який продовжує роботу Комісії Макса Якобсона з дослідження радянської доби в історії Естонії²⁷⁹.

---

²⁷⁹ Reports of the Estonian International Commission (Max Jakobson Commission) for the Investigation of Crimes Against Humanity. Estonian Institute of Historical Memory. URL: <https://mnemosyne.ee/en/the-max-jakobson-commission/>

Литовська модель перехідного правосуддя помітно відрізняється від латвійської й естонської. Як уже було вказано, в Литві не запроваджувався статус «негромадянства». Значно м'якшими були і люстраційні процедури. Закон Литовської Республіки «Про оцінку Комітету державної безпеки СРСР (НКВД, НКГБ, МГБ, КДБ) та поточної діяльності співробітників цієї організації» був ухвалений у 1998 році. Він поєднував обмеження доступу до окремих посад із механізмом добровільного саморозкриття співпраці з радянськими спецслужбами. Особи, які свідомо співпрацювали з КДБ, отримали можливість самостійно задекларувати цей факт перед державою. У разі такого зізнання їхні дані, як правило, залишалися засекреченими, а до них не застосовувалися обмежувальні заходи. Натомість у випадках, коли факт співпраці встановлювався без добровільного повідомлення, закон передбачав певні обмеження, зокрема щодо зайняття посад у державній службі та судових органах.

Можна сказати, що у Литві люстрація мала допоміжний характер. Основний акцент був перенесений на кримінально-правову оцінку злочинів радянського періоду та інституціоналізовану політику пам'яті, зокрема через діяльність Центру дослідження геноциду та спротиву жителів Литви.

Литва однією з перших у регіоні на нормативному рівні закріпила кваліфікацію радянських репресій як злочинів міжнародного характеру, зокрема через категорію геноциду. Це знайшло відображення як у кримінальному законодавстві, так і в судовій практиці, де депортації, масові репресії проти литовського населення, а особливо боротьба з «лісовими братами» (партизанським рухом опору), розглядалися через призму знищення частини національної групи. Такий підхід неодноразово ставав предметом дискусій,

оскільки він розширює класичне розуміння геноциду, закріплене в Конвенції 1948 року. Водночас саме така інтерпретація дозволила литовським судам активно притягати до відповідальності осіб, причетних до радянських злочинів.

6.4. Політика ЄС щодо підтримки перехідного правосуддя

Політика Європейського Союзу у сфері підтримки перехідного правосуддя формується в межах ширшої системи зовнішньої діяльності ЄС, що охоплює права людини, верховенство права, підтримку демократії, забезпечення миру та запобігання конфліктам. Вона не існує як окрема автономна галузь політики, а інтегрована у зовнішні інструменти, політику розвитку та політику розширення. Водночас формування політики Європейського Союзу у цій сфері не було відірване від внутрішнього європейського досвіду: значна частина держав-членів у попередні десятиліття проходила власні процеси подолання наслідків авторитарних режимів і масових порушень прав людини, однак ці процеси залишалися національними за своїм характером і лише згодом були частково узагальнені та інкорпоровані у зовнішню діяльність Союзу. У будь-якому разі ЄС не має компетенції регулювати перехідне правосуддя всередині як держав-членів, так і кандидатів чи асоційованих партнерів, хоча опосередкований вплив через Копенгагенські критерії та інші стандарти безумовно існує.

На відміну від ООН, ЄС не виробив єдиної універсальної доктрини перехідного правосуддя. Його підхід сформувався поступово через поєднання норм первинного права, політичних документів і практики зовнішніх дій. У результаті сформувалася система принципів і інструментів, які дозволяють підтримувати процеси подолання наслідків масових порушень прав людини у різних країнах.

Нормативною основою цієї політики є установчі договори ЄС, передусім ст. 21 ДЕС, яка визначає, що зовнішня діяльність Союзу здійснюється на основі поваги до прав людини, демократії, верховенства права, універсальність та неподільність прав людини та основоположних свобод, повага до людської гідності, принципи рівності та солідарності, а також дотримання принципів Статуту ООН та міжнародного права.

Закріплення прав людини і демократії як універсальних цінностей означає, що ЄС розглядає відновлення цих принципів у постконфліктних або поставторитарних суспільствах як частину своєї зовнішньої політики. Підтримка розслідувань, судових процесів, механізмів встановлення істини або програм відшкодування шкоди виступає як практичний спосіб реалізації цих цінностей. У межах зовнішньої діяльності ЄС перехідне правосуддя пов'язується із запобіганням конфліктам і стабілізацією постконфліктних суспільств.

Не можна оминати роль Хартії основних прав ЄС. Як і в договорах, у ній не вживається термін «перехідне правосуддя», не передбачаються спеціальні механізми для нього. Однак цей документ встановлює стандарти прав людини, які мають дотримуватися в усіх діях Союзу, включно із зовнішніми.

До середини 2010-х років підходи ЄС до підтримки перехідного правосуддя залишалися досить фрагментованими і не були оформлені у вигляді єдиної стратегії. Вони формувалися через окремі політичні документи, інструменти зовнішньої допомоги (фінансової, технічної, експертної) та практику взаємодії з третіми країнами. Важливу роль у цьому процесі відіграли політичні документи, ухвалені після набрання чинності Лісабонським договором. Зокрема, Повідомлення Європейської Комісії 2011 року «Посилення

впливу Політики розвитку ЄС: Порядок денний змін» акцентує увагу на необхідності вирішення проблем безпеки, нестабільності та перехідного періоду, підтримки держав із різним рівнем інституційної спроможності.

У 2012 році Рада ЄС ухвалила **Стратегічну рамку і План дій з прав людини і демократії**, які визначили політичні орієнтири зовнішньої діяльності Союзу у цій сфері. Документ передбачає, що у випадках порушень прав людини ЄС має сприяти забезпеченню доступу жертв до правосуддя та засобів правового захисту, а також притягненню винних до відповідальності. У ньому також підкреслюється необхідність дотримання міжнародного гуманітарного права та підтримки міжнародного кримінального правосуддя, зокрема через взаємодію з Міжнародним кримінальним судом. Реалізація цієї стратегії здійснюється через послідовні плани дій, останнім з яких є План на 2020–2024 роки, продовжений до 2027 року з метою узгодження з бюджетним циклом ЄС. Загалом цей план вибудовано за кількома основними завданнями: захист і розширення прав та можливостей кожної людини, включаючи права жертв, захист правозахисників і вразливих груп; побудова стійких, інклюзивних і демократичних суспільств, розвиток демократії; просування глобальної системи прав людини, зокрема у співпраці з ООН; використання можливостей і вирішення викликів новітніх технології, в першу чергу, у сфері свободи медіа, справедливого доступу до інформації, реалізації цифрових прав; спільні узгоджені дії між інституціями ЄС, державами-членами та зовнішніми партнерами.

Паралельно розвивалися підходи до роботи з державами у стані вразливості або постконфліктної трансформації. У 2007 році була схвалена Комунікація «До відповіді ЄС на ситуації вразливості» (буквально англійською *situations of fragility* – у «стані крихкості»), яка наголошувала на необхідності адаптації політики до конкретних умов у кожній

країні, з урахуванням політичного та соціального контексту.

У цей період формується підхід, за яким питання правосуддя, прав людини, миру та розвитку розглядаються у взаємозв'язку. Перехідне правосуддя хоч і не виділяється як окрема політика, але фактично присутнє у різних напрямках зовнішньої діяльності ЄС, від реформ сектору правосуддя до підтримки громадянського суспільства та документування порушень.

Формалізація підходів ЄС до підтримки перехідного правосуддя відбулася у 2015 році, коли Рада із закордонних справ ухвалила **Висновки про підтримку правосуддя перехідного періоду разом із Рамковою політикою ЄС** у цій сфері. Цей документ визначає концептуальні засади, принципи та напрями діяльності ЄС у підтримці держав, що стикаються з наслідками збройних конфліктів, авторитарного правління або масових порушень прав людини. Як зазначено на сайті Європейської служби зовнішніх дій був частиною реалізації Плану дій ЄС з прав людини та демократії на 2015–2019 роки²⁸⁰. В той же час, його значення збереглося і для наступного Плану 2020–2027.

Рамкова політика базується на визначенні перехідного правосуддя, сформульованому у доповіді Генерального секретаря ООН 2004 року. Як ми вже зазначали, у цьому визначенні перехідне правосуддя розглядається як сукупність судових і несудових механізмів, що застосовуються для реагування на серйозні порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права.

Підтримка ЄС має охоплювати чотири взаємопов'язані напрями. По-перше, мова йде про забезпечення права на правосуддя та притягнення до відповідальності за

---

²⁸⁰ Policy Framework on support to transitional justice. The Diplomatic Service of the European Union. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/policy-framework-support-transitional-justice_en

міжнародні злочини, підтримку національних і міжнародних кримінальних проваджень, зміцнення спроможності судових і правоохоронних органів, а також дотримання стандартів справедливого судочинства. Боротьба з безкарністю має здійснюватися у межах правових процедур, із забезпеченням процесуальних гарантій і незалежності судових інституцій. У цьому контексті права на правду ЄС підтримує діяльність, спрямовану на встановлення обставин порушень, документування злочинів, відкриття архівів, а також створення механізмів, подібних до комісій з встановлення істини. Важливим елементом є забезпечення доступу до інформації та формування у суспільній свідомості знань, уявлень та оцінок подій минулого, що пов'язується з прозорістю та участю суспільства у процесах осмислення конфлікту. Рамкова політика передбачає підтримку заходів, спрямованих на визнання шкоди, завданої жертвам, і відновлення їхніх прав, як формі матеріальних компенсацій, так і через нематеріальні заходи, зокрема реабілітацію, символічні акти визнання, меморіалізацію та інші форми суспільного реагування. ЄС також підтримує інституційні реформи, зокрема реформу секторів безпеки, судової системи, правоохоронних органів, а також заходи, спрямовані на відновлення довіри до державних інституцій.

Рамкова політика визначає також **принципи**, які застосовуються при реалізації цих напрямів. Одним із таких принципів є орієнтація на національну залученість. Підтримка ЄС передбачає, що ініціювання і реалізація механізмів перехідного правосуддя мають здійснюватися за участю національних органів влади та громадянського суспільства. Відповідні процеси не можуть бути зовнішньо нав'язані, а мають формуватися з урахуванням внутрішніх потреб і запитів.

Іншим принципом є контекстуальність. ЄС виходить з того, що не існує універсальної моделі перехідного правосуддя, і тому підтримка має враховувати історичні, політичні та соціальні особливості кожної країни, аналіз характеру порушень, їхніх наслідків і ролі різних суб'єктів у конфлікті.

Рамкова політика також підкреслює необхідність комплексного підходу, поєднання різних механізмів, можливість їх поетапної реалізації. Вона визнає, що окремі елементи перехідного правосуддя можуть впроваджуватися у різний час, залежно від умов, але при цьому мають залишатися взаємопов'язаними в межах єдиної стратегії.

Врешті, акцентовано на важливості дотримання міжнародних стандартів, зокрема обов'язку розслідування і покарання серйозних міжнародних злочинів. Так, заходи, пов'язані з політичними домовленостями або завершенням конфліктів, не повинні суперечити міжнародному праву прав людини, міжнародному кримінальному праву, принципам Статуту ООН.

Реалізація підходів, визначених Рамковою політикою 2015 року, здійснюється через систему **інструментів зовнішньої діяльності ЄС**. Мова йде про це сукупність фінансових механізмів, програм, процедур і форм діяльності, через які ЄС реалізує свою політику та надає підтримку іншим державам. Вони не є окремими органами, але використовуються інституціями ЄС для досягнення визначених цілей. Ці інструменти не створювалися спеціально для перехідного правосуддя, однак застосовуються для підтримки відповідних процесів у країнах-партнерах.

Одним із основних фінансових механізмів є Інструмент сусідства, розвитку та міжнародного співробітництва (Neighbourhood, Development and International Cooperation Instrument, NDICI – Global Europe). Він забезпечує фінансу-

вання програм, пов'язаних із реформою сектору правосуддя, зміцненням верховенства права, підтримкою прав людини та інституційною спроможністю держав. У межах його використання можуть фінансуватися заходи з документування порушень, підтримки судових органів, програм репарацій, а також діяльність громадянського суспільства.

Паралельно функціонує Європейський інструмент для демократії та прав людини (European Instrument for Democracy and Human Rights, EIDHR), який орієнтований на підтримку недержавного сектору. Через нього фінансуються проекти громадських організацій, спрямовані на захист прав жертв, документування порушень, роботу з пам'яттю, а також підвищення обізнаності суспільства щодо наслідків конфліктів. Особливістю цього інструменту є можливість надання підтримки без прямого погодження з урядами країн-партнерів.

Важливе місце займає Інструмент сприяння стабільності та миру (Instrument contributing to Stability and Peace, IcSP). Він застосовується у ситуаціях конфлікту або постконфліктної трансформації і передбачає фінансування заходів, пов'язаних із медіацією, відновленням довіри, реформою сектору безпеки та запобіганням насильству. У контексті перехідного правосуддя цей інструмент використовується для підтримки механізмів відповідальності, програм роззброєння, демобілізації та реінтеграції, а також заходів із попередження повторення порушень.

Інструмент передвступної допомоги (Instrument for Pre-accession Assistance, IPA) застосовується у країнах-кандидатах на вступ до ЄС. У цьому випадку підтримка перехідного правосуддя інтегрується у процес підготовки до членства, зокрема через вимоги щодо верховенства права, незалежності судової влади та ефективності інституцій. Фінансування в межах IPA спрямовується на реформу судових і правоохоронних органів, апроксимацію законодавства до

правового доробку ЄС, а також розвиток механізмів відповідальності за порушення прав людини.

Поряд із фінансовими інструментами ЄС використовує механізми технічної допомоги та інституційного розвитку, що передбачають експертну підтримку, навчання, обмін досвідом і консультативну допомогу державним органам та іншим учасникам процесів перехідного правосуддя. Такі заходи можуть стосуватися реформування судової системи, створення архівів, організації діяльності комісій з встановлення істини або розробки програм репарацій.

Важливим інструментом є також політичний діалог, який здійснюється в межах двосторонніх відносин ЄС із третіми країнами. Питання відповідальності за порушення прав людини, реформ правосуддя та гарантій неповторення включаються до порядку денного переговорів, угод про асоціацію та інших форматів співпраці. ЄС використовує поєднання стимулів і умов, пов'язуючи надання допомоги з прогресом у відповідних сферах.

Крім того, ЄС підтримує діяльність міжнародних судових і квазісудових механізмів, зокрема Міжнародного кримінального суду, спеціальних трибуналів і гібридних судів – через фінансування, політичне сприяння, а також співпрацю у сфері виконання рішень. Участь у цих механізмах дозволяє ЄС впливати на процеси притягнення до відповідальності за міжнародні злочини поза межами національних юрисдикцій.

Питання для самоперевірки

1. Що таке транзитний період і в яких формах він може відбуватися? Чому для перехідного правосуддя важливий історичний і геополітичний контекст?

2. Як формувалася концепція перехідного правосуддя?

3. Якими є елементи перехідного правосуддя? У чому полягають зв'язки між цими елементами?

4. Які міжнародні документи складають основу концепції перехідного правосуддя?
5. Які міжнародні інституції сприяють перехідному правосуддю і в яких формах?
6. Як елементи перехідного правосуддя реалізуються в сучасних умовах в Україні?
7. Як досвід європейських держав у сфері перехідного правосуддя може бути застосований в Україні?
8. Як розвивалася політика ЄС у сфері перехідного правосуддя? Чому для ЄС цей напрям у сфері зовнішньої і безпекової політики є важливим?
9. Які документи визначають зміст політики ЄС щодо підтримки правосуддя перехідного періоду?
10. Які принципи закладені в політику ЄС щодо підтримки правосуддя перехідного періоду? Яке значення вони мають для України?
11. Які інструменти зовнішньої діяльності ЄС використовує для підтримки правосуддя перехідного періоду?

ДОДАТОК А

Короткий словник латинських термінів та юридичних принципів

Складання цього словника в контексті підготовки навчального посібника присвяченого європейським стандартам доступу до правосуддя обумовлено роллю латинської мови у формуванні юридичної термінології, а також поширеним застосування латинізмів у судових рішеннях. Це стосується як рішень національних судів, так і загальноєвропейських судових інституцій, адже латинська мова у багатьох випадках забезпечує точність і однозначність юридичних формулювань. Деякі латинські вислови є усталеними правовими максимами, які передають складні ідеї у стислому вигляді. Удовика Л.Г. та Ганжа О.Г. слушно стверджують що латинізація судових рішень зокрема є інтеграційним фактором у межах європейського правового простору. Обґрунтовуючи це тим, що застосування латинізмів у судових рішеннях сприятиме універсалізації принципів права та стандартизації юридичного письма²⁸¹. Латина також виступає універсальною мовою міжнародного права та правничої науки, тож незважаючи на розвиток національної правової термінології, латинські терміни та максими зрозумілі юристам різних правових систем.

У процесі євроінтеграції особливого значення набуває вивчення практики європейських судових інституцій, таких як ЄСПЛ та Суд ЄС. Їхні рішення не лише формують стандарти правозастосування, але й активно використовують усталені латинські правові принципи та терміни. Розуміння цих термі-

---

²⁸¹ Удовика Л.Г., Ганжа О.Г. Використання латинізмів у межах європейського правового простору: стан і перспективи для національної судової практики. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2025. Серія ПРАВО. Випуск 91: частина 1. С. 123–124. URL:<https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/19.pdf>.

ДОДАТКИ

нів у їхньому первісному значенні дозволяє глибше аналізувати судову практику, правильно тлумачити аргументацію судів і застосовувати її у національній юридичній діяльності. Тож розуміння юридичної латини набуває додаткового значення як інструмент інтеграції української правничої культури в європейський правовий простір. Це зокрема позитивно впливатиме на здатність майбутніх фахівців ефективно працювати в умовах міжнародної правової взаємодії.

Далі по тексту подано латинський вираз або максима, її переклад, а також пояснюється значення, у якому вони застосовуються. Для прикладу застосування для деяких виразів наводиться посилання на рішення Суду ЄС, ЄСПЛ або українського суду.

A fortiori – Сильніший

Застосовується до ситуації, коли якщо одне є істинним, то можна зробити висновок, що інше є ще більш істинним.

Наприклад, [Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 липня 2019 року у справі №916/1419/18](#)

A posteriori – Те, що впливає з досвіду

Той, що стосується спостереження фактів або впливає з міркувань, отриманих шляхом спостереження за фактами.

Наприклад, [CASE OF TÁRSASÁG A SZABADSÁGJOGOKÉRT v. HUNGARY \(Application no. 37374/05\)](#)

A priori – Первісно, з того, що було раніше

Припущення, яке є істинним без подальших доказів або потреби його доведення.

Наприклад, *Judgment of the Court (Grand Chamber) of 19 December 2018. Finanzamt B v A-Brauerei. Case C-374/17. [ECLI:EU:C:2018:1024](#)*

Ab initio – З самого початку

Наприклад, [Рішення Вільнянського районного суду Запорізької області від 12.03.2025 року у справі №314/5652/24](#)

Absoluta sententia expositore non indiget – Абсолютне судження не потребує пояснення

Чітке та остаточне твердження чи судження не потребує подальших пояснень чи тлумачення. У юридичному контексті це підкреслює важливість ясності в юридичних рішеннях і документах, пропонуючи використовувати просту мову, щоб уникнути двозначності.

Наприклад, [CASE OF SIMEONOV v. BULGARIA \(Application no. 21980/04\)](#)

Actio – Позов

Actio in personam – Особистий позов

Правова сила рішення *in personam* полягає у примусовому виконанні обов'язку особою щодо певної дії чи утримання від неї. При цьому принцип *res judicata* поширюється лише на сторони процесу, встановлюючи для них остаточне юридичне зобов'язання.

Наприклад, [Opinion of Mr Advocate General Tesauro delivered on 13 July 1994 in Case C-406/92,](#)

[Постанова Верховного Суду від 05 лютого 2025 року у справі № 174/503/22](#)

Actio in rem – Позов «до речі»

Юридична сила рішення *in rem* полягає у встановленні, зміні або припиненні правового титулу щодо конкретного рухомого чи нерухомого майна. Оскільки таке рішення має абсолютний характер і «зобов'язує світ» (*erga omnes*), воно не створює персональних зобов'язань для окремих

ДОДАТКИ

осіб і, як наслідок, не передбачає процедури примусового виконання в класичному розумінні.

Наприклад, [Рішення Пересипського районного суду міста Одеси від "09" лютого 2026 р. у справі № 523/17597/24](#)

Actio negatoria – Негаторний позов

Слугував для захисту власника від порушень його права власності від дій третіх осіб, які не пов'язані з втратою володіння річчю.

Наприклад, [CASE OF SKOKANDIC v. CROATIA \(Application no. 43714/02\)](#),

Judgment of the Court (First Chamber) of 18 May 2006. Land Oberösterreich v ČEZ as. Case C-343/04. [ECLI identifier: ECLI:EU:C:2006:330](#),

[Постанова Верховного Суду від 19 серпня 2024 року у справі № 308/2485/17](#)

Actio Pauliana – Непрямий позов

Правова можливість для кредитора скасувати шкідливу правову дію боржника

Наприклад, *The Feniks/Azteca judgment of the European Court of Justice of 4 October 2018, [ECLI:EU:C:2018:805](#)*

Actio personalis moritur cum persona – Особиста дія вмирає разом з особою

Наприклад, якщо позивач помирає під час судового розгляду, особисті позови, такі позови як позови про дифамацію, зазвичай припиняються.

Наприклад, [CONCURRING OPINION OF JUDGE YUDKIVSKA in CASE OF MADAUS v. GERMANY \(Application no. 44164/14\)](#)

Actio popularis – Позов в «інтересах правопорядку» чи «в інтересах суспільства»

Позов, що подається в інтересах суспільства або необмеженого кола осіб для захисту публічного інтересу чи правопорядку. На відміну від приватних позовів, позивачу не обов'язково доводити порушення його особистих прав.

Наприклад, [CASE OF PEREZ v. FRANCE \(Application no. 47287/99\)](#),

[Judgment of the Court \(Second Chamber\) of 29 January 2026 in Case C-286/24. ECLI:EU:C:2026:49](#)

[Постанова Верховного Суду 13 липня 2023 року у справі № 9901/252/21](#)

Actio rei vindicatio – Віндикаційний позов

Речовий позов, який заявляється власником речі до володіючого невластника про витребування майна, метою якого є повернення речі у фактичне володіння власника, спираючись на право власності.

Наприклад, [Рішення Заставнівського районного суду Чернівецької області від 22.12.2025 у справі № 716/1933/25](#),

[CASE OF PRINCE HANS-ADAM II OF LIECHTENSTEIN v. GERMANY \(Application no. 42527/98\)](#)

Actori incumbit onus probandi – Тягар доведення лежить на позивачі

Особа, яка подає позов (позивач), несе відповідальність за доведення своїх вимог.

Наприклад, [AFFAIRE PETRELLA c. ITALIE \(Requête no 24340/07\)](#),

[Opinion of Advocate General Sharpston delivered on 13 November 2014. Ralf Schröder v Community Plant Variety Office Case C-546/12 P.](#)

ДОДАТКИ

Actus reus – Винний вчинок або діяння

Включає лише добровільну активну дію або бездіяльність, що призводить до результату, забороненого кримінальним законодавством

Ad absurdum – До абсурду

Аргумент зведенням до абсурду - це логічний прийом, яким доводиться неспроможність якоїсь думки

Ad arbitrium – На розсуд

Обґрунтування рішення або позиції через посилання на вільний розсуд суб'єкта

Ad hoc – Спеціально, для певного випадку, для цієї спеціальної мети

У правовому та організаційному контексті спеціальні комітети або організації створюються тимчасово для вирішення конкретних потреб і часто розпускаються після виконання своєї мети

Ad hominem – До людини

Являє собою аргумент, висунутий особисто проти опонента, а не логічний аргумент проти певного питання

Ad impossibilia lex non cogit – Закон не вимагає неможливого

Людину не можна юридично змусити зробити те, що є фізично або практично неможливим.

Наприклад, [CASE OF MAESTRI v. ITALY \(Application no. 39748/98\)](#)

Ad infinitum – До нескінченості

Повторення одного аргументу різними словами, щоб здавалося, що надано багато аргументів

Ad locum – *На місці*

Ad referendum – *З урахуванням посилання*

Ad rem – *До сутності справи*

Adversus legem – *Всупереч закону*

Aequitas legem sequitur

– *Справедливість відповідає закону*

Засоби правового захисту та принципи справедливості мають заповнити прогалини там, де закон може бути негнучким, але вони повинні функціонувати в гармонії з законом

Aequitas nunquam contravenit legem

– *Справедливість ніколи не суперечить закону*

Принцип ґрунтується на принципі сприяння справедливому процесу судочинства відповідно до закону. Справедливість не може скасовувати чіткі положення законів. Тому, якщо закон передбачає виконання певного завдання певним чином і в певний час, це має бути зроблено відповідно, а не інакше.

Affidavit – *Письмова заява під присягою, яка може бути використана як доказ у суді*

Наприклад, [CASE OF CABALLERO v. THE UNITED KINGDOM \(Application no. 32819/96\)](#)

Agenda – *Що потрібно зробити, порядок денний*

Alibi – *В іншому місці*

Виправдання, що використовується особою, обвинуваченою або підозрюваною у злочині

Amicus curiae – Друг суду

Сторона або організація, зацікавлена в певному питанні, яка подає записку або бере участь у суперечці у справі, в якій ця сторона або організація не є однією зі сторін судового процесу.

Наприклад, [Постанова верховного Суду від 15 травня 2025 року у справі №910/4707/21, CASE OF VERMEULEN v. BELGIUM \(Application no. 19075/91\)](#)

Animus iniurandi – Злочинний намір

Наприклад, [CASE OF PALOMO SÁNCHEZ AND OTHERS v. SPAIN \(Applications nos. 28955/06, 28957/06, 28959/06 and 28964/06\)](#)

Argumenta falsa – Фіктивні докази

Argumenta ponderantur non numerantur – Сила аргументів не у числі, а у вагомості

Рішення має ґрунтуватися не на кількості доводів, а на їх юридичній силі, логічній переконливості, доказовій обґрунтованості, відповідності нормам права. Цей принцип відображає якісний підхід до правового мислення, тому що вага аргументу важливіша за їх кількість.

Argumentum a contrario – Доказ від протилежного

У праві використовується для тлумачення норм через логічний висновок із протилежного змісту.

Argumentum Ab Impossibili – Аргумент від неможливого

Застосовується для виключення абсурдних або фізично нереалізованих вимог.

Argumentum ad hominem – *Аргумент спрямований на людину*

Доказ у протилежність об'єктивним доказам, вплив на відчуття співрозмовника

Argumentum ad ignorantiam – *Аргумент, розрахований на невігластво співрозмовника*

Позиція обґрунтовується тим, що її хибність не доведена, або навпаки істинність не спростована

Argumentum ad infinitum – *Аргумент до нескінченності*

Доказ показує, що прийняття певної тези спричиняє нескінченний регрес або безмежне розширення наслідків. У праві використовується для демонстрації неприйнятності надмірного або необмеженого тлумачення.

Argumentum ad misericordiam – *Аргумент, розрахований на жалість*

Позиція обґрунтовується емоційним апелюванням до співчуття, а не юридичними підставами. У судовій аргументації сам по собі не є належним доказом, хоча може впливати на визначення міри відповідальності.

Argumentum ad rem – *Аргумент, що ґрунтується на сутності справи*

Аргумент стосується безпосередньо предмета спору і спирається на факти та норми права, що мають значення для вирішення питання.

Audiatur et altera pars – *Нехай буде вислухана також друга (протилежна) сторона*

ДОДАТКИ

Правовий принцип, за яким жодна людина не повинна бути засуджена без справедливого слухання, під час якого кожній стороні надається можливість відповісти на докази проти неї

Bona fide – Широ, сумлінно, добросовісно

Означає чесність, а у випадку сторони, яка претендує на право власності як добросовісний покупець або власник, вказує на невинність або незнання будь-якого факту, який міг би поставити під сумнів право володіння правом власності

Bonum commune – Загальне благо

Загальне благо передбачає, що прийняття рішень та дії повинні пріоритетувати сприяння максимальній вигоді для кожного члена громади.

Наприклад, [Постанова Північного апеляційного господарського суду від 18 січня 2023 р. у справі № 927/240/22](#)

Cadit quaestio

– Ця справа не допускає подальших суперечок

Поняття використовується для позначення ситуації, коли юридичний спір вирішено. Описує ситуацію, коли питання було розглянуто судом, і тому немає потреби в подальших аргументах з цього ж питання.

Casus – Випадок, подія

Causa – Причина

Причина передбачає те, що називається «причинно-наслідковим зв'язком», на відміну від подій, які можуть статися, але не мають жодного впливу на пізніші події

Causa activa – Діюча причина

Causa iusta / justa – *Законна причина, правооснова*

Causa formalis – *Формальна причина*

Ceteris paribus – *За інших рівних умов*

Cogitationis poenam nemo patitur – *Нікого не карають за його думки*

Лише поведінка, а не проста думка може становити злочин.
[CASE OF GRANDE STEVENS v. ITALY \(Application no. 18640/10\)](#)

Consensus – *Одноставно або за загальною згодою*

Consensus ad idem – *Угода щодо тих самих речей, Згода з одним і тим же*

Consensus facit jus – *Угода створює право*

Consensus omnium – *Консенсус усіх*

Contra bonos mores – *Всупереч добрим моральним нормам*
Поняття стосується дій, угод або контрактів, які вважаються образливими для суспільної моралі, порядності або фундаментального почуття справедливості

Наприклад, [CASE OF HASHMAN AND HARRUP v. THE UNITED KINGDOM \(Application no. 25594/94\)](#)

Contra factum non datur argumentum – *Проти факту не дано (не можна дати) доказу*

Встановлені й доведені фактичні обставини мають пріоритет над риторичними чи абстрактними міркуваннями. Відповідно судові рішення ґрунтуються передусім на

ДОДАТКИ

встановлених фактах, а правова кваліфікація можлива лише після їх об'єктивного встановлення.

Contra legem – Проти закону

Це юридичний підхід у правозастосовній практиці, за якого рішення свідомо відступає від прямого тексту (букви) нормативного акту.

Наприклад, [Постанова Верховний Суд у складі суддів палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду у справі № 908/3236/21 від 04 вересня 2024 року](#)

Contra proferentem – Проти позивача

Умови договору, висунуті однією стороною, є неясними, перевага віддається тлумаченню, яке є протилежним позиції цієї сторони.

Наприклад, [Постанова Касаційного цивільного суду від 18.04.2018 по справі № 753/11000/14-ц](#)

Corpus delicti – Склад злочину

Corpus iuris / juris – Звід законів

Corpus possessionis – Реальне панування, здійснення фактичного контролю над річчю

Наприклад, [Постанова Іванківського районного суду Київської області від 08.10.2025 у справі № 366/301/25](#)

Crimen – Злочин

Culpa – Вина, помилка

Culpa in contrahendo – Вада в укладанні договору

Culpa lata – Груба необережність

Custos morum – Охоронець моралі

De eadem re – Щодо того самого предмета

Повторний позов щодо того самого предмету, між тими самими сторонами та з тієї ж підстави не може розглядатися.

Наприклад, [Постанова Харківського апеляційного суду від 03 квітня 2019 року у справі № 644/3045/17](#)

De facto

– Насправді, фактично

De jure

– Законний, за правом, згідно з законом

De lege ferenda – З погляду закону, в якому є потреба

Наприклад, [Постанова Шевченківського районного суду міста Дніпра від 17 грудня 2014 р. у справі № 200/18699/14-п](#)

De lege lata – З точки зору діючого закону

Наприклад, [Вирок Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 6 березня 2013 р. у справі № 200/1400/13-к](#)

De minimis non curat lex – Закон не займається дрібницями

Це правовий принцип, який передбачає, що судді не будуть виносити рішення або звертати увагу на надзвичайно незначні порушення закону.

Наприклад,

Ухвала [Господарського суду Тернопільської області від 05 листопада 2025 року у справі № 921/488/25](#),

ДОДАТКИ

*Judgment of the Court of First Instance (Fifth Chamber) of 21
June 1996 in Case T-41/95. [ECLI:EU:T:1996:87](#)*

Delictum – *Провина, правопорушення*

Dolus directus – *Прямий умисел*

Dolus eventualis – *Непрямий умисел*

Dolus malus – *Злий намір*

Dolus specialis – *Спеціальний намір*

Ejusdem generis – *Одного виду або характеру*

Еo ipso – *У той самий момент*

Erga omnes – *До всіх*

Наприклад, [Рішення Вільнянського районного суду Запорізької області від 12.03.2025 року у справі №314/5652/24](#)

Error facti – *Помилка у факті*

Error in forma – *Помилка у формі*

Error in re – *Помилка за сутністю*

Et cetera – *І так далі, Інші речі такого типу*

Ex aequo et bono – *Справедливо і рівноправно*

Ex ante – *Заздалегідь*

Ex cathedra – *З офіційними повноваженнями*

Ex concessis – *З огляду на те, що вже було прийнято*

Ex curia – *Від суду*

Ex delicto – *Зобов'язання, що виникає з правопорушень*

Ex gratia – *З доброти, добровільно*

Ex lege – *Згідно з законом*

Ex more – *За звичаями, за неписаними законами*

Ex nunc – *Відтепер*

Ex officio – *Від імені посади*

Використовується для опису особи, яка має певні права завдяки займаній посаді, наприклад, право бути членом комітету лише тому, що є президентом корпорації

Ex parte – *На своєму боці*

Ex post – *Після цього*

Ex post facto – *Внаслідок подальшої дії*

Ex tunc – *З того часу*

Expressis verbis – *Точно, категорично*

Extra ius – *Поза правом*

Extra legem – *За межами закону*

ДОДАТКИ

Facta notoria – *Загальновідомі факти*

Factum – *Зроблене, вчинене, дія або вчинок*

Falsus in Uno, Falsus in Omnibus – *Неправда в одному, неправда у всьому*

Fiat justitia ruat caelum – *Нехай справедливість буде здійснена, хоч би небо впало*

Fictio iuris – *Юридична фікція*

Forum delicti – *Суд місця вчинення делікту*

Forum originis – *Суд або юрисдикція за місцем народження особи*

Forum rei – *Суд або юрисдикція за місцем проживання відповідача або місце знаходження предмета позову*

Fraus creditorum – *На шкоду кредиторам*

Fructus civiles – *Прибутки*

Ib. або **ibid.** для **ibidem** – *Там же*

Ignorantia iuris nocet – *Незнання закону не є виправданням*

Ignorantia juris (legis) neminem excusat – *Незнання закону не слугує виправданням (не звільняє від відповідальності)*

Ignorantia juris non excusat – *Незнання закону не є виправданням*

Ignorantia non est argumentum – *Незнання не є доказом*

In absentia – *За відсутності*

Кримінальне провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого.

Наприклад, ч. 2 ст. 7 Кримінально-процесуального кодексу України

In dubio pro reo – *У випадку сумніву – на користь обвинуваченого*

При оцінюванні доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачаться на користь її невинуватості

In extenso – *У повному обсязі*

In facie curiae – *Перед судом*

In futuro – *У майбутньому*

In limine – *На початку*

In loco parentis – *Замість батьків*

In personam – *Особисто*

In rem – *До суті*

In terrorem – *Як попередження або засіб стримування*

Integrum – *Повністю*

ДОДАТКИ

Inter alia – *Серед іншого*

Inter partes – *Між сторонами*

Interim – *Тимчасовий, тим часом*

Interpretatio abrogans – *Тлумачення, що скасовує*

Intra vires – *В межах повноважень*

Ipso facto – *Саме цим фактом*

Ipso facto et ipso jure – *З огляду на самий факт та на підставі самого закону*

Ipso jure / iure – *На підставі самого закону*

Наприклад, [Рішення Вільнянського районного суду Запорізької області від 12.03.2025 року у справі №314/5652/24](#)

Ius /jus – *Право*

Ius/jus naturale – *Природне право*

Ius/Jus talionis – *Право на рівну помсту*

Iusta/Justa causa – *Законна причина*

Iustus/Justus titulus – *Законна підстава*

Наприклад, [Постанова Великої палати Верховного Суду від 22 травня 2024 року у справі № 754/8750/19](#)

Jus sanguinis – *Право крові*

Jus soli – *Право ґрунту*

Принцип набуття особою при народженні громадянства тієї держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства її батьків

Jus/ius – *Право, визнане законом*

Jus/ius ad rem – *Право на річ*

Jus/Ius cogens – *Імперативна норма*

Jus/Ius naturale – *Природне право*

Lex – *Закон, юридична норма, правило*

Lex domicilii – *Закон місця проживання*

Застосовується право тієї держави, де особа постійно чи переважно проживає

Lex flagi – *Закон прапору*

Застосовується право тієї держави, під прапором якої ходить судно

Lex fori – *Закон суду*

Закон місця судового розгляду справи, (тобто тієї держави, органом якої є даний суд)

Lex loci actus – *Закон місця вчинення акту*

Застосовується право тієї держави, на території якої був здійснений акт

Lex loci contractus – *Закон місця договору*

Закон місця, де контракт був укладений

ДОДАТКИ

Lex loci delicti commissi – *Закон місця, де було скоєно правопорушення*

Lex loci solutionis – *закон місця виконання зобов'язання*
Застосовується право тієї держави, де підлягає виконанню зобов'язання, яке впливає з договору

Lex mercatoria – *Торгове право*

Lex patrie – *Закон батьківщини*

Lex posterior derogat legi priori – *Пізніший закон скасовує попередній закон*

Lex rei sitae – *Закон місця*

Lex societatis – *Закон юридичної особи*
Застосовується право держави, резидентом якого є юридична особа

Lex specialis derogat legi generali – *Закон спеціальний має перевагу над загальним*

Lex superior derogat legi inferiori – *Вищий закон має перевагу над нижчим законом*

Lex talionis – *Закон рівної помсти (зуб за зуб)*

Lex voluntatis – *Закон волі*
Принцип автономії волі у міжнародному приватному праві.
Застосовується право, яке сторони обирають самостійно

Locus in quo – *Місце події*

Locus delicti – *Місце правопорушення*

Mala fides – *Недобросовісність*

Mare liberum – *Море вільне*

Mens rea – *Злочинний умисел*
Злочинний намір при вчиненні діяння

Modus operandi – *Спосіб дії; спосіб здійснення злочину;*
механізм дії

Mutatis mutandis – *З необхідними змінами*

Ne bis in idem («не двічі за одне й те саме») – *Не двічі за*
те саме

Правовий принцип, який означає, що жодну особу не можна судити двічі за одне й те саме незаконне діяння. Наприклад, [Tsonyo Tsonev v. Bulgaria \(No. 4\) \(№ 35623/11\)](#)

Nemo dat quod non habet – *Ніхто не може дати того,*
чого не має

Nemo debet esse iudex in propria causa – *Ніхто не повинен бути суддею у власній справі*

Nemo Iudex in Causa Sua – *Ніхто не може бути суддею у*
власній справі

Nemo tenetur seipsum accusare – *Ніхто не зобов'язаний*
звинувачувати себе

Nexus – *З'єднання*

ДОДАТКИ

Non est factum – *Не є фактом*

Nullum crimen sine lege – *Немає злочину без закону*

Nullum crimen, nulla poena sine lege – *Немає закону – немає злочину, немає закону – немає карі*

Obiter dicta / Obiter dictum – *Сказане між іншим*

Зауваження, міркування або гіпотетичні приклади судді, які містяться в тексті рішення, але не є критично необхідними для винесення вердикту в цій конкретній справі.

Наприклад, [Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 910/13175/23 від 5 березня 2025 р.](#)

Onus probandi – *Тягар доказування*

Op. Cit. / opus citatum / opere citato – *Цитована книга, в цитованій книзі*

Pacta sunt servanda – *Договори мають виконуватися*

Pactum – *Угода*

Par delictum – *Рівна провина*

Per curiam – *На думку суду*

Persona alieno iuri subiecta – *Особа, яка підлягає чужому праву*

Persona non grata – *Небажана особа*

Petitio principii – *Передбачення підстави*

Логічна помилка, що заключається у припущенні недоведеної передумови для доказу

Poenae – Покарання

Post et non propter – Після, але не внаслідок

Post factum – Після зробленого

Post mortem – Після смерті

Praeter legem – Окрім закону, замість закону

Praesumptio iuris – Презумпція, що може бути скасована

Prima facie – На перший погляд

Pro forma – Для форми

Pro futuro – На майбутнє

Щодо майбутніх правовідносин або наслідків.

Pro rata – Пропорційно

Pro tempore – Тимчасово

Publici juris – Публічне право

Ratio legis – Підґрунтя закону

Res extra commercium – Речі поза торгівельним обігом

Qui iure suo utitur nemini facit injuriam – Хто користується своїм правом, той не порушує прав жодного

ДОДАТКИ

Quid pro quo – *Щось за щось, послуга за послугу*

Quod ab initio non valet, postea neque valet – *Те, що не є дійсним з самого початку, ніколи не стає дійсним*

Quod erat demonstrandum (Q.E.D.) – *Те, що треба було довести*

Ratio – *Причина*

Ratio decidendi – *Причина прийняття рішення*

Правовий принцип або логічне обґрунтування, на якому безпосередньо базується судове рішення. Прецедентні рішення є обов'язковими не в повному обсязі, а лише в частині ratio decidendi

Ratio legis – *Сенс (мета, дух) закону*

Наприклад, [Окрема думка судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду Берназюка Я.О. на ухвалу Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 03 грудня 2025 року у справі № 520/5814/24](#)

Ratione materiae – *предметна юрисдикція*

Ratione personae – *За колом осіб*

Ratione temporis – *За часовим критерієм*

Ratione valoris – *За вартісним критерієм*

Rebus sic stantibus – *За незмінних обставин*

Reductio ad absurdum – *Зведення до абсурду*

Припущення положення, яке протирічить тому, що треба довести, та демонстрація безглузлого наслідкового з цього припущення – доведення від протилежного

Res – *Справа, річ, предмет, обставина*

Res gestae – *Зроблена річ*

Res inter alios acta aliis neque nocere, neque prodesse potest

– Рішення позову між двома особами не може бути а ні на користь, а ні на шкоду третьої особи

Res iudicata / judicata – *Вирішена справа*

Принцип остаточності судового рішення

Res iudicata pro veritate habetur – *Судове рішення приймається за істину*

Res nullis – *Нічия власність*

Restitutio in – *Реституція в натурі*

Restitutio in integrum – *Відновлення у першопочатковий стан*

Se defendendo – *У самообороні*

Secundum legem – *На доповнення закону*

Secus – *Правова позиція інша, вона інша*

Sensu stricto – *У вузькому розумінні*

ДОДАТКИ

Sententia non existens – *Неіснуюча думка*

Не є рішенням у юридичному сенсі.

Наприклад,

Opinion of Advocate General Spielmann delivered on 10 April 2025. 'R' S.A. v AW 'T' sp. z o.o.'. Case C-225/22.

[*ECLI:EU:C:2025:270*](#)

Sine qua non – *Без якого ніщо*

Невід'ємна умова. Те, що абсолютно необхідне. По суті, компонент аргументу, спростування якого призводить до краху всього аргументу.

Stare decisis – *Слідування вирішеному раніше*

Stare Decisis et Non Quieta Movere – *Дотримуйтесь прийнятого рішення і не порушуйте вже вирішені питання*

Status quo – *Постійний, допоки ще незмінний стан.*

Stricto sensu – *У вузькому розумінні*

Sub iudice – *Під судом*

Sub modo – *У межах*

Sui generis – *Свого роду, унікальний*

Superficies solo cedit – *Збудоване на землі слідує за землею*
Усе, що міцно пов'язане із земельною ділянкою, належить власнику землі. Це один із базових принципів римського речового права.

Supra – *Вище, на верх*

Suum cuique – *Кожному те, що йому належить по праву, кожному по заслугах*

Uberrima fides – *Добросовісність*

Uberrima fides – *Найвища добросовісність*

Ubi emolumentum, ibi onus – *Де користь, там і тягар
(права потребують обов'язків)*

Ubi jus ibi remedium – *Де є право, там є і засіб правового захисту*

Ultima ratio – *Останній довід*

Ultra vires – *Поза межами повноважень.*

Usucapio – *Набувальна давність*

Venire contra factum proprium – *Ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці*

*В основі цієї доктрини лежить принцип добросовісності.
Підхід спрямований на недопущення зловживання правом
сторonoю спору*

Наприклад, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109959345>

Verbatim – *Слово в слово, точно*

Vindicatio – *Захист*

Vis – *Сила або насильство*

Vis major – *Непереборна сила*

Джерела для складання словнику:

1. Бондарєва М.В., Рабовська С.Я., Шмарьова Т.О. Аналіз застосування конструкцій *rei vindicatio* та *actio negatoria* у судовій практиці України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 64–67. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/14>. URL: http://lsej.org.ua/6_2024/16.pdf
2. Пільков К.М. Значення рішення суду *erga omnes* та *inter partes*: частина II. Позови *in rem* та *in personam* в практиці українських судів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 148–151. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/36>. URL: http://lsej.org.ua/6_2024/38.pdf
3. Латинська фразеологія для майбутніх юристів: навчальний посібник для організації практичних занять і самостійного вивчення дисципліни «Латинська мова»: Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» [уклад.: Р. В. Миленкова, А.В. Різниченко].– Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2015. – 76 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8f3cb5a6-a74e-4bf0-ad67-43ce21528695/content>
4. Ганжа О.Г. Латинізація судових рішень в Україні: поняття та особливості. *Право і суспільство*. No 2 / 2024. С.3–14. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.1> http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/2_2024/3.pdf
5. Ганжа О.Г. Латинська юридична термінологія у вітчизняній судовій практиці: сучасні тенденції використання споконвічних понять. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 83: частина 1. С. 18-31. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.2> <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/4.pdf>

6. TOP 100 LATIN MAXIMS (Linking Laws)
<https://www.linkinglaws.com/assets/pdf/contents/legal-maxims-896.pdf>
7. Latin Legal Terms. <https://www.lawteacher.net/latin-legal-terms.php>
8. Legal Dictionary.
URL: <https://dictionary.law.com/Default.aspx?type=1&searched=latin>
9. RunSensible's Legal Dictionary/
URL: <https://www.runsensible.com/legal-dictionary/>
10. Legal Maxims. *Law Times Journal*.
<https://lawtimesjournal.in/category/legal-maxims/>.
11. Дудаш Т. Інструменти правового аргументування й правової аргументації: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2021. Випуск 73. С. 3-13.
URL: <https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/viewFile/11366/11699>
12. Шугалевич І. В. Ratio decidendi vs obiter dictum у постановках колегій суддів та судових палат Касаційного кримінального суду у складі Верховного суду. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство*. 2025. Том 27. № 2. DOI: [https://doi.org/10.32782/2304-1587/2025-27-2\(41\)-9](https://doi.org/10.32782/2304-1587/2025-27-2(41)-9)
13. Сисуєв Сергій Щодо принципу Contra Proferentem у новому Цивільному кодексі України. *Юридична газета*. 01 лютого 2021. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/shchodo-principu-contra-proferentem-u-novomu-civilnomu-kodeksi-ukrayini.html>
14. Wex library. Legal Information Institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/wex>
15. US Legal Forms. URL: <https://legal-resources.uslegalforms.com/definitions>

Навчальне видання

Швагер Ольга Андріївна
Плотнікова Марія Володимирівна
Завгородня Владислава Миколаївна
Чернявський Анатолій Леонідович

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Навчальний посібник

Художнє оформлення обкладинки Плотнікової М.В.

Редактор _____

Комп'ютерне верстання М. В. Плотнікової

Підп. до друку _____, поз.
Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. _____. Обл.-вид. арк. _____. Тираж 300 пр. Зам. № ____

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.